

NEERLANDS ISRAËL

HET NATIEBESEF DER TRADITIONEEL-GEREFORMEERDEN IN DE
ACHTTIENDE EEUW

door

C. HUISMAN

1983

UITGEVERIJ J. P. VAN DEN TOL - DORDRECHT

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG

2006

Aan mijn ouders

Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlands Fonds en de Stichting Het Scholten-Cordes Fonds.

INHOUDSOPGAVE

LIJST VAN AFKORTINGEN

INLEIDING

HOOFDSTUK 1

APPRECIATIES VAN DE 18E EEUW IN DE NEDERLANDSE GESCHIEDSCHRIJVING

1. Gangbare typering van de 18e eeuw

- Inleiding
- Periodisering
- Economische achteruitgang
- Afnemende religiositeit
- Culturele achteruitgang

2. Herwaardering van de 18e eeuw

- Inleiding
- De 18e-eeuwse economie
- Het intellectuele klimaat

HOOFDSTUK 2

DE VERLICHTING EN DE GEREFORMEERDEN IN DE REPUBLIEK

Inleiding

1. De Nederlandse Verlichting

2. Invloeden van de Verlichting op de gereformeerde theologie

- Ratio en Revelatio
- Nederlandse Verlichtingsdenkers over Ratio en Revelatio
- Gereformeerde theologen over Ratio en Revelatio
- De fysico-theologie
- De fysico-theologie in de Republiek

3. De traditioneel-gereformeerden en de Verlichting

- Indeling van de gereformeerde predikanten
- De traditioneel-gereformeerden en de Verlichting buiten de Republiek
- De traditioneel-gereformeerden over Ratio en Revelatio
- De traditioneel-gereformeerden en de fysico-theologie
- Invloeden van de Verlichting op de traditioneel-gereformeerden

HOOFDSTUK 3 GEREFORMEERD NATIEBESEF

Inleiding

1. Het nationalisme
2. Gereformeerd natiebesef en nationalisme
3. Het ontstaan van het gereformeerd natiebesef
4. Het Israël-model
5. De Republiek vergeleken met Israël
  - 'Neerlands Israël'
  - De vergelijking met oudtestamentische personen
  - Het verbond
  - Gods Voorzienigheid
  - De profeten
  - Superioriteitsgevoel

HOOFDSTUK 4 GEREFORMEERDE GESCHIEDSCHRIJVING IN DE 18E EEUW

Inleiding

1. De profeet in het Oude Testament
2. Gereformeerde geschiedschrijving als profetische geschiedschrijving
3. Andere bijzonderheden van de gereformeerde geschiedschrijving
4. Specimina van de gereformeerde geschiedschrijving
  - Inleiding
  - De middeleeuwen
  - Het begin van de Opstand: de oorzaken
  - Spanjaarden en rooms-katholieken
  - Willem van Oranje
  - Hoogtepunten uit de Opstand
  - De periode 1566-1588
  - De periode 1588-1648
  - De periode 1648-1713
5. Consequenties van de gereformeerde geschiedschrijving

HOOFDSTUK 5 DE OVERHEDEN VAN 'NEERLANDS ISRAËL'

Inleiding

1. De positie van de overheid
  - De goddelijke oorsprong
  - Tegen volkssoevereiniteit
  - Israëls voorbeeld
  - De bestaande regeringsvorm is goed
  - Het gereformeerde fundament van het politieke bestel
2. De roeping van de overheid
  - Godvrezend zijn
  - De biddagen uitschrijven
  - Het weren van valse godsdiensten
  - De censuur op gevaarlijke boeken
  - Het tegengaan van openbare losbandigheid

‘Voedster-heren der kerk’

3. Volk en overheid

HOOFDSTUK 6

DE STADHOUDERS VAN ‘NEERLANDS ISRAËL’

Inleiding

1. De traditioneel-gereformeerde visie op de stadhouders
  - Vergelijkingen met richters en koningen
  - De afkomst der Oranjes
  - De stadhouder en de politiek
  - De stadhouder en de economie
  - De stadhouder en de kerk
2. De traditioneel-gereformeerden en de tegenstanders van Oranje
  - De ware vaderlanders
  - Gereformeerde kritiek op de patriotten
  - Patriotten en gereformeerde predikanten
3. Niet alle orangisten gereformeerd en niet alle gereformeerden orangist

HOOFDSTUK 7

DE OORDELEN GODS OVER ‘NEERLANDS ISRAËL’

Inleiding

1. De oordelen Gods over de Republiek
  - Natuurrampen
  - Economische en politieke tegenslagen
  - Oorlogen: de traditioneel-gereformeerden en de buitenlandse politiek
  - ‘Neerlands Israël’ met ondergang bedreigd
2. De zonden als oorzaken van Gods oordelen
3. Bekering tot God om ‘Neerlands Israël’ te behouden

SLOTBESCHOUWING

SUMMARY

LITERATUUR

BIBLIOGRAFIE van 18e-eeuwse publicaties waarin aspecten van het gereformeerd natiebeseef aan de orde komen

AANHANGSEL BIJ DE BIBLIOGRAFIE

REGISTER

CURRICULUM VITAE

LIJST VAN AFKORTINGEN

- AGN Algemene Geschiedenis der Nederlanden
- BGN Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden
- BLGNP Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme
- BMGN Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
- BWPGN Biographisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland
- GN Godgeleerd Nederland
- Kn. Knuttel Pamfletten-verzameling, berustende in de KB
- MKNAW Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
- NAGN (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden
- NAK Nederlands(ch) Archief voor Kerkgeschiedenis
- NNBW Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
- VW Verzamelde Werken

INLEIDING

Het is een bekend feit dat de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een mixtum van een statenbond en een bondstaat was, waarin elk gewest er naar streefde zoveel mogelijk zijn soevereiniteit te bewaren. De bestuurlijke structuur en het traditionele provincialisme, dat tot op zekere hoogte werd gegarandeerd door de Unie van Utrecht, belemmerden de vorming van een hechte politieke eenheid. Dit impliceert echter geenszins dat de idee van een nationale eenheid eveneens afwezig was. Het was met name de gereformeerde kerk in de Republiek die deze gedachte in sterke mate bevorderde. Dit hing samen met het feit dat de gereformeerde religie in alle gewesten werd beleden. Bovendien werden de predikanten uit alle gewesten gerekruteerd, terwijl de kerken ook over de grenzen der provincies nauwe contacten onderhielden.¹

Hoewel zij geen nationale organisatie bezat, geen nationale synode mocht bijeenroepen dan met toestemming van de overheid en evenmin staatskerk was, had de gereformeerde kerk toch een sterke positie in de Nederlandse samenleving verworven, die in belangrijke mate heeft bijgedragen tot de vorming van bedoeld nationaal besef. Terloops zij hier vermeld dat er ook wel andere vormen van natiebesef in de Republiek aanwezig waren,² maar wij richten onze aandacht uitsluitend op het gereformeerde natiebesef. Dit nationale gevoel was ontstaan in de strijd tegen Spanje. De bevrijding van het Spaanse juk werd door de calvinisten vergeleken met de uittocht uit Egypte. Tijdens en dankzij deze strijd verkreeg de gereformeerde kerk haar bevoorrechte plaats in de Republiek, zodat de Opstand als een zeer belangrijk gebeuren werd beschouwd. De eigen interpretatie van deze strijd vormde de eerste aanzet tot de ontwikkeling van het gereformerd natiebesef.

Aan dit natiebesef zijn slechts enkele studies gewijd, die echter alle uitsluitend betrekking hebben op de 17e eeuw. Deze dissertatie wil laten zien dat het ook in de 18e eeuw bleef voortbestaan. Ook wil deze studie meer inzicht verschaffen in de structuur van dit nationaal besef en daarbij de studies van Smitskamp, Groenhuis en Fahner op enkele punten verbeteren en aanvullen.³ Bovendien is getracht een beeld te ontwerpen van de mate waarin het in de 18e eeuw werd gepropageerd. Dit kwantitatieve aspect komt in genoemde studies minder duidelijk naar voren. Ik heb daarom geprobeerd een representatieve inventarisatie te maken van predikaties en werken waarin dit natiebesef wordt verwoord. De titels hiervan zijn in de Bibliografie opgenomen.

Zo wil deze studie in verschillende opzichten correcties aanbrengen in het beeld dat tot nu toe bestaat van het gereformerd natiebesef. Hopelijk zal deze dissertatie tevens een bijdrage leveren tot de vorming van een meer genuanceerd beeld van het 18e-eeuwse geestelijke klimaat in de Republiek.

De eerste correctie heeft vooral betrekking op de continuïteit van het gereformerd natiebesef. Smitskamp spreekt weliswaar in hoofdzaak over de 17e eeuw, maar in zijn beknopte weergave van de ontwikkeling van dit nationaal besef negeert hij de 18e eeuw, terwijl hij weide 19e eeuw vermeldt. Hiermee wekt hij de indruk dat dit besef in

---

¹ Zie Boogman, 'The Union of Utrecht', 69,70.

² Jan de Witt somt in zijn *Deductie* tal van unificerende factoren op. Zie Boogman, 'The Union of Utrecht', 70.

³ Smitskamp, *Calv. Nat. besef*; Groenhuis, *De predikanten*; Fahner, *De geref. traditie*.

de 18e eeuw verdwenen was of van weinig betekenis was geworden. In ieder geval stelt hij duidelijk dat de vermindering van de invloed van de calvinisten na 1648 ook "zijn weerslag had op hun nationaal gevoel."⁴

Ook Geyl is van mening dat het gereformeerd natiebeseef in de 18e eeuw aan innerlijke kracht inboet, terwijl hij de 18e-eeuwse woordvoerders van deze gedachte als 'hartstochtelijke eenlingen' betitelt.⁵

Ook inhoudelijk moet het beeld van het gereformeerd natiebeseef op sommige punten gecorrigeerd worden. Zo is Smitskamp van mening dat de verbondsgedachte vóór de 19e eeuw hierin nog geen rol speelde. Deze studie wil daarentegen duidelijk maken dat deze gedachte juist één van de meest essentiële elementen van dit natie-beseef vormde.⁶ Hierbij zal ook het probleem van de vergelijking van de Republiek met Israël aan de orde komen.

Ook de gedachte als zou pas in de 18e eeuw de gewestelijke mentaliteit doorbroken worden dankzij de oprichting van allerlei 'nationale' organisaties op wetenschappelijk en letterkundig gebied moet gezien worden als een misvatting van de betekenis van het gereformeerd natiebeseef, dat van meet af een duidelijk 'bovengewestelijk' karakter droeg.⁷

Tenslotte moet nog iets gezegd worden over de nuancering van het beeld van het 18e-eeuwse geestelijke klimaat, waartoe deze studie een bijdrage wil leveren. Het is duidelijk dat het Verlichtingsdenken de Republiek niet onberoerd liet. Hier werd dit denken volgens enkele historici zelfs gemodificeerd in christelijke of reformatorische zin. Maar het in de 18e eeuw voortbestaande gereformeerde natiebeseef wijst er op dat ondanks het Verlichtingsdenken ook een niet onbelangrijk stuk traditioneel denken bleef bestaan. Het valt weliswaar niet te ontkennen dat aan het einde van de eeuw het aantal pleitbezorgers kleiner werd en dat de nieuwe ideeën zich ook in de kerk steeds meer lieten gelden, maar dit neemt niet weg dat tot 1795 dit gereformeerd nationaal beseef bleef vertolkt worden.

Door welke predikanten dit gereformeerd nationaal gevoel werd verwoord komt in een ander verband uitvoerig aan de orde. We willen nu eerst bezien in welke sociale en intellectuele context zij hun ideeën naar voren brachten.

---

⁴ Smitskamp, Calv. Nat. beseef, 24. Groenhuis heeft wel oog voor de continuïteit. Zie Groenhuis, De predikanten, 91.

⁵ Geyl, Opkomst en verval, 12; Idem, Stam, IV. 1049.

⁶ Smitskamp, Calv. Nat. beseef, 18. Hij is van mening dat de verbondsgedachte pas in de 19e eeuw een rol gaat spelen. Ook Groenuis heeft Smitskamp op dit punt gecorrigeerd, hoewel op een enigszins andere wijze dan in deze studie. Zie Groenhuis, De predikanten, 81-87.

⁷ Mijnhardt, 'Veertig jaar cultuurbevordering', 67.

HOOFDSTUK 1

APPRECIATIES VAN DE 18E EEUW IN DE NEDERLANDSE GESCHIEDSCHRIJVING

1. Gangbare type ring van de 18e eeuw

Inleiding

Hoewel het gereformeerd natiebeseef geen typisch 18e-eeuws verschijnsel genoemd kan worden, is het wel een wezenlijk aspect van de 18e-eeuwse cultuur in de Republiek. Het is echter een onderdeel dat vrijwel geen aandacht krijgt in de beschrijvingen van het geestelijk klimaat in deze periode. Dit heeft ongetwijfeld zijn oorzaken. Eén daarvan is wellicht dat dit gereformeerd natiebeseef een zo lange tijd heeft doorgewerkt in de Nederlandse samenleving en dientengevolge als zo vanzelfsprekend werd ervaren, dat men er niet toe kwam er een wetenschappelijke studie van te maken. Dit blijkt ook duidelijk hieruit, dat pas na de Tweede Wereldoorlog — als dit natiebeseef aan het verdwijnen is — de eerste studies erover verschijnen, die echter uitsluitend betrekking hadden op de 17e eeuw.

Een andere meer algemene oorzaak is dat onze 18e eeuw in zijn geheel lange tijd stiefmoederlijk is behandeld. Tot voor enige decennia waren de meeste historici van mening dat deze eeuw bijvoorbeeld in cultureel opzicht niets waardevols had voortgebracht met als gevolg dat dit tijdvak over het algemeen werd getypeerd als een tijd van verval. Deze typisch 19e-eeuwse verguizing van onze 18e eeuw heeft lange tijd de Nederlandse geschiedschrijving doortrokken. Deze ongenueanceerde minachting hing ongetwijfeld samen met de romantisch te noemen idealisering van de 17e eeuw — de Gouden Eeuw — maar werd zeker ook gevoed door de vele sombere geluiden die uit de 18e eeuw zelf opklonken. Dit negatieve beeld is de laatste decennia grondig herzien. Zo wordt nu de economische stagnatie als minder ernstig voorgesteld en in ieder geval aan andere oorzaken toegeschreven dan men vroeger had aangenomen. Ook is men tot het inzicht gekomen dat het Verlichtingsdenken niet aan de Republiek voorbijging, maar hier een geheel eigen karakter vertoonde. Ook de negatieve waardering van de patriotten is grondig herzien en dezen worden beslist niet meer voorgesteld als Franse marionetten, zoals Colenbrander hen had getypeerd. Deze revisie van het traditionele beeld heeft uiteraard zeer veel positieve waarde. Maar het zware accent op de nieuwe ontwikkelingen in de 18e eeuw leidt er anderzijds spoedig toe de aanwezigheid van oude opvattingen te negeren.

Zo is er inderdaad sprake geweest van een typisch Nederlandse Verlichting in de Republiek, maar het is onjuist alleen daarmee het karakter van het geestelijk klimaat hier te lande te typeren. Dit omvat immers niet slechts de voor het eerst naar voren komende, maar evenzeer de bestaande traditionele opvattingen, die tezamen met de 'moderne' de 18e-eeuwse ideeënwereld uitmaken. Deze eenzijdige aandacht voor ontwikkelingen in het verleden, waarvan de invloed ook in het heden nog merkbaar is, moeten we tevens zien als een vorm van finalistische geschiedschrijving. Door het verleden uitsluitend te bezien vanuit het resultaat blijven veel waardevolle aspecten van die tijd in de schaduw staan, waardoor een vertekend en incompleet beeld van dat

verleden tot stand komt.⁸

Bovendien is het onjuist slechts de denkwereld van een sociale bovenlaag als toonaangevend voor een bepaalde periode voor te stellen. Zo merkt Mijnhardt op, dat de orthodox-gereformeerde groepering haar aanhangers vooral vond onder de kleine burgerij, die – zo stelt hij dan – in het culturele leven geen rol van betekenis speelde'. Nu is het inderdaad zo, dat onder deze groep de Verlichtingsdenkbeelden nauwelijks ingang vonden, maar dit rechtvaardigt voorgaande stelling niet. Dit is een gevolg van de overaccentuering van het Verlichtingsdenken door slechts dat als typerend voor het geestelijk klimaat te beschouwen. Deze opvatting hangt trouwens ook samen met een te enge vulling van het begrip cultuur. Cultuur omvat immers meer dan de toonaangevende opvattingen van een intellectuele bovenlaag. De traditioneel-gereformeerde opvattingen maken evenzeer deel uit van het geestelijk klimaat in de 18e eeuw. Moderne onderzoekers hebben over het algemeen slechts oog gehad voor de gereformeerden voor zover zij de Verlichtingsideeën hebben verwerkt in hun theologie. Deze studie wil dan ook tevens een bijdrage leveren tot de correctie van het thans gangbare beeld van de 18e eeuw. Ook aan het gereformeerd natiebesef zal aandacht geschonken moeten worden als men het geestelijk klimaat in de Republiek wil beschrijven; anders blijft het beeld van de 18e-eeuws cultuur te eenzijdig belicht. We zullen nu overgaan tot een nadere uitwerking van het bovenstaande en dan zal blijken dat indien men de juiste klankkleur van het geestelijk klimaat hier te lande wil weergeven, gereformeerde geluiden niet achterwege mogen blijven. Maar eerst willen we de grenzen van onze periode wat preciezer afbakenen.

Periodisering

Als we het in dit hoofdstuk — en in het vervolg — over de 18e eeuw hebben, dan moet bedacht worden dat we daarmee niet een periode van precies honderd jaar willen aanduiden. We hebben de eeuw 'ingekort' tot de periode van 1713 tot 1795. Het kiezen van 1713 als beginpunt is te verdedigen met het oog op de leidende rol van de Republiek, die na de Vrede van Utrecht goeddeels is uitgespeeld. Bij de vredesbesprekingen bleek reeds dat de Republiek niet meer in staat was een belangrijke rol te spelen: zij moest machteloos aanzien dat door vriend en vijand over haar lot werd beslist.⁹

Zo is 1713 als een belangrijke cesuur aan te merken. De Republiek behield wel haar zelfstandigheid en het doel van de Nederlandse staatslieden om een bestendige vrede te verkrijgen is grotendeels gelukt. Hoewel oorlogen en later ook burgerwisten niet zijn uitgebleven, kan deze periode toch gezien worden als een tijd van betrekkelijke vrede en rust.

Het jaar 1795 hebben we als afsluiting voor de 18e eeuw gekozen omdat toen de aloude Republiek ten onder ging. Er kwam in dat jaar een einde aan het ancien régime en het was eveneens gedaan met de geprivilegieerde positie van de gereformeerde kerk.

De periode van 1713 tot 1795 is in de Nederlandse geschiedschrijving over het algemeen beschreven als een weinig inspirerend tijdvak. In politiek opzicht was, zoals we gezien hebben, de betekenis van de Republiek op internationaal niveau inderdaad aanzienlijk kleiner geworden. Baantjesjagerij en politiek gekonkel zouden voorts

---

⁸ Zie uitvoeriger over het finalisme: Boogman, 'Vaderlandse geschiedenis', 4 ev.

⁹ Stork-Penning, Het grote werk, 451, 452.

karacteristiek zijn geweest voor de binnenlandse politiek. Maar de achteruitgang van de betekenis van de Republiek komt in de traditionele geschiedschrijving vooral naar voren als de economische, religieuze en culturele ontwikkelingen worden beschreven. Daarom zullen we aan deze aspecten nu enige aandacht besteden.

Economische achteruitgang

De 17e eeuw kan terecht de Gouden Eeuw genoemd worden in verband met de geweldig florierende handel, waarin toen grote winsten werden gemaakt. Amsterdam was de stapelmarkt van Europa. Holland was dankzij de handel het rijkste gewest binnen de Republiek en dit gewest nam ook het leeuwendeel (ruim 58%) van de generaliteitsuitgaven voor zijn rekening.

De economische teruggang van de Republiek, die vooral veroorzaakt werd door de mercantilistische maatregelen van andere landen, begon reeds in de tweede helft van de 17e eeuw zichtbaar te worden en manifesteerde zich duidelijker in de 18^e eeuw. Vooral de Engelse concurrentie nam in deze eeuw sterk toe.

Deze recessie werd ook door de tijdgenoten waargenomen. Opvallend daarbij is dat velen van hen als oorzaken futloosheid en indolentie aanwezen. De 18e-eeuwse moralisten zagen de achteruitgang als een probleem voortkomend uit morele en psychische factoren. Zij hadden nauwelijks oog voor de veranderde internationale verhoudingen. Deze opvatting heeft nog lang doorgewerkt in de geschiedschrijving over de 18e eeuw. Zo sprak Potgieter over de Jan Saliegeest: Jongens van Stavast waren er niet in de 18e eeuw.

Ook 18e-eeuwse gereformeerde predikanten hebben zich in deze zin uitgelaten over de huns inziens erbarmelijke toestand van de Republiek. Godsverlating, hoogmoed, wellust, 'ongodisterij' worden door hen gezien als oorzaken van de stagnatie, omdat God zich vertoornt over genoemde zonden. Zij zijn er ten sterkste van overtuigd dat de economische recessie een oordeel van God is over de vele zondige praktijken in het vaderland. Ds. Metelerkamp kan echter ook nog positieve kanten aan de straffende hand van God bespeuren: God wilde Neerlands volk eerst tot zich brengen door voorspoed, maar nu (in 1745) zendt Hij tegenspoed, echter met hetzelfde doel, tot heil der ingezetenen.¹⁰

Ds. Ravensteyn spreekt in 1748 ongeveer in dezelfde zin: ondankbaarheid en onkunde over Gods weldaden, die Hij vooral in het verleden aan de Republiek had bewezen, geven God reden om het land met tegenspoeden te bezoeken.¹¹ Typerend zijn in dit verband ook de woorden van Ds. Van der Groe in 1777: 'Maar, helaas! Zoo ras als wy gered en groot en magtig geworden waren, hebben wy aanstonds aangevangen van Hem af te wyken, en tegen Hem te zondigen, en zyn gansch trotsch en hoogmoedig geworden. Al ras hebben wy aangevangen zyn Verbond te versmaden en onze harten te neigen tot den vuilen Afgodendienst van de Wereld! Van toen af heeft de Heere ook begonnen te twisten, door zynen Geest, door zyne Dienaars en Gezanten, en door zyne scherpe bestraffingen en Oordeelen'.¹²

Weer een andere oorzaak van de achteruitgang wordt naar voren gebracht door Ds. Van Velzen. Velen begonnen boven hun stand te leven: 'De aanzienlyken des volks hebben nu veel meer van doen als te vooren wegens de geklomme swier en groote staat, die zy houden, en moeten veel voor de ampten, die zy bekoomen, uitreiken,

¹⁰ Metelerkamp, Heylsame Raad, Voorreden.

¹¹ Ravensteyn, Het eerste Eeuwenfeest, 135.

¹² Van der Groe, Biddags-Pred., 343. Er is steeds geciteerd uit de 2e druk.

waardoor hunne families — vooral de minder rijke — gekrenkt worden.¹³

De ingezetenen des lands volgen hen hierin na en leven zodoende boven hun stand.

Zo zagen 18e-eeuwse gereformeerde predikanten een duidelijk contrast met de algemene welvaart van de 17e eeuw. Toen stond de Republiek op het toppunt van roem en rijkdom, maar nu is het een 'rookend Lemmet' geworden.¹⁴ Dat de constatering van achteruitgang in vergelijking met de voorgaande eeuw, het zo geliefde nationale prestige pijnlijk aantastte, moge blijken uit deze nostalgische woorden van Ds. Tuinman aan het begin van de eeuw: 'Hoe vervalt niet de heerlijkheid, luister en gedaante van onzen staat; ons Vaderland voor heen luisterryk, zodat onze roem en glans uitging tot aan de einden der aarde. Alle natien zagen, dat wy een volk waren, 't welk God bekroonde. Maar ach! Hoe is 't met ons verandert! Hoe is de kroon van ons hoofd gevallen. De krachten en 't vermogen van ons Vaderlant worden verteert. Hoe worden 's lands schatkisten uitgeput. Wat wonder zo ons Vaderlant onder dien last eens bezweek'.¹⁵

De goddeloosheden, het morele verval, was, zoals we zagen, in hun ogen de belangrijkste oorzaak van de materiële achteruitgang. Nu zagen ook de meer 'verlichten' in de Republiek deze ontwikkelingen als van invloed op de stagnatie, maar dan toch in ander opzicht dan genoemde predikanten. Betje Wolff bijvoorbeeld was er inderdaad van overtuigd, dat zedelijk verval funest was voor de welvaart van de Republiek. Dezelfde opvatting vinden we bij de verlichte Ds. F. Martinet in zijn Huisboek voor Vaderlandsche Huisgezinnen van 1793.¹⁶ Zij zagen echter een meer direct verband tussen ondeugden zoals weeldezucht, ongodsdienstigheid en dergelijke en materiële teruggang. Naar hun overtuiging zouden opvoeding en wetenschappen deze negatieve moraal kunnen veranderen in een positieve, waardoor de oude luister weer hersteld zou kunnen worden.¹⁷

Al wezen gereformeerde predikanten in feite op dezelfde oorzaken, ze brachten de recessie toch meer in direct verband met de toorn van God over deze zonden. In hun visie was zedelijk verval dus geen natuurlijke oorzaak van de achteruitgang, maar dit riep Gods wraak op, die als het ware op een bovennatuurlijke wijze het economische leven van de Republiek deed stagneren. Bekering tot God was de enige mogelijkheid om het verval ongedaan te maken. Hierop komen we later terug. Omdat het morele verval als een belangrijke, zo niet de belangrijkste factor werd aangemerkt voor de algehele crisissfeer in de Republiek, zullen we nu ook nog aandacht schenken aan de vele klachten over het religieuze verval die de predikanten meenden waar te nemen zowel binnen als buiten de gereformeerde kerk. De toenemende onverschilligheid ten aanzien van de godsdienst, het opkomend atheïsme en deïsme werden opgevat als veroorzakers van het afnemende belang van de Republiek.

Afnemende religiositeit

In een groot aantal preken van 18e-eeuwse traditioneel-gereformeerde predikanten wordt een klaagzang aangeheven over de steeds meer voorkomende religieuze on-

¹³ Van Velzen, Kerk. Redev., I, 185.

¹⁴ Kuypers, Neerlands licht, 29.

¹⁵ Tuinman, Keurstoffen, III, 260.

¹⁶ Paasman, Martinet, 75.

¹⁷ Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 257, 260: 'De christelijke Verlichtingsdenkers koesterden de overtuiging dat de verspreiding van kennis het middel zou zijn om het proces van achteruitgang in het tegendeel te doen verkeren'.

verschilligheid en de toenemende goddeloosheden. Vooral in de tweede eeuwheft nemen de klachten hierover toe.

Meestal werden deze verschijnselen genoemd als verklaring voor de materiële achteruitgang en zo contrasteerden de predikanten hun tijd met de voorgaande eeuw, waarin vroomheid en welvaart samen op gingen. De relatie tussen religieus indifferentisme en de straffen van God over de Republiek door het zenden van allerlei rampen, wordt later uitgewerkt, omdat dit een essentieel onderdeel van het gereformeerd natiebesef uitmaakt.¹⁸

Deze klachten worden hier naar voren gebracht omdat zij ongetwijfeld van invloed zijn geweest op de negatieve beeldvorming van de 18e eeuw in de latere historiografie. In het Handboek van Groen van Prinsterer bijvoorbeeld komt dit aspect sterk naar voren.

Predikanten waarschuwden herhaaldelijk tegen de opkomende 'ongodisterye'. Ds. Alberthoma brengt zijn bezorgdheid in 1736 zo onder woorden: 'De verlating van den waren God is in onze dagen geklommen tot den hoogsten trap, waartoe de vyantschap des verstants en des herten kan opryzen: ik meene de verschrikkelijke ongodisterye'.¹⁹ Dat het tolereren van deze atheïstische vrijgeesten ten nadele van het algemeen belang is, staat voor Ds. Tuinman (overleden in 1728) zonder meer vast: 'Hoe weinig yver en vergruweling bespeurt men tegen dat snood gespuis? Waar zynze die de quaaden niet kunnen verdragen? Ondertusschen dat zyn Pesten van Land, Kerk en 't Zamenleving, Achans die de banvloek over ons brengen'.²⁰ Het uitdragen van dergelijke opvattingen behoort ten strengste te worden gestraft, maar helaas! sommige boeken met die gruwelijke 'gronden en stellingen' komen in openbare druk uit en worden vrijelijk verkocht, zo toort Ds. Tuinman in een andere preek.

Op dezelfde wijze wordt voortdurend geklaagd over de toenemende vrijgeesterij en het aanhangen van de 'wanschapene gevoelens' van Spinoza en Hobbes en 'dierlyke wangedrogten van menschen'. Waar hoorde men vroeger van 'Deïsten, die quansuis nog voorgeven te gelooven, dat 'er een God is', maar die de Voorzienigheid van God over de wereld en de mensen ontkennen? Dergelijke lieden hebben minachting voor Gods Woord en stellen mensenwoorden daarboven. Zo sprak Ds. D'Outrein reeds in het eerste decennium van de eeuw.²¹ Hoewel deze mensen zich vooral ophielden buiten de gereformeerde kerk, met de situatie binnen de kerk was het volgens een aantal predikanten niet veel beter gesteld.

De vurige Alexander Comrie, predikant te Woubrugge, constateerde in zijn Examen van Tolerantie uit de jaren vijftig 'een kennelyk verval in de Vestingwerken' van Nederland's Zionu. Een deel der predikanten is van mening dat het leven uit de kerk is geweken, zowel bij vele leraren als bij de kerkgangers.²²

Ds. Holtius vergelijkt in 1758 de kerk van Nederland met die van Sardis.²³

De gemeenteleden, vaak voorgesteld als slechts uiterlijke belijders, worden getypeerd als Baalsdienaars: velen aanbidden de Mammon, anderen bouwen hun altaren voor de

¹⁸ Groen van Prinsterer, Handboek, 497.

¹⁹ Alberthoma, Elia, 280.

²⁰ Tuinman, Keurstoffen, 111, 255, 256. Hij verwijst hier naar Achan, omdat deze van het verbannene had gestolen, hetgeen tot gevolg had dat de Israëlieten een gevoelige nederlaag leden. Zie Jozua 7. Verder dient hier nog opgemerkt te worden dat het aantal atheïsten in werkelijkheid niet zo groot was.

²¹ D'Outrein, Vervolg Stemme Gods, 88.

²² 17 Comrie, Examen van Tolerantie, Eerste samenspraak, 9.

²³ Holtius, De stervende Kerk, 13. Hij verwijst hier naar Openb. 3:1-6. Zie ook Alberthoma, Elia, 491. Volgens hem zijn er maar weinig getrouwe leraars; er zijn wel veel blinde Levieten, dienaars van mensen.

afgoden van geld, buik en keel²⁴

Over het algemeen schijnt men geen lust tot Gods Woord te hebben, wel echter tot de zonden en de ijdele genietingen van het leven.²⁵

Andere predikanten vinden hun toehoorders weliswaar onbesproken van levenswandel, maar toch in vele gevallen ongelovige.²⁶

Zo zagen vooral de orthodoxen de kerk – en de Republiek – bedreigd door een algemene teruggang in godsdienstigheid. Bovendien beseften zij goed dat het betrachten van de ware godsvrucht als niet meer behorend bij een hoge sociale positie werd geacht. Ds. d'Outrein onderkende dit reeds aan het begin van onze periode. Het volgende citaat geeft deze opvatting treffend weer: 'O! Wat belevenwe bedorven tyden, in welke de godvrugtigheid met den nekke word aangezien ende het als een lacheteit en lafhertigheid gerekent word, ende te laag voor luiden van fatsoen; voor Mannen, bysonder van aansien, dat men werk zoude maken van God te vree-sen en zig zoo laag voor hem te verootmoedigen . . . O, Neen, dat laat men voor geringere soort van luiden, voor vroutjes en zwakke geesten. Maar wat die forts esprits aanbelangt, het zoude beneden hun fatsoen zyn, van devotie en teederheid van conscientie werk te maken'.²⁷

Ook Ds. Plevier spreekt van zulke 'sterke geesten', die Gods Woord beneden hun natuurlijke bevattings stellen en de rechtzinnige en welgeoefende leraars verachten.²⁸

In de 18e-eeuwse biddagbrieven, die jaarlijks van de overheid uitgaan, wordt eveneens veel gejammerd over de toenemende zonden en losbandigheid. Vooral in de tweede eeuw helft wordt de leraars gevraagd hieraan speciale aandacht te schenken.²⁹

Ds. Cuperus citeert in zijn biddagpreek van 1769 met grote instemming de klacht van de overheid, als zij er in haar biddagbrief op wijst, dat 'den geest van ligtvaardigheyd, ongodsdienstigheyd en losbandigheyd, dagelyks meer en meer toenemen, benevens alle de zonden en overtredingen welke in 't midden van ons bedreven worden'.³⁰

Het is voor ons bijzonder moeilijk de geldigheid van al deze jammerklachten te beoordelen. Was de 18e-eeuwse burger inderdaad minder godsdienstig dan de 17e-eeuwer? Veel 17e-eeuwse predikanten uitten echter over hun eigen tijd grotendeels dezelfde klachten! Het lijkt daarom eerder een algemeen orthodox-gereformeerd verschijnsel te zijn, waarin vermoedelijk een sterke overdrijving doorklinkt. Want als we Schotel mogen geloven was de 18e-eeuwse godsdienstigheid nog springlevend: 'Geen huisgezin, dat des morgens niet door het voorlezen der werken van Brakel, Hellenbroek, de Dagelyksche Huyscatechisatie van F. Ridderus of eenig ander nuttig werk, en vooral van den Bybel werd gesticht, dat zich des avonds niet in het plegtige gebed vereenigde, of eenige liederen van Lodesteyn, Simonides of een ander dichter aanhief'.

Het verschijnen van de vele preken en stichtelijke werken wijst evenmin in de richting van een toenemende goddeloosheid en onverschilligheid. Het is daarom mijns inziens te verdedigen dat noch aan de klachten van genoemde predikanten noch aan het

²⁴ Alberthoma, Elia, 15.

²⁵ Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 109.

²⁶ Zie bijv. Van der Groe, Biddags-Pred., 16 ev. (1743).

²⁷ D'Outrein, Vervolg Stemme Gods, 155.

²⁸ Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 311.

²⁹ Kist, Neêrl. Bededagen, II. Hierin zijn de biddagbrieven opgenomen. Klachten over allerlei zonden en losbandigheid, waarover Gods oordelen kunnen komen, verschijnen vooral in de jaren 1724-1726; 1772-1781 en 1785-1792. Over religieuze onverschilligheid wordt vooral geklaagd in de biddagbrieven van de jaren 1767-1778. In hoofdstuk 5 komen de biddagen uitvoeriger aan de orde.

³⁰ Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 89, 90.

positieve beeld van Schotel een algemeen karakter kan worden toegerekend. Er zal onderscheid moeten worden gemaakt in de sociale positie: de aristocratie en de upper middle class, die aangeroerd waren door de Verlichtingsdenkbeelden, zullen steeds minder interesse gekregen hebben in de gereformeerde orthodoxie, terwijl nog lang de midden- en lagere klassen de rechtzinnigheid en de betrachtning van de godsvrucht in grote lijnen trouw bleven.

Aan het einde van de eeuw werd door de invloed van de Verlichting aan de universiteiten – zij het in gematigde vorm – ook de predikantenopleiding minder traditioneel bepaald. Het aantal proponenten nam zelfs aan het einde van ons tijdvak sterk af. Dit kon op den duur ook de gewone man natuurlijk niet onberoerd laten. Toch zal in het vervolg blijken dat de traditionele gereformeerde opvattingen de gehele eeuw door nog fervente verdedigers hebben gehad en dat waarschijnlijk een aanzienlijk deel van het gereformeerde kerkvolk dit op prijs stelde. Of de klachten van de predikanten nu overdreven waren of niet, in ieder geval zullen zij van invloed zijn geweest op de beeldvorming van de 18e eeuw in de Nederlandse geschiedschrijving, en wel in negatieve zin.

Culturele achteruitgang

Historici in de 19e eeuw en ook nog in onze eeuw hebben de cultuurprestaties van de 18e eeuw altijd sterk ondergewaardeerd.³¹ Groen van Prinsterer, Potgieter, Busken Huet bespeurden een schril contrast met de zo geweldige culturele bloei van de 17e eeuw en kwamen op grond van vergelijking van beide perioden al spoedig tot de conclusie dat onze 18e-eeuwse weinig waardevols hadden nagelaten. Deze negatieve beoordeling hangt ongetwijfeld tevens samen met een geringe appreciatie van de politieke ontwikkeling in de Republiek tijdens de 18e eeuw. Zo toonden zij een afkeer van bijvoorbeeld de patriotse ideeën, die naar hun overtuiging de 18e-eeuwse cultuur beslist niet op een hoger niveau hadden gebracht. Colenbrander kon in deze patriotten niets anders zien dan marionetten in de handen van Franse diplomaten.

De 19e-eeuwse geschiedschrijvers tonen aldus weinig begrip te hebben voor het beginnend liberalisme, dat zich binnen de patriottenbeweging was gaan ontwikkelen. Maar toch, al zag men die liberale ontwikkeling wèl, de eigen politieke overtuiging bleek van doorslaggevend betekenis ten aanzien van de beoordeling ervan. Zo kon Groen van Prinsterer op grond van de afwijzing van die liberale principes gemakkelijk tot een veroordeling van de gehele 18e-eeuwse cultuur komen. Aan de andere kant zag bijvoorbeeld De Bosch Kemper juist een positief verband tussen het optreden van de patriotten en de culturele bloei: 'Er is de laatste vijftig jaren bijna niets goeds opgebouwd, dat zijne ontkieming niet gevonden heeft in het laatst der 18e eeuw.'³²

Toch zijn er in de 19e eeuw ook zelfs liberale historici, zoals Bakhuizen van den Brink, die de 18e eeuw typeren als een periode van cultureel verval, terwijl in zekere zin deze eeuw toch de bakermat vormde van de door henzelf aangehangen opvattingen. Men zou niettemin in het algemeen kunnen stellen dat de houding die men aannam tegenover de politieke idealen van bepaalde groepen uit de 18e eeuw, bepalend is geweest voor de positieve of negatieve waarde die men aan de gehele cultuur toekende.

De 20e eeuw zet deze traditie van afkeer van de 18e eeuw nog een tijdlang voort. Ph. de Vries kwam in zijn bijdrage over de culturele ontwikkeling in de Algemene Geschiedenis der Nederlanden tot de conclusie dat deze periode het absolute Niets

³¹ Een helder overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving over de 18e eeuw schreef Mijnhardt: 'De Nederlandse Verlichting'.

³² De Bosch Kemper, Staatk. geschiedenis, 289.

vertegenwoordigde. Evenals ten aanzien van de economische achteruitgang werd de verklaring van deze teruggang gezocht in de psychische faktor. Zo zou er volgens hem sprake zijn van een 'zeer zwakke verstandelijke en emotionele potentie, die per definitionem met een ziekte kan worden gelijkgesteld'.³³

Ook Huizinga kan zich niet aan de indruk onttrekken dat ondanks de aanwezigheid van groten zoals Boerhaave en 's Gravesande, de 18e eeuw een periode was van beschavingsverval. Hij geeft evenwel toe dat 'in zulke algemeene historische appreciaties van een tijdperk in zijn geheel bijna altijd een stuk overdrijving en vergissing steekt', maar dat neemt niet weg dat hij blijft spreken van een inzinking, 'die voor onze blik een floers trekt over Rembrandt's eeuw'.³⁴

Als het gaat over de participatie van de Republiek aan de Verlichting, dan overheerst in de Nederlandse historiografie lange tijd de ontkenning hiervan. Noordenbos was van mening dat in de geestelijke beweging van de 18e eeuw, waaraan de Republiek toch mede een stoot had gegeven in de voorafgaande eeuw, zij vrijwel buiten spel heeft gestaan.³⁵

Volgens Sassen zouden de ideeën van de Verlichting slechts verwaterd en oppervlakkig in ons land zijn doorgevloeid. Er hebben, volgens hem, maar weinig grote geesten leiding gegeven aan de nieuwe ontwikkelingen.³⁶ Bij Dresden vinden wij dezelfde opvatting. Hij haalt een uitlating aan van een Hollandse drukker tegenover een Franse klant om daarmee aan te geven dat de 'bourgeoisie' alhier geen enkele intellectuele relatie had met de Franse Verlichting: 'Nous vous imprimons, mais nous ne vous lisons pas', maar Buijnsters is van mening dat dit toch te sterk is uitgedrukt. Men kende hier wel degelijk de werken van de buitenlandse filosofen.

Ook in de nog vrij recent verschenen studie van Zwager, *Nederland en de Verlichting*, wordt enige invloed van de nieuwe ideeën op het denken in de Republiek ontkend.³⁷

Volgens hem kunnen we niet spreken van een Nederlandse Verlichting. Dat er echter wel degelijk sprake was van een eigensoortige Nederlandse Verlichting, zullen we hierna nog naar voren brengen.

Zo hebben we in vogelvlucht gezien dat in de Nederlandse geschiedschrijving tot in de 20e eeuw, de 18e eeuw werd afgeschilderd als een tijdvak van achteruitgang op economisch, religieus en cultureel gebied. Dit negatieve beeld is de laatste jaren echter grondig herzien. We zullen ons nu gaan bezighouden met de revisie van het beeld van de 18e-eeuwse economie en cultuur.

De vraag of er sprake was van afnemende religiositeit is al aan de orde gesteld in de desbetreffende paragraaf en vormt voorts een belangrijk thema van dit boek, zodat dit probleem nu achterwege kan blijven.

---

³³ De Vries, 'De Nederlandse cultuur', in: AGN, VII, 252.

³⁴ Huizinga, 'Nederland's beschaving', in: V. W., II, 506.

³⁵ Noordenbos, 'De eeuw der Verlichting', 446, 447.

³⁶ Sassen, *Gesch. van de Wijsbegeerte*, 220. In latere studies wordt zijn visie veel genuanceerder. Zie hierna p. 28 ev.

³⁷ Zwager, *Nederland en de Verlichting*. Zie over dit boek Mijnhardt, 'De Nederl. Verlichting', 247.

2. Herwaardering van de 18e eeuw

Inleiding

De laatste decennia zijn er vele studies verschenen die betrekking hebben op de Republiek in de 18e eeuw. De meeste daarvan komen tot een veel positievere beoordeling van deze periode dan de geschiedschrijvers uit de vorige en het begin van deze eeuw.

In de recente historiografie over onze 18e eeuw zijn twee ontwikkelingen opvallend te noemen. In de eerste plaats is er meer aandacht gekomen voor de veranderde omstandigheden op internationaal niveau, die hun weerslag hadden op met name de politiek en de economie van de Republiek. In de tweede plaats is men de 18e eeuw minder in vergelijking gaan zien met de 17e eeuw. Men is de 18e eeuw meer gaan beschouwen als een aanzet tot een nieuwe tijd met 'moderne' ontwikkelingen, hetgeen geleid heeft tot een veel positievere benadering van dit tijdvak. Deze eeuw komt momenteel meer tot ons als een voorbereidingsperiode van bijvoorbeeld het liberalisme³⁸ en als een tijd, waarin de emancipatie van de rooms-katholieken op gang komt.

Dit had onder andere tot gevolg dat de patriottenbeweging milder wordt beoordeeld, ook ten aanzien van haar economische opvattingen.³⁹

Ook de intellectuele prestaties van onze 18e-eeuwers deelden in deze herwaardering, zowel op natuurwetenschappelijk als filosofisch gebied.⁴⁰ Hierdoor kwam ook duidelijk het specifiek Nederlandse karakter van de Verlichting in de Republiek naar voren.⁴¹

De 18e-eeuwse economie kwam eveneens in een minder somber licht te staan: van een zogenaamde laksheid van onze voorvaders bleek geen sprake te zijn. Tenslotte zij hier nog vermeld dat ook het buitenlands beleid van de Republiek meer aandacht heeft gekregen.⁴²

De 18e-eeuwse economie

Na een schoorvoetende aanzet van H. Brugmans, die een 'minder met psychische schuld beladen beeld van de 18e-eeuwse economische achteruitgang' ontwikkelde,⁴³ is het vooral Joh. de Vries geweest, die in belangrijke mate heeft bijgedragen tot een

---

³⁸ In de noten 37 t/m 46 treft u een selectie aan van de meer recente werken over de 18e eeuw: er is dus niet naar volledigheid gestreefd. De volledige titels zijn te vinden in de literatuuropgave. Belangrijk voor de opkomst van het liberalisme: Theissen, *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme*; De Wit, *De strijd tussen Aristocratie en Democratie*.

³⁹ Geyl, *De patriottenbeweging*; De Wit, *Het ontstaan van het moderne Ned.*; Idem, zie noot 37; Leeb, *The ideological origins*; Schutte, *De Nederl. patriotten en de koloniën*; Schama, *Patriots and Liberators*; Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*.

⁴⁰ Hooykaas, *Rede en ervaring*; Bots, *Tussen Descartes en Darwin*; De Pater, P. van Musschenbroek.

⁴¹ Sassen, 'Johan Lulofs'; Gibbs, 'The role of the Dutch Republic'; Buijnsters, 'Les lumières hollandaises'; Mijnhardt, 'Veertig jaar cultuurbevordering'; Idem, 'De Nederlandse Verlichting'; Van der Vliet, Wolff en Deken's Brieven.

⁴² Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa I*; Idem, 'Holland's Financial Problems'; Stork-Penning, *Het grote werk. De buitenlandse politiek komt uitvoeriger ter sprake in hoofdstuk 7*.

⁴³ Zie Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 248. Brugmans, H., *Het belang der economische geschiedenis*.

grondige herziening van het beeld van de economische situatie in het 18e-eeuwse Nederland.⁴⁴ Ook de nieuwe uitgave van de Algemene Geschiedenis der Nederlanden geeft een uitvoerige en gedifferentieerde beschrijving van landbouw, nijverheid en handel in de 18e eeuw.⁴⁵ Uit al deze recente studies blijkt duidelijk dat de economische stagnatie niet alleen relatief was maar ook veeleer aan de omstandigheden kan worden toegeschreven dan aan psychische factoren.⁴⁶

De landbouw verkeerde in de eerste helft van de 18e eeuw in een depressie, die echter reeds ca. 1650 was begonnen. Deze crisis droeg een Europees karakter en werd gekenmerkt door dalende prijzen en dit stond weer in verband met een verminderde bevolkingsgroei. Deze stagnatie trof zowel de akkerbouw als de veeteelt in de Republiek.

De inkomsten van de veehouders daalden sterk door de ongunstige prijsontwikkeling, terwijl hun uitgaven ongeveer gelijk bleven of zelfs toenamen. Zo bleven de lonen van de knechten op hetzelfde niveau, terwijl de belastingdruk tengevolge van de kostbare oorlogen sterk verzwaaard werd. Deze moeilijke situatie werd van tijd tot tijd nog verhevigd door de telkens weerkerende veepest. Deze ziekte woedde zeer hevig in de jaren 1714-1720, 1744-1754 en 1769-1784 en betekende een ramp voor de veeboeren. Sommige boeren verloren hierdoor hun gehele veestapel, en er waren er die hun bedrijf zelfs moesten opgeven.

Het is dan ook geen wonder dat de gereformeerde predikanten in hun preken deze veepest voorstelden als een nationale catastrofe. In de biddagbrieven wordt er ook steeds melding van gemaakt. We kunnen er de terugkerende perioden precies in herkennen.⁴⁷

De opbrengsten in de landbouw waren door deze slechte omstandigheden dus zeer laag, hetgeen ook merkbaar werd in de daling van de pachtprizen en de waardevermindering van de grond. Men probeerde aan de depressie te ontkomen door intensivering van de akkerbouw of door de ontwikkeling van nieuwe teelten. Ook een andere oplossing werd nagestreefd: men ging bestaansmogelijkheden buiten de landbouw zoeken. De ontwikkeling van de textielproductie in Twente is hiervan een goed voorbeeld.

Omstreeks het midden van de eeuw kwam er een einde aan de dalende tendens in de landbouw, hoewel de hausse zich slechts langzaam voltrok. Dijkdoorbraken en veepest vormden ook in de volgende periode nog steeds een reële bedreiging voor de agrariërs. Maar de weer begonnen economische expansie deed toch de investering in de agrarische sector toenemen, hetgeen blijkt uit de weer ter hand genomen inpolderingactiviteiten. Ook deed men pogingen de afwatering te verbeteren. Zo werd in de tweede eeuwhelft de landbouw zelfs de belangrijkste pijler van de 18e-eeuwse economie.

---

⁴⁴ De Vries, De econ. achteruitgang der Republiek.

⁴⁵ Zie hierover de bijdragen van Roessingh, Jansen, Klein en Bruijn in NAGN, VIII over respectievelijk de landbouw, de nijverheid, de handel en het geldwezen. Het in deze paragraaf beschreven beeld van de economie in de Republiek is hieraan grotendeels ontleend.

⁴⁶ Zie ook: Van Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren'.

⁴⁷ Kist, Neêrl. Bededagen, II. Bijna de gehele eeuw door wordt in de biddagbrieven melding gemaakt van de veepest, het minst echter in de jaren '30 en '60. De visie van traditioneel-gereformeerden op dergelijke rampen komt aan de orde in hoofdstuk 7.

Er was eed einde gekomen aan de bevolkingsstagnatie en de binnenlandse vraag naar landbouwproducten nam sterk toe. Het prijspeil van deze producten steeg en dit deed een ontwikkeling op gang komen van een intensievere akkerbouw, die in de crisisperiode uit bittere noodzaak al begonnen was.

Hoewel genoemde — en andere — wijzigingen in de agrarische sector geen agrarische revolutie betekenden, het beeld van de landbouw vertoonde na het midden van de eeuw over het algemeen beslist geen tekenen van stilstand en achterlijkheid. Geleidelijk en over een breed front kwamen er vernieuwingen tot stand die van wezenlijke betekenis bleken te zijn voor de economische ontwikkeling.

'Heeft de Heere nu niet aan de deure van Neerlands volk geklopt met eene algemeene neringloosheid, waardoor Hij als een motte veel huisgezinnen onder ons opgegeten en verteerd heeft? Doorwandel eens de steden en dorpen van ons land, ach, hoeveel winkels zijn er niet gesloten? Hoevele ambachten staan er niet stil?'⁴⁸ Zo schetste Ds. Franken uit Maassluis de toestand van de nijverheid in de Republiek aan het begin van de 18e eeuw. Deze vertoonde inderdaad geen al te florissant beeld. Evenals in de landbouw zette de achteruitgang van de nijverheid al omstreeks 1650 in, omdat de grote Europese landen er vanaf die tijd in slaagden door mercantilistische maatregelen de opkomst van de eigen nijverheid te stimuleren. Vooral de Leidse lakennijverheid ondervond hiervan al vroeg de gevolgen. De meeste takken van ambacht konden zich echter nog staande houden en de achteruitgang voor de meeste bedrijfstakken bleek vanaf die tijd fataal voor de meeste kleine industrieën, zoals de pijpen- en aardewerfabrieken, zeepziederijen en bierbrouwerijen. Ook de Zaanse scheepsbouw was aan het einde van de 18e eeuw sterk achteruitgegaan. In het algemeen kan gesteld worden dat alleen de kapitaalintensieve bedrijven die producten van hoge kwaliteit afleverden, zich hebben kunnen staande houden.

Deze ongunstige situatie kwam dus niet voort uit apathie, noch leidde zij tot deze houding, want er zijn vele pogingen ondernomen om verbeteringen aan te brengen. Het bedrijfsleven bood talrijke petitie's aan de Staten-Generaal aan om maatregelen te nemen, die onder andere hebben geleid tot uitvoerverboden van gereedschappen.⁴⁹ Ook kwamen er vanuit de patriottenbeweging vele voorstellen tot herstel van de nijverheid in de Republiek. De hervormingsplannen werden gecoördineerd door de in 1777 opgerichte 'Oeconomische Tak' van de 'Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen'. Men probeerde bijvoorbeeld door het opzetten van half-filantropische ondernemingen de werklozen van de straat te houden. De overheid ging er soms ook toe over bedrijfstakken te steunen door middel van belastingfaciliteiten. Dit in het laatste van de eeuw langzaam op gang komende overheidsingrijpen ten bate van de nijverheid werd later door koning Willem I verder voortgezet.

Men slaagde er echter niet in de buitenlandse concurrentie te weerstaan, waardoor de stilstand en achteruitgang ook de binnenlandse markt aantastte. Opvallend is, tenslotte, dat de klachten van de predikanten vooral naar voren komen in de eerste eeuw helft, hoewel de toestand van de nijverheid na 1750 het meest hachelijk was.⁵⁰

---

⁴⁸ Franken, Pred. over Openb. 3:20, in: Boekzaal der geleerde wereld, July 1715, 48 ev., gecit. bij Geyl, Stam, IV, 985.

⁴⁹ Voorthuysen, De Rep. en het mercantilisme, 80 ev.

⁵⁰ Hierbij moet wel bedacht worden dat de situatie soms per plaats verschillend kon zijn. Sommige klachten van predikanten hebben dan ook weleens uitsluitend betrekking op hun eigen woonplaats.

Omstreeks het midden van de 17e eeuw schijnt de handel van de Republiek zijn hoogtepunt te hebben bereikt. Zowel Engeland als Frankrijk namen in de jaren vijftig van die eeuw maatregelen ter bescherming van hun eigen economie. Ook andere landen probeerden de economische invloed van de Republiek terug te dringen door allerlei scheepvaartwetten uit te vaardigen en eigen handelscompagnieën op te richten. Bovendien waren de oorlogen met Engeland en Frankrijk zeer nadelig voor de handel door het grote verlies aan schepen en goederen. Al waren deze ontwikkelingen op lange termijn ongunstig voor de Nederlandse handelspositie, toch is het onjuist deze moeilijke situatie van de handel in de 18e eeuw te typeren als achteruitgang in absolute zin. Joh. de Vries heeft aangetoond dat er slechts sprake was van relatieve achteruitgang: de totale Europese handel en scheepvaart nam in de 18e eeuw sterk toe, maar het aandeel van de Republiek bleef daarin gelijk en werd dus slechts relatief kleiner. De betekenis van Amsterdam als stapelmarkt ging wel achteruit ten gunste van Londen en Hamburg, maar toch slechts in kwalitatieve zin. De kooplieden gingen zich steeds meer bezighouden met beursspeculatie en commissiehandel, terwijl ook de speciehandel een winstgevende zaak bleek te zijn. Ook was er sprake van externe contractie: de handel concentreerde zich vooral na 1750 steeds meer op nabijgelegen landen en op bepaalde producten. Dat de handelsactiviteiten zich steeds meer beperkten tot Amsterdam en Rotterdam kunnen we interne contractie noemen.

In de loop van de 18e eeuw kwamen stemmen op om over te gaan op een grotere mate van vrijhandel. Zo werd in 1751 onder de naam van Willem IV een 'Voorstel tot een gelimiteerd porto-franco systeem' ingediend om op die wijze de handels-neergang tegen te gaan.⁵¹ In de geschriften van de patriotten kwamen allerlei mercantilistische ideeën naar voren. Zij hadden er bovendien oog voor, dat de stimulering van de handel slechts een gedeeltelijke oplossing van de economische problemen zou betekenen. Voor hen was het primaat van de handel niet langer onbetwist en zij voerden dan ook pleidooien voor een minder eenzijdige economische structuur.

Zo blijkt dus de economische achteruitgang minder absoluut te zijn geweest dan vroeger werd aangenomen, terwijl die bovendien niet kan worden toegeschreven aan indolentie, maar aan de omstandigheden, die over het algemeen ongunstiger waren voor de economie van de Republiek dan in de 17e eeuw.

Het intellectuele klimaat

Als we aannemen dat de Verlichting een van de belangrijkste aspecten was van het 18e-eeuwse intellectuele klimaat in West-Europa, dan kan niet langer ontkend worden dat ook de Republiek hieraan deel had. Vooral door en na het verschijnen van de dissertatie van Noordenbos over het atheïsme kwam de bestudering van de Nederlandse Verlichting goed op gang.⁵²

Zo is gebleken dat het tolerante klimaat in de Republiek gunstig was voor de verspreiding van de nieuwe denkbeelden. Veel werken van verlichte auteurs uit het buitenland werden hier gedrukt zodat de Republiek een bemiddelende rol vervulde in

---

⁵¹ Hierbij moet wel bedacht worden dat de situatie soms per plaats verschillend kon zijn. Sommige klachten van predikanten hebben dan ook weleens uitsluitend betrekking op hun eigen woonplaats.

⁵² Hovy, Het voorstel van 1751; Van Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren', 355. Hier schrijft Van Dillen dat er ook nog wel andere middelen tot 'redres' werden aangewend.

⁵² Noordenbos, Het atheïsme. Zie Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 249.

het verspreiden van de moderne opvattingen.

Anderzijds zorgden de spectatoriale geschriften alhier voor een popularisering van de Verlichtingsdenkbeelden, hoewel die geen radicale vorm aannamen.

De Republiek vervulde ook een belangrijke rol in het populariseren van de concepties van Newton, die overigens goed strookten met de hier toonaangevende gereformeerde opvattingen.

De in de Republiek heersende tolerantie maakte het mogelijk dat hier allerlei nieuwe ideeën vrijuit gepubliceerd konden worden. Dit tolerante klimaat ging voor een deel terug op de reeds in de 16e eeuw ontstane libertijnse traditie. Buijnsters spreekt in dit verband zelfs van een ‘verlicht’ tolerant klimaat, zodat de Verlichting hierop gemakkelijk aansloot.

Een andere pijler van deze verdraagzaamheid was meer praktisch van aard en droeg een commercieel karakter. De tolerantie trok veel immigranten aan — vaak niet de armsten — die een belangrijke functie vervulden in de economie van de Republiek. Bovendien moet in rekening gebracht worden dat de structuur van het bestuur sterk gedecentraliseerd was zodat een effectief optreden tegen andersdenkenden was uitgesloten.

Tenslotte was er in de Republiek een grote verscheidenheid aan religieuze groeperingen, waartussen het labiele evenwicht bewaard kon blijven door de handhaving van een betrekkelijke toleranties. Deze situatie maakte het mogelijk dat radicale geschriften hier vrijwel zonder moeite gepubliceerd konden worden: preventieve censuur bestond hier niet. Buijnsters vindt deze betrekkelijke drukpersvrijheid meer een uitdrukking van de vigerende handelsgeest dan van een principiële tolerantie: ‘ . . . que la fameuse liberté de presse dans la Republique serait l'expression de l'esprit mercantile et de l'indifférentisme plutôt que d'une véritable tolérance'.⁵³ De gereformeerde orthodoxie heeft ook in de 18e eeuw herhaaldelijk bezwaren naar voren gebracht tegen de gangbare tolerantiepraktijk, waardoor naar haar inzicht verderfelijke ideeën ingang konden vinden bij de burgers in de Republiek. Verschillende malen hebben protesten van predikanten succes gehad. Het is mijns inziens daarom onjuist deze verdraagzaamheid haar wortel te laten vinden in de Reformatie, zoals De Pater meent. Het is wel zo, dat een groot deel van de gegoede burgers en de regenten voorstanders waren van tolerantie, maar het is veelzeggend dat zij overwegend de Coccejaanse richting waren toegedaan, die weliswaar ook haar wortels vond in de Reformatie, maar toch verder afstond van het calvinisme, zoals dat oorspronkelijk in de Republiek was ingeburgerd en door Voetius was uitgewerkt. Zo kunnen we in dit verband tenslotte stellen dat de Voetiaanse orthodoxie principieel afkerig was van een te ver doorgevoerde tolerantie, hetgeen onder andere bleek uit de vele verzoeken van die kant om bepaalde ‘gevaarlijke’ boeken te verbieden.

Het hierboven beschreven klimaat zorgde ervoor, dat de Republiek een belangrijke functie had in de verspreiding van de Verlichtingsdenkbeelden, zowel binnen als buiten de eigen landsgrenzen. Gibbs heeft vooral gewezen op de belangrijke rol van de Nederlandse drukkers en boekhandelaren als verbreiders van de nieuwe ideeën. De hoge boekenproductie in de Republiek brengt hij in verband met het stedelijk karakter van de samenleving. Maar ook legt hij nadruk op het feit dat de Republiek een protestantse natie was, hoewel de calvinisten aanvankelijk nog in de minderheid waren. Omdat zij zich zo dicht bij de ‘ideological frontline of the Counter

---

⁵³ Buijnsters, ‘Les lumières hollandaises’, 201. Hiermee ontkent hij niet de invloed van de humanistische traditie op het tolerante klimaat in de Republiek.

Reformation' bevond, namelijk de Zuidelijke Nederlanden, van waaruit allerlei anti-protestantse literatuur binnendrong, was zij genoodzaakt te reageren op deze stroom van publicaties. Mede daardoor was de boekenproductie hier zeer hoog en de hiermee samenhangende geletterdheid van het publiek was opvallend voor de 17e en 18e eeuw.

Ook is het volgens Gibbs van belang geweest dat na de opheffing van het Edict van Nantes vele Franse émigrés de Republiek binnentrokken. Velen van hen waren actief in het boekenvak en hadden goede contracten om Franse werken hier te laten verschijnen.

De invloed van de zogenaamde spectatoriale geschriften en andere tijdschriften op de verspreiding van de verlichte denkbeelden mag evenmin onderschat worden. Vooral de sinds 1716 verschijnende Boekzaal der geleerde wereld was van grote betekenis, omdat hierin uittreksels van allerlei juist verschenen boeken en verhandelingen werden afgedrukt. Al deze tijdschriften, die over het algemeen meer op Engeland dan op Frankrijk waren georiënteerd, droegen een min of meer verlicht karakter.

Behalve aan de invloed van deze tijdschriften moet ook gedacht worden aan de 52 goed georganiseerde geleerde genootschappen in ons land, die vooral in de tweede eeuwhelft waren opgericht. De doorwerking van beide bleef echter grotendeels beperkt tot de gegoede burgers en de dissenters.

Anders was dit wat betreft de aanhang van de ideeën van Newton, waarin behalve de gegoede burgerij ook de handwerksman smaak begon te krijgen, zoals Muschenbroek in 1736 verklaarde. Door de popularisering van het empirisme van Newton, dat uitstekend kon samengaan met de erkenning van het bestaan van God, hetgeen nader werd uitgewerkt in de fysico-theologie, heeft de Republiek een leidende rol gespeeld in de verbreiding van de newtoniaanse opvattingen.

Dit alles wijst er op, dat men in de Republiek niet onverschillig aan de nieuwe intellectuele ontwikkelingen voorbijging. Zo heeft dus hernieuwd historisch onderzoek geleid tot een positiever en genuanceerder beeld van de Republiek in de 18e eeuw.

HOOFDSTUK 2

DE VERLICHTING EN DE GEREFORMEERDEN IN DE REPUBLIEK

Inleiding

In de Republiek kreeg de Verlichting een geheel eigen karakter. Men zou kunnen zeggen dat zij hier was opgebouwd uit drie componenten: het rationalisme van Descartes, het empirisme van Locke en Newton en het calvinisme, zoals dat hier te lande gestalte had gekregen. Dit laatste zorgde voor matiging van extreme opvattingen zoals die bijvoorbeeld in Frankrijk naar voren werden gebracht. Zo bleven hier verlichte denkers de christelijke openbaring verdedigen tegen voorstanders van een natuurlijke godsdienst. Ook waren zij van mening dat in de opvoeding de waarde van de geopenbaarde godsdienst niet mocht worden genegeerd: de jeugd moest niet alleen beschermd worden tegen bijgeloof, maar vooral ook tegen ongeloof. Zo is de Nederlandse Verlichting zelfs wel getypeerd als een reformatorische of christelijke Verlichting.⁵⁴

In de Republiek was er sprake van een interactie, tussen het calvinisme en het verlichte denken tot stand gekomen: enerzijds heeft het calvinisme gezorgd voor het gematigde karakter van de Verlichting alhier, terwijl anderzijds de gereformeerde theologie getracht heeft de nieuwe opvattingen te integreren in haar denkkaders. Dit leidde niet alleen tot een bezinning omtrent de verhouding tussen ratio en revelatio, maar heeft ook de opkomst van de fysico-theologie gestimuleerd.

Het is echter niet juist de invloed van het Verlichtingsdenken op het totaal van de gereformeerde theologie te overschatten, waarom wij ook na de bespreking van de genoemde thema's een apart overzicht willen geven van de reacties der orthodox-gereformeerden, die grotendeels de traditionele paden wilden blijven bewandelen.

1. De Nederlandse Verlichting

De Verlichtingsfilosofie werd onder meer gekenmerkt door haar eis van volstrekte autonomie van de menselijke rede en door haar principieel verzet tegen alle wereld-beschouwelijk en staatkundig gezag op wijsgerig gebied. In deze radicale vorm werd de Verlichting echter nauwelijks in de Republiek gepropageerd, hetgeen, zoals we reeds constateerden, onder andere verband hield met de sterke positie van het calvinisme. Dit was beducht voor een te ver doorgevoerde overheersing van de rede, die immers onderworpen moest zijn aan de goddelijke openbaring. Deze beide werden wel gezien als Gods gaven, die daarom ook nimmer tot tegengestelde conclusies konden geraken. Zo zorgde het calvinisme in de Republiek voor een matiging van deze volstrekte eis van de autonomie van de rede, waardoor de uitgangspunten van de verlichte schrijvers in ons land toch in hoge mate traditioneel christelijk bleven.

Dit gold zeker voor de Hollandsche Spectator van Justus van Effen, wiens

---

⁵⁴ Sassen spreekt over een reformatorische Verlichting. Zie zijn artikel over J. Lulofs. Deze typering geeft echter aanleiding tot misverstanden, omdat gesuggereerd wordt dat zij die in de reformatorische traditie wilden staan de Verlichting in de Republiek bepaald en verdedigd hebben. De traditioneel-gereformeerden verzetten zich echter juist sterk tegen bijvoorbeeld een al te grote autonomie van de rede. Ik prefereer daarom de meer neutrale term de 'Nederlandse Verlichting', omdat het karakter van de Verlichting hier te lande bepaald werd door allerlei hier aanwezige tradities, en niet alleen door de reformatorische. In navolging van Sassen handhaaft ook Van der Vliet deze benaming. Zie literatuur.

denkbeelden over bijvoorbeeld de sodomie en de paalworm zeer veel overeenkomst vertoonden met die van vele predikanten.⁵⁵

Heeft het calvinisme dus als rem gefungeerd voor een al te zelfstandige plaats van de rede, daarnaast heeft ook de positie van de gereformeerde kerk in de Republiek het verzetskarakter van de Verlichting in sterke mate afgezwakt. Zo verzetten de Verlichtingsfilosofen in Frankrijk zich scherp tegen de pretenties van de rooms-katholieke kerk, naar omdat de gereformeerde kerk in Nederland geen staatskerk was en er hier een grote mate van tolerantie heerste, was er hier minder noodzaak zich tegen de kerk af te zetten. Justus van Effen was zelfs, evenals het merendeel der predikanten, tegen het tolereren van rooms-katholieken in overheidsfuncties.⁵⁶

De Nederlandse Verlichting was over het algemeen niet agressief tegenover de godsdienst, maar zette zich eerder in om met behulp van de rede het christendom te verdedigen. In de Vaderlandsche Letteroefeningen van de doopsgezinde predikant Loosjes deden alle vrienden van het Evangelie hun best om de redelijkheid en 'baarlijkheid' van het christendom te betogen tegenover deïsten en allen die alleen van een natuurlijke godsdienst wilden wetens.

Ook Teyler's Godgeleerd Genootschap schreef herhaaldelijk prijsvragen uit om het christendom te verdedigen, maar was hiermee toch niet gelijk geworden aan het Haagsche Genootschap. 'Teyler was toch nog te vrijzinnig voor de orthodoxen en voor de vrijzinnigen was het Haagsch Genootschap te principieel', aldus Mijnhardt⁶. Teyler's Godgeleerd Genootschap was ook veel toleranter ten aanzien van godsdienstvrijheid, maar het gezag van de openbaring bleef onaangetast'.

Pleidooien om hier een natuurlijke godsdienst in te voeren werden dan ook slechts sporadisch gevoerd. P. Bakker's De godsdienst zonder bijgeloof, dat in 1756 verscheen, moet als een uitzondering beschouwd worden. De opvattingen van Rousseau en Voltaire vonden bij de Nederlandse Verlichtingsfilosofen evenmin waarde-ring. Zij werden door hen beschouwd als nieuwlichters, die de godsdienst en de goede moraal belachelijk maakten. Een fel bestrijder van het gif van deze Franse filosofen was Elie Luzac. Over hen schreef hij aan het begin van de jaren negentig het volgende, hetgeen typerend mag worden geacht voor de mentaliteit van de Verlichtingdenkers in de Republiek: 'Voilà la source des abominations, qui se commettent en plusieurs pays. Je ne vous parle des déreglemens affreux, des débauches exécrales, des obscénités dégoûtantes, auxquelles on s'y abandonne; la tyrannie effroyable, qu'on y exerce suffit pour nous instruire des excès auxquels l'homme peut se livrer, lorsqu'une fois il s'est laissé aller à l'impression et à l'influence d'un faux principe'. Hoewel Luzac een man van de Verlichting was, voelde hij zich in de radicale sfeer niet thuis. Hij was weliswaar een propagandist van de buitenlandse Verlichting door werken van Montesquieu en Chr. Wolff uit te geven, maar hij voorzag die wel van kritische noten. Johan Lulofs was evenmin geporteerd voor radicalisme. Een grondige kennis van een gezonde filosofie was volgens hem het beste middel om niet alleen 'ongodisten eenen breidel in den mond te leggen en hun door hunne eigen wapenen met voordeel te bestrijden', maar ook 'om Deïsten en Naturalisten tot een beschamend stilzwijgen te brengen'.

De belangrijkste kenmerken van de Nederlandse Verlichting waren dus het vermijden van extremisme, het in waarde laten van de openbaring en het streven naar maat, redelijkheid en harmonie. De Verlichting had in elk land een supra-nationaal en een

---

⁵⁵ De Jong e.a., 'Schuld en boete', 243. Er werd namelijk een relatie gezien tussen de opkomende homofilie en de paalwormenplaag. Zie hierover uitvoeriger in hoofdstuk 7.

⁵⁶ Ibidem, 243. Justus van Effen achtte het noodzakelijk 'hen zelfs van de laagste trap van staatsampten te weren en hen alle publieke godsdienst-oefening voor eeuwig te beletten'.

nationaal karakter: de Verlichting in Nederland onderscheidde zich zo van de Engelse of Franse variant door haar gematigd karakter, veroorzaakt door de libertijnse en calvinistische tradities.

2. Invloeden van de Verlichting op de gereformeerde theologie

Ratio en Revelatio

Het opkomen voor de autonomie van de rede vond zijn weerklink ook in de theologie. Een belangrijk gevolg van deze invloed was de nadere uitwerking van de zogenaamde natuurlijke theologie, waarmee ook gereformeerde theologen in de Republiek zich diepgaand hebben beziggehouden. Van groot belang in dit opzicht was de vraag welke de verhouding was tussen rede en openbaring.

De begrippen natuurlijke theologie en natuurlijke religie dienen overigens wel goed onderscheiden te worden: een beoefenaar van de natuurlijke theologie behoefde nog geen voorstander van de tweede te zijn.

Vooraf in Frankrijk en Engeland ontstond in de loop van de 17e eeuw de behoefte aan een natuurlijke godsdienst, die de bestaande christelijke zou moeten vervangen of zuiveren. Deze deïstisch natuurlijke religie werd beschouwd als de oorspronkelijke godsdienst, waarop alle bestaande godsdiensten teruggingen. Zij lag vast en kwam op uit de redelijke natuur van de mens, los van alle autoriteit van de kerk of de Heilige Schrift. De functie van deze natuurlijke religie lag, zo meenden de voorstanders, in het aanzetten tot deugdzaam handelen. Dit streven kan onder andere verklaard worden uit een diepe religieuze nood, die voortgekomen was uit het besef van de onvolmaaktheid en betrekkelijkheid van het Europese christendom, dat zijn universele karakter voor velen verloren had door de vele godsdienstoorlogen en het ontstaan van steeds meer godsdienstige sekten. 'Der erste und mächtigste Beweggrund für die Ausbildung dieses natürlichen Systems der Geisteswissenschaften lag in der zunehmenden Zersplitterung der Kirche in Sekten', aldus Dilthey. De natuurlijke theologie daarentegen wilde in het kader van de christelijke theologiebeoefening een min of meer gesystemiseerde neerslag van Godskennis zijn, die zonder bovennatuurlijke openbaring tot stand kon komen. Als bronnen daarvoor zouden de rede en de natuur in aanmerking kunnen komen. In deze theologie werd de mens in staat geacht met behulp van zijn natuurlijke vermogens het bestaan van God te bewijzen. Ook zou hij de aard van Zijn wezen, eigenschappen en werken kunnen bepalen. Deze theologie, die met de middelen van de rede werkte, wordt de 'theologia naturalis' genoemd, terwijl de zogenaamde 'theologia revelata' slechts op de bijbelse openbaring berustte. De Leidse theoloog S. van Til beschreef de beide theologieën, hoewel hij ze gescheiden behandelde, in één boek, namelijk zijn 'Theologiae utriusque compendium, cum naturalis, tum revelatae'.

De bloeiperiode van deze natuurlijke theologie is te vinden in de 17e en 18e eeuw, maar ook al eerder bestond het vraagstuk van de plaats van de ratio ten aanzien van de revelatio.

Het ontstaan van de natuurlijke theologie moet reeds gezocht worden in de middeleeuwen. De scholastici achtten het ook voor de rede mogelijk sommige godsdienstige waarheden te bewijzen. Hierdoor kreeg de rede een meer zelfstandige functie dan voorheen, toen zij slechts tot taak had gehad de inhoud van de openbaring te verduidelijken. Thomas van Aquino was van mening dat het geloof de rede niet vernietigde, maar deze veronderstelde en voleindigde. De middeleeuwse scholastiek

kwam zo tot de overtuiging dat een gegeven van het christelijk geloof niet in strijd kon zijn met de rede.

Hoewel de Reformatie sterk de nadruk legde op het 'sola fide' en voluit het gezag van de Schrift aanvaardde, liet toch het vroege protestantisme ruimte open voor het ontwikkelen van een natuurlijke theologie. Men kon zich daarbij beroepen op de Schrift en wel op wat Paulus schrijft in Rom. 1:19 en 20: 'Overmits hetgeen van God kennelijk is, in hen openbaar is; want Zijn onzienlijke dingen worden, van de schepping der wereld aan, uit de schepselen verstaan en doorzien, beide zijn eeuwige kracht en goddelijkheid'.

Luther had echter weinig vertrouwen in de capaciteiten van de rede en sprak zelfs over 'die Hure Vernunft', terwijl Calvijn ook sterk de gevolgen van de zondeval ten aanzien van de mogelijkheden van de rede accentueerde. Hoewel zij de mogelijkheid van een natuurlijke Godskennis niet geheel ontkenden, zij werd toch van geringe betekenis geacht.⁵⁷

Ook de Nederlandse Geloofsbelijdenis onderscheidde een tweërlei Godskennis, maar sprak ook niet erg optimistisch over de natuurlijke Godskennis.

Het gebruik van de rede werd echter steeds groter. Alsted en andere 17e-eeuwse dogmatici maakten onderscheid tussen geloofsartikelen die alleen op de openbaring berustten en die voor de rede ontoegankelijk waren, en artikelen die ook door de rede konden worden bewezen. Tot de eersten behoorden de zogenaamde 'articuli puri', zoals bijvoorbeeld de Drieëenheid van God, de zondeval en de verlossing door Jezus Christus. Tot de tweede categorie, de 'articuli mixti', behoorden de existentie en de eigenschappen van God, de onsterfelijkheid van de ziel en dergelijke.

Onder invloed van René Descartes kreeg de rede tegenover de openbaringsinhoud een meer onafhankelijke positie. Men ging het nu mogelijk achten om sommige waarheden, die ook in de Schrift vervat waren, onafhankelijk van iedere voorafgaande geloofsaanvaarding en met dwingende argumenten, te bewijzen. Met behulp van de uitgangspunten van Descartes dacht men een sluitend Godsbewijs te kunnen leveren. Evenzo dacht men dat het mogelijk was uit het begrip van God als oneindig volmaakt Wezen door loutere analyse alle eigenschappen van God af te leiden. Gisbertus Voetius verdedigde nog het gereformeerde geloofsstuk van de onbegrijpelijkheid Gods tegenover deze pretenties, maar latere gereformeerde theologen uit het begin van de 18e eeuw zoals H. Roëll en S. van Til maakten in hun theologisch bezig-zijn veelvuldig gebruik van de cartesische posities, wat duidelijk is aangetoond door Swagerman. Zij en anderen kwamen er dan ook toe het christendom te omschrijven als een 'redelijke godsdienst'.

Nederlandse Verlichtingsdenkers over Ratio en Revelatio

Onder invloed van Locke en Newton kwam het denken over de mogelijkheden van de ratio en de geldigheid van de natuurlijke theologie in een nieuwe fase. Bij theologen, filosofen en natuurkundigen kwam het streven naar voren de autonomie van de rede te vergroten. Men ging hierbij uit van het optimistische principe dat het vrije onderzoek van de rede nooit in botsing zou kunnen komen met de gegevens van de christelijke openbaring. Gods waarachtigheid zou immers niet toelaten dat Hij iets zou openbaren

---

⁵⁷ Calvijn, *Institutio*, I.3. 1.: 'Wij stellen buiten geschil, dat er in de menselijke geest een zeker besef van de Godheid is en dat wel door natuurlijke ingeving'.

dat in strijd zou zijn met het natuurlijk licht van de rede, want de kenvermogens van de mens waren eveneens gaven van God. Zoals we al gezien hebben waren de Nederlandse Verlichtingsdenkers er niet op uit de waarde en de geldigheid van de openbaring aan te tasten. Bij hen had de rede dan ook de functie om het christendom te verdedigen. De natuurlijke theologie zou bij deze apologetische opdracht een zeer goede hulp kunnen bieden. In de eerste plaats kon zij diensten bewijzen bij het vaststellen van de waarachtigheid van de christelijke religie. In de tweede plaats kon zij dienen als hulpmiddel bij het onderzoek naar de ware zin van de goddelijke openbaring om tenslotte als wapen dienst te doen in de strijd tegen atheïsten, deïsten en naturalisten.

Filosofen die zich indringend met de vraagstukken van de natuurlijke theologie hebben beziggehouden waren onder andere J. Lulofs en J. Horthemels. Van een afschaffing van de openbaring wilden zij niets weten, hetgeen bijvoorbeeld bleek uit de inaugurele rede van Horthemels, *Oratio inaug. de libertate philosophandi debita cum modestia circa revelata*. Hoewel deze verlichte intellectuelen een veel grotere ruimte lieten aan de ratio dan het oorspronkelijke calvinisme, waren zij niet bereid de natuurlijke theologie als basis te laten dienen voor een natuurlijke religie. Zij waren er van overtuigd, dat het positieve christendom de meest redelijke godsdienst was, zodat vervanging ervan onnodig en onredelijk zou zijn.

Behalve bovengenoemde wijsgeren, die in hun gematigdheid typerend voor de Nederlandse Verlichting mogen worden geacht, waren er ook hier wel radicalere denkers, zoals bijvoorbeeld Paulus van Hemert. Zijn stellingen over de natuurlijke vermogens van de mens legde bij neer in zijn *De rede en haar gezag in den godsdienst*, dat in 1784 in Utrecht verscheen. Hij poneerde daarin, dat de openbaring overbodig zou zijn geweest als de mensen vlijtig de natuur hadden bestudeerd en naar de stem van de rede hadden geluisterd. De rede was naar zijn overtuiging niet aangetast door de zondeval. De Schrift en de natuur waren als het ware twee oorkonden in twee talen, die dezelfde hoofdstellingen bevatten en elkaar nergens tegenspraken. In deze (bijna) gelijkstelling van openbaring, natuur en rede opende hij in feite de weg voor de natuurlijke religie, waarvan de andere Nederlandse Verlichtingsdenkers niets wilden weten. Al was Van Hemert dan een vrijdenker, toch wilde hij gerekend worden tot de bestrijders van het ongeloof. Hij had in de Republiek overigens veel opponenten, van wie Prof. Bonnet de belangrijkste was.

Gereformeerde theologen over Ratio en Revelatio

'De beoefenaars van de natuurlijke theologie in ons land waren allen gelovige en voor het merendeel zeer orthodoxe predikanten, die het zich tot plicht rekenden, het rationalisme op godsdienstig gebied met zijn eigen wapenen te bestrijden', zo vatte Sassen de activiteiten van de gereformeerde theologen inzake de natuurlijke theologie samen. In een volgende paragraaf zal aan de orde komen of de zogenaamde 'zeer orthodoxe predikanten' zich inderdaad wel zo positief uitlieten over de 'theologia naturalis'. Het waren niet zozeer de predikanten, die zich verdiepten in deze theologie als wel de 'professionele' theologen, die vaak de functie van hoogleraar bekleedden. We zullen ons in deze paragraaf met deze categorie bezighouden, want zij lieten in hun werken over de natuurlijke theologie de rede vrij spel. In hun Godsbewijzen maakten zij intensief gebruik van cartesische posities, die naar hun overtuiging onaantastbaar waren. Zij meenden op deze manier te bereiken dat uiteindelijk ieder redelijk mens bepaalde religieuze waarheden wel zou moeten aanvaarden. Men zou de

redelijkheid van het geloof in God gaan inzien, 'terwijl bovendien de posita der natuurlijke theologie het gezag van de Heilige Schrift zouden kunnen funderen en derhalve een steun zouden zijn bij het aanvaarden van de in de Heilige Schrift geopenbaarde theologie'.

Zoals we reeds gezien hebben, verzette Voetius zich fel tegen Descartes inzake de pretenties van de rede in de theologie. Het is dan ook niet toevallig dat de cartesische uitgangspunten vooral te vinden waren bij Coccejaanse theologen. Het is hier niet de plaats uit te maken in hoeverre het Coccejanisme een deviatie van de orthodoxie genoemd kan worden; in ieder geval moet het duidelijk zijn dat de 'natuurlijke' theologen — ondanks hun oprechte bedoelingen de geopenbaarde godsdienst een dienst te bewijzen — ver verwijderd waren van de calvinistische principes inzake de positieve mogelijkheden van de ratio.

Een overwaardering van de mogelijkheden van de natuurlijke theologie tegenover die van de bovennatuurlijke, vinden we bij R. Andala (1665-1727): 'Want zonder de natuurlijke theologie kan de goddelijkheid van de Heilige Schrift niet bewezen worden uit haar criteria, noch kunnen die volmaaktheden, die in de Heilige Schrift aan God worden toegeschreven en Zijn werken en wetten juist begrepen en uitgelegd worden.

Evenzo wilde H.A. Roëll met behulp van de rede aantonen dat de christelijke godsdienst de enige religie ter zaligheid was. Ook H. Venema ruimde in zijn inaugurele rede (1724) een grote plaats in voor de ratio, zodat bij hem de gebieden van geloven en kennen naast elkaar kwamen te liggen als twee elkaar gedeeltelijk bedekkende cirkels. Bij hem vinden we ook een rationalistische benadering van ongewone gebeurtenissen in de Schrift. Als hij een beschrijving geeft van Paulus' verblinding bij Damascus, denkt Venema niet aan een bovennatuurlijk wonder; maar 'mogelijk had enig vocht, hem den ogen uitgeperst door de schittering van 't hemelsch licht, dat hem op den weg omscheen, door de oversterke hitte van deze stralen, of op andere wijze schielijk verdroogt zynde, zich in die gedaante op beide oogappels gezet.

Hoewel hij en anderen de ratio grote bevoegdheden toekenden, achtten zij zich geen representanten van de Verlichting zoals die zich in het buitenland manifesteerde. Toch kan een zekere verlichte geestgesteldheid hun onmogelijk ontzegd worden. De ratio had echter bij bijvoorbeeld Venema niet het primaat in axiomatische zin, maar hij beschouwde haar veel meer als een middel om bestaande kaders af te tasten.

Daniël Gerdes (1698-1765) was wat minder optimistisch over de kwaliteiten en mogelijkheden van de rede, omdat hij geloofde dat zij was aangetast door de zondeval. Hij was echter toch wel de mening toegedaan dat de rede kon opklimmen tot de erkenning van het bestaan van God, de hoedanigheid van Zijn deugden en de inhoud van onze plichten. Maar heilswaarheden zoals de triniteit, de opstanding en dergelijke waren volgens hem voor de ratio niet a priori kenbaar. Hij was er evenwel van overtuigd dat deze waarheden niet tegen de rede ingingen.

Een consequentie van het principe dat de rede en de openbaring niet strijdig konden zijn was dat deze theologen bepaalde dwingende voorwaarden aan de Schrift gingen stellen. Zo redeneerde men vanuit de natuurlijke theologie in de richting van de geopenbaarde. G. Bonnet kwam in dit verband tot de volgende redenering: de rede kan de mens niet tot het heil voeren; daarom is er een openbaring nodig die bepaalde kenmerken moet bezitten: zij mag geen tegenstrijdigheden bevatten; zij moet waarheden meedelen, wier kennis uit de beginselen der rede niet afgeleid kunnen worden en die noodzakelijk zijn voor het heil; zij moet gemakkelijk begrepen kunnen worden en bewijzen hebben van haar goddelijke oorsprong. De conclusie van dit

betoog was dan tenslotte dat de Heilige Schrift inderdaad deze kenmerken bezat.⁵⁸

We zien bij deze theologen in ieder geval geen kritische functie van de ratio tegenover de revelatio, maar wel was er bij hen sprake van een vergaande autonomie van de rede, die uitspraken kon doen over de noodzakelijkheid en de inhoud van de openbaring. Zij kunnen daarom beschouwd worden als volwaardige (mede-)representanten van de Nederlandse Verlichting.

De physico-theologie

We hebben in het voorgaande gezien dat het cartesianisme grote invloed uitoefende op de 'professionele' gereformeerde theologie, maar in de loop van de 18e eeuw wordt het cartesianisme steeds meer verdrongen door het empirisme. Zoals aan het einde van de 17e en het begin van de 18e eeuw de uitgangspunten van Descartes werden gebruikt om het bestaan van God te bewijzen, zo werd daarna door de beschouwing van de natuur niet alleen Zijn bestaan bewezen, maar ook Zijn wijsheid en Zijn welwillendheid tegenover Zijn schepselen aangetoond. Het op deze wijze bezig zijn met de natuur noemen wij de physico-theologie. Vanwege het sterk apologetische karakter van de physico-theologische Godsbewijzen, stak er eveneens een sterk rationalistisch element in deze bewijsvoeringen.

De verbinding tussen natuurwetenschap en theologie bestond – ook in de reformatische traditie – reeds vóór de 18e eeuw, maar door de nieuw ontwikkelde natuurwetenschappelijke methoden en het nieuwe optimistische Godsbeeld kreeg de physico-theologie een nieuwe glans. Hierdoor raakte zij wel meer los van haar reformatische wortels en werd vooral in de tweede helft van de 18e eeuw een meer en meer rationalistische en gesystematiseerde apologetiek. De consequentie hiervan was, dat 'de kennis van de werken der natuur de eerste grondslag van het godsdienstig onderwijs' werd.

Na een korte weergave van het standpunt van de Reformatie ten aanzien van de physico-theologie, zullen we de 18e-eeuwse ontwikkelingen hierin nagaan in de Republiek. In paragraaf 3 van dit hoofdstuk zullen we aan de orde stellen, welke houding de orthodox-gereformeerden hier tegenover innamen.

De physico-theologie kan beschouwd worden als een onderdeel van de natuurlijke theologie, omdat zij uitgaat van de mogelijkheid het bestaan van God te kennen buiten een bijzondere openbaring om. Men beriep zich daarbij echter wèl op de openbaring, met name op enkele psalmen en Romeinen. Zowel rooms-katholieke als protestantse theologen hebben steeds erkend dat God zich ook door middel van de natuur bekend maakte.

Calvijn stelde echter duidelijk dat de belangrijkste bron van Godskennis de Schrift was, waarin God zich openbaarde als de Vader van Jezus Christus. Pas vanuit deze geloofskennis kreeg volgens hem de mens zicht op de natuur als scheppingswerk van

---

⁵⁸ Gecit. bij Swagerman, *Ratio en Revelatio*, 169 (in de vertaling van Swagerman).

Ibidem, 168.

De Bruïne, Herman Venema, 41-43.

Venema, *Leerredenen*, I, 366, gecit. bij De Bruïne, Herman Venema, 64.

Ibidem, 48 en 162.

Witteveen, Daniel Gerdes, 124-128.

Van den End, Gisbertus Bonnet, 94. Ook Ds. Feylingius toont in zijn *Ontleding van de Heid. Cat.* herhaaldelijk aan dat bepaalde geloofswaarheden in overeenstemming zijn met de 'gesonde Reden-leer'. Zie bijv. p. 81, 103 en 105.

God. Ook de opsteller van de Nederlandse Geloofsbelijdenis sprak in artikel 2 van het boek der natuur, waaruit men God kon leren kennen.

Hooykaas heeft aangetoond dat er parallellen zijn aan te wijzen tussen de houding tegenover de Schrift van de reformatorische theologen en de houding tegenover de natuur van vele reformatorische of door de Reformatie beïnvloede natuuronderzoekers.⁵⁹

Zo stelde Bacon dat oppervlakkige natuurstudie tot atheïsme voerde en daarom droeg de door hem en Boyle nieuw ontwikkelde natuurwetenschappelijke methode, waarin waarnemingen en experimenten centraal stonden, een sterk verdedigend karakter. Boyle's grote zorg om het christelijk geloof tegen aanvallen te verdedigen bracht hem er toe een legaat na te laten om daarvan lezingen – later 'Boyle-lectures' genoemd – te laten houden 'for proving the Christian religion against notorious Infidels'. Op deze wijze gaf de empirische methode, voortgezet door Newton en in de Republiek nagevolgd door 's Gravesande en Van Musschenbroek, een nieuwe impuls aan de fysico-theologie.

De vroegere bewijsvoeringen van God vanuit de natuur stonden dicht bij de spontane natuurervaring, maar de resultaten van het proefondervindelijk natuuronderzoek betekenden een intensivering van de Godservaring.

Ontegengesteld waren de nieuwe natuurwetenschappelijke ontwikkelingen een belangrijke impuls voor de fysico-theologie, maar van belang was ook dat de behoefte om God uit de natuur te ervaren was toegenomen ten gevolge van de onvrede bij velen over de godsdienstige verdeeldheid, waartoe de vrijheid van Schriftonderzoek kennelijk geleid had⁴⁷. De populariteit van de fysico-theologie was dan ook voor een belangrijk deel te danken aan haar sterk supra-confessioneel karakter.

De fysico-theologie in de Republiek

De eerste fysico-theoloog van eigen bodem was Bernard Nieuwentijt, die in 1715 in Amsterdam zijn monumentale werk liet verschijnen: *Het regt gebruik der wereltbeschouwingen, ter overtuiging van ongodisten en ongelovigen*. Dit boek werd zeer populair, beleefde zeven drukken en werd in verschillende talen vertaald. In het werk van deze Purmerendse arts en burgemeester zijn de invloeden van Boyle en Newton onmiskenbaar. Nieuwentijt gaat uit van het zogenaamde uurwerkmodel om er de orde, schoonheid en doelmatigheid van Gods schepping mee aan te tonen. Hij was er van overtuigd dat de experimentele natuurwetenschap, waarvan hij vele voorbeelden gaf, hem argumenten in handen gaf in de strijd tegen de atheïsten. Tot het verschijnen van de *Katechismus der Natuur* van Ds. Martinet bleef zijn werk ongeveer een halve eeuw het enige oorspronkelijke Nederlandse fysico-theologische boek. Wel werden verschillende buitenlandse werken op dit gebied vertaald door dissenters, waarin niet alleen het Godsbewijs een plaats had, maar ook door Leibniz en Wolff beïnvloede

---

⁵⁹ 35 Dit blijkt al uit de titel van het boek van Ds. J.A. Uilkens, *De kennis van den Schepper uit Zyne Schepselen, of korte schets der natuurkennis voor de jeugd; tot een grondslag van alle godsdienstig onderwys* (Groningen 1799).

³⁶ Bijv. de Psalmen 8, 19, 104, 136 en 148 en Job 26.

³⁷ Calvijn, *Comm. op Rom.* 1:20.

³⁸ Hooykaas, *Religion and the rise of modern Science*; Idem, 'Science and Reformation'. Zie ook: *De Pater*, Musschenbroek, 316.

gedachten over een welwillende God en de harmonie in de natuur aan de orde kwamen. Deze harmonie zou God in de natuur gelegd hebben en was bedoeld voor het geluk van de mensheid.

De toenemende belangstelling voor de natuurwetenschap en de natuurlijke historie, ook bij de burgerij, moet voor een groot deel verklaard worden uit religieuze motieven. Zo bestond er evenmin bij de grote natuurkundigen in de Republiek een discrepantie tussen geloof en wetenschap. Ook de motivatie van Van Marum van Teyler's Genootschap voor de natuurwetenschap was in de eerste plaats religieus bepaald. Deze wetenschap gaf immers inzicht in de wijsheid en goedheid van de welwillende Schepper en wierp een stevige barrière op tegen het atheïsme. Zij was bij uitstek een 'goddelijke' wetenschap. Het utilitaire aspect van de natuurwetenschap kwam pas na 1795 meer op de voorgrond.

Hoewel de gereformeerden zich aanvankelijk niet inlieten met de fysico-theologie, gingen na 1750 ook verschillende van hun predikanten dergelijke werken publiceren. Het meest bekend werd de Katechismus der Natuur van de Zutphense predikant J.F. Martinet, die in verscheidene talen uitkwam en herhaaldelijk herdrukt werd⁴⁴. Ook in dit werk komen we het optimistische wereldbeeld van de Verlichting tegen. Er werd zeer veel aandacht besteed aan de doelmatigheid van de schepping, waaruit het Godsbestaan en Zijn goedheid voor de mens werden afgeleid.

Deze teleologische beschrijvingen van de natuur leidden tot de meest merkwaardige uitkomsten. Als Martinet zich bijvoorbeeld afvraagt waarom God de mens twee neusgaten heeft gegeven, antwoordt hij: ' . . . opdat het eene door eene verkoudheid verstopt zynde, het andere dienst zou kunnen doen'. God had ook de dieren-wereld zeer doelmatig, dat wil zeggen tot nut van de mens geschapen. Waarom is de walvis zo groot?: 'opdat wij veel spek van hem zouden halen'. Martinet was er van overtuigd dat de natuurwetenschappelijke resultaten steeds een bewijs leverden voor de grootheid, wijsheid en macht van God. Zijn Katechismus was dan ook bedoeld als versterking voor het christelijk geloof. Ondanks de constatering van wetmatigheden in de natuur, geloofde hij in de persoonlijke leiding van God in de natuur, waaruit Zijn trouw aan de schepselen bleek. Hij wilde daarom niets weten van het deïsme, dat hij 'de fransche gruwelfilosofie' en 'dat vergif' noemde.

Martinet vond natuurkundeonderwijs even belangrijk als bijbels onderwijs. Zo hield hij een bijzondere catechisatie voor 30 á 50 jongedames, waarin natuurwetenschappelijk onderwijs een belangrijke plaats innam. Dat het godsdienstonderwijs dus wel vervangen kon worden door natuurkundeonderwijs was de radikale consequentie, die de Maatschappij tot het Nut van het Algemeen trok.⁶⁰

Het is daarom wel te verdedigen om Ds. Martinet en andere predikanten met een fysico-theologische belangstelling in de 18e eeuw eerder te zien als vertegenwoordigers van de Nederlandse Verlichting dan als typisch gereformeerde predikanten.

---

⁶⁰ Mijnhardt, 'Veertig jaar cultuurbevordering' 74 en 82.

Dit werk van Martinet verscheen in vier delen, Amsterdam 1777-1779.

Voor een uitvoerige beschrijving van de inhoud verwijs ik naar Bots, Tussen Descartes en Darwin; Paasman, Martinet.

⁴⁶ Beide voorbeelden zijn ontleend aan Paasman, Martinet, 51, 52.

⁴⁷ Ibidem, 51.

⁴⁸ Bots, Tussen Descartes en Darwin, 122.

3. De traditioneel-gereformeerden en de Verlichting

Indeling van de gereformeerde predikanten

Als we de houding van de gereformeerde predikanten in de 18e eeuw tegenover de Verlichting willen nagaan, dienen we ons er van bewust te zijn dat dit geen gemakkelijke opgave is, omdat deze groep zeer heterogeen was samengesteld. In het voorgaande is reeds duidelijk naar voren gekomen dat de Verlichting, zoals die zich buiten de Republiek manifesteerde, hier niet zo populair was, ook niet bij de verlichte denkers. Dat de gereformeerde predikanten evenmin iets wilden weten van deze radikale Verlichtingsfilosofen, behoeft daarom verder geen betoog. Welke mening zij hadden over de typisch Nederlandse Verlichting moet nog wel gezien worden en we zullen ons daarbij beperken tot hun houding ten aanzien van de mogelijkheden van de ratio en de waarde, die zij aan de fysico-theologie toekenden. Om dat met enige vrucht te kunnen doen, moeten we eerst een indeling geven van de gereformeerde predikanten.

Hoewel de verschillen tussen het Coccejanisme en het Voetianisme in de 18e eeuw minder relevant bleken en de tegenstellingen in verschillende opzichten steeds minder duidelijk werden, is deze onderscheiding toch van belang voor de bepaling van de houding der predikanten ten aanzien van de nieuwe ontwikkelingen. Hierboven is er immers al op gewezen dat het Coccejanisme meer verwantschap vertoonde met het rationalisme en daarom ontvankelijker was voor de Verlichtingsdenkbeelden⁴⁹. Het is daarom veelbetekenend dat op de Utrechtse universiteit, waar de Voetiaan Bonnet doceerde, de Verlichtingsconcepties minder voet aan de grond kregen. Het is echter niet geoorloofd op grond van dit ene gegeven een algemene conclusie te trekken. Hoewel de Coccejaanse of Voetiaanse gezindheid van een predikant zeker van invloed zal zijn geweest bij de bepaling van zijn standpunt hierin, lijkt een andere indeling van meer nut te zijn.

We zouden daarbij als criterium kunnen nemen het interesse-gebied van de desbetreffende theologen of predikanten. Eén groep richtte zich grotendeels op de theologie als wetenschap: zij hield zich diepgaand bezig met exegese, taalkundige problemen in de Schrift, de functie van de ratio in de theologie en dergelijke. Deze categorie theologen stond niet zo dicht bij de gemeente, maar was veeleer bezig op universitair niveau. Mijnhardt acht het dan ook waarschijnlijk dat aan de universiteiten – ook aan de theologische faculteiten – de Verlichtingsfilosofie vaste voet had gekregen en dat zij bijdroegen tot de verspreiding van de verlichte opvattingen⁵⁰. We hebben hierboven al geconstateerd dat het hoogleraren waren als Andala, Venema en Gerdes, die het rationalisme probeerden te verwerken in de theologische wetenschap. Deze groep kunnen we rekenen tot de intellectuele bovenlaag, die echter maar klein zal zijn geweest. Zij ging om met de elite en had daarop grote invloed, maar haar opvattingen bereikten vóór 1750 niet of nauwelijks het gewone kerkvolk.

Met de fysico-theologie lag dit anders, omdat die werd uitgewerkt door gewone predikanten als bijvoorbeeld Martinet en Engelberts. Deze verlichte dominees vormden echter slechts een minderheid, hetgeen blijkt uit een passage uit de Brieven over verscheiden onderwerpen van Betje Wolff en Aagje Deken, waarin gesproken wordt over het kleine aantal predikanten dat zij kunnen aanbevelen, onder wie wel Ds. Martinet! Hieruit mag voorzichtig geconcludeerd worden dat ook in de tweede

eeuwhelft de meerderheid der gereformeerde predikanten zich op traditionele wijze bezighield met de verkondiging van het Evangelie. Dit moest zelfs de zich overigens nogal somber uitlatende Ds. Plevier in 1744 temidden van zijn klaagzangen toegeven toe hij opmerkte: 'Het ontbreekt ja in Nederland nog niet aan een goed getal derzulken, die met alle getrouwheid standvastig, onbeweeglyk en altyd overvloedig zyn in eene zuivere en ernstige verkondiging van de waarheid des Euangeliums'.⁶¹

Hiermee moge voorlopig voldoende zijn aangegeven dat de verlichte predikanten in ieder geval in de eerste eeuwhelft nog sterk in de minderheid waren en weinig invloed uitoefenden op het traditionele kerkvolk, al kan over hun invloed op de meer gegoeden geen twijfel bestaan.

Naast deze groep van min of meer verlichte intellectuele theologen was er een tweede groep die gevormd werd door piëtistisch-gezinde predikanten. Deze hield zich bijna uitsluitend bezig met praktisch-theologische vraagstukken en pastorale zorg voor de gemeenteleden. Door hun exclusieve aandacht voor de individuele gelovige waren velen van hen het zicht op de natie in haar geheel kwijtgeraakt. Deze ontwikkeling kan opgevat worden als een reactie op de dorre orthodoxie, maar ook als een antwoord op de huns inziens te ruime verbondsopvatting van de traditioneel-gereformeerden (ik kom zo dadelijk terug op deze groepering). De vanzelfsprekendheid voor de gemeenteleden in het verbond Gods te zijn opgenomen had misschien aanleiding gegeven tot gemakzucht in het betrachten van de godsdienstige plichten, waartegen zij nu in het verweer kwamen: bij hen vinden we dan ook een veel engere verbondsopvatting. Ds. Tjaden sprak zijn gemeente in Nieuwe-Pekela toe als zou die bestaan hebben uit heidenen. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze richting waren Schortinghuis en Verschuir, die sterk de onmacht van de mens ten goede beklemtoonden en aandrongen op een persoonlijke en bevindelijke beleving van het geloof".

Dit piëtisme van Schortinghuis, Verschuir en anderen stond enerzijds in de traditie van de Nadere Reformatie, maar anderzijds sloot het ook aan bij de vroeg-romantische gevoelens van de 18e eeuw. De uitbundigheid van gevoelsuitdrukkingen treffen we daarom zowel aan bij Schortinghuis als bij Rhijnvis Feith en in de Mattheus-Passion van Bach. Het sloot echter ook aan bij het vroeg-piëtisme van Van Lodenstein, die in de school van Voetius was opgeleid en staat daarom wel voluit in de gereformeerde traditie.

De 18e-eeuwse piëtisten maakten zich grote zorgen over de 'geesteloosheid' van het kerkvolk: velen waren volgens hen slechts 'mondchristenen' en misten het ware zielzaligende geloof. Ook veel predikanten vielen onder deze kritiek en waren slechts 'letterknechten': 'De wagers zyn by menigte blind, slapende en zorge loos'.

Een ander belangrijk element uit dit piëtisme was de zogenaamde kenmerkenleer, die ontwikkeld werd om de ware gelovige te onderscheiden van de schijngelovige. Een belangrijk kenmerk van het ware geloof was het berouw tonen over de zonden en de daarmee gepaard gaande emoties: 'De wedergeboorte blykt ten zesden uit de traanen, die nu beginnen uitte barsten' en: 'Om Jezus tot Jezus te schreien geeft de allergrootste

---

⁶¹ 49 De Bruïne, Herman Venema, 24.

so Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 254.

51 Zie hierover Paasman, Martinet, 42.

52 Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 315.

vreugt en blydschap'.⁶²

De religieuze revival die in 1749 in Nijkerk werd ingeluid door de prediking van Ds. G. Kuypers kan beschouwd worden als een consequentie van dit gereformeerde piëtisme.

In verband met hun sterke aandacht voor de individuele gelovige zal de Verlichting zich grotendeels buiten hun gezichtsveld voltrokken hebben. Gezien de accentuering van de onmacht van de mens ten goede, lijkt het niet aannemelijk dat zij positief geoordeeld zouden hebben over de kwaliteiten van de rede in godsdienstige zaken en evenmin dat de fysico-theologie van veel nut werd geacht.

Aangezien de piëtistisch gezinde predikanten zich voornamelijk richtten op de heilsbeleving van de individuele gelovigen en een nogal genuanceerde visie op het verbond hadden, was hun aandacht voor de natie in haar geheel niet zo groot. In de 18e eeuw is het zogenaamde gereformeerde natiebesef in ieder geval niet te typeren als een piëtistisch verschijnsel". De groep predikanten die dit nationale besef vertolkte treffen we juist aan bij de hierna nog te behandelen traditioneel-gereformeerden, die in hun prediking een grote plaats inruimen voor het verbond tussen God en Nederland. Zoals elke indeling doet ook deze indeling de werkelijkheid geweld aan: de grenzen zijn uiteraard vloeiend, zodat er bijvoorbeeld traditioneel-gereformeerde predikanten geweest kunnen zijn met een piëtistische inslag.⁶³

Het is niet zo gemakkelijk een indruk te krijgen van de omvang van de piëtistische

---

⁶² Hoewel volgens Hartog de Vaderlandsche Letteroefeningen steeds meer aftrek vond bij predikanten en leden van de Hervormde Kerk, is het zonder meer duidelijk dat de meerderheid van de Hervormde belijders de traditionele denkpatronen bleef volgen (zie noot 5). Zie ook: Reitsma, *Gesch. Herv. Kerk*, 359. Ook Mijnhardt wijst er op dat van de verhandelingen van Teyler's Godgeleerd Genootschap slechts 15% afkomstig was van Hervormde auteurs in de periode 1778-1796. Zie zijn 'Veertig jaar cultuurbevordering', 92. Schortinghuis, *Het innige Christendom (1740)*; Verschuur, *Bevindelyke Godtgeleerdheid (1735)*. Voor meer titels verwijs ik naar: De Vrijer, Schortinghuis. Zie ook Ypey en Dermout, *Herv. Kerk*, III, 307-335; Heppe, *Geschiede des Pietismus*, 412-464. Gevit. bij De Vrijer, Schortinghuis, 164.

Ibidem, 177. Zie ook: Graafland, *De zekerheid v.h. geloof*; Brienens, *De prediking, i.v.m. de kenmerkenleer*.

⁶³ Zie Ypey en Dermout, *Herv. Kerk*, IV, 28 ev. Heppe, *Geschiede des Pietismus*, 459-464.

Dit in tegenstelling tot de overtuiging van Groenhuis, *De predikanten*, 81. Het is mogelijk dat hij het piëtisme van de 17e eeuw identificeert met de 'Nadere Reformatie', zoals Heppe, *Geschiede des Pietismus*, 6. Het is op zijn minst opvallend dat de belangrijkste tegenstander van Schortinghuis D. van der Keessel zijn boek opdraagt aan Willem IV, Heppe, *Geschiede des Pietismus*, 458. Pinson ziet ook verbanden tussen het piëtisme en de opkomst van het Duitse nationalisme. Zie zijn *Pietism as a factor in the rise of German Nationalism*. Hij stelt dat de door de piëtisten sterk beklemtoonde noodzaak van de wedergeboorte van invloed is geweest op de gedachte van de 'Wiedergeburt' van Duitsland als nieuwe natie. De idee van de natie als mystieke eenheid zou eveneens gestimuleerd zijn door het Duitse piëtisme. 'We thus see how the concept of individuality and uniqueness developed among the Pietist writers and continued to be applied to secular fields until it gave birth to the concept of an individual and unique nationality which has its own either innate or historical tradition and its own distinctive character, Pinson, *Pietism*, 75. Het lijkt me duidelijk dat de Nederlandse situatie hiermee niet vergelijkbaar is. Hier bestond al vanaf de 16e eeuw een sterke gereformeerde nationale traditie, zodat niet, zoals in Duitsland, het piëtisme van invloed kon zijn op het ontstaan hiervan. De vergelijking met Israël ontbreekt bovendien geheel in dit Duitse 'nationale' piëtisme. Ten aanzien van zijn 'nationale' opvattingen kan bijvoorbeeld Ds. Van der Groe gerekend worden tot de traditioneel-gereformeerden, hoewel zijn preken duidelijke piëtistische kenmerken vertonen. Ook Ds. Van Velzen stond niet onsympathiek tegenover het piëtisme. De Vrijer, Schortinghuis, 152.

stroming in de kerk van de 18e eeuw. De Vrijer is van oordeel dat het grote aantal 'bevindelijke' boeken en het aanzienlijk aantal herdrukken ervan in de richting van een wijde verbreiding wijst. Maar behalve het aantal gepubliceerde boeken is mijns inziens eveneens het aantal predikanten dat deze werken schreef van belang. De groep predikanten die deze stichtelijke werken het licht liet zien blijkt dan niet zo erg grootte zijn geweest. In zijn 'Register van Bronnen' noteert De Vrijer slechts ongeveer twintig predikanten die dergelijke boeken schreven, zodat de omvang van deze groep (predikanten) niet overschat moet worden.

Ik kom nu tot de derde groep, die bestaat uit predikanten wier belangstelling uitging naar het geheel van de natie. We kunnen hen orthodox-gereformeerden noemen, omdat zij de canones van Dordt onaangetast wilden laten, hoewel ook onder de piëtisten de orthodoxie werd gehandhaafd¹. Vanwege hun gerichtheid op de natie zou ik deze groep ook nationaal-gereformeerden kunnen noemen. Toch kleven aan beide benamingen bezwaren. Als we hen orthodox-gereformeerden noemen impliceert dat dat alle andere predikanten dit niet waren, hetgeen be-slist onjuist is. Noch verlichte theologen noch piëtisten stonden per definitionem afwijzend tegenover de orthodoxie, zoals die in Dordt was vastgesteld. De aanduiding nationaal-gereformeerden is ook minder geschikt, omdat de vroeg-reformatorische stroming in ons land wel met dezelfde naam wordt aangeduid. We kiezen daarom voor een derde mogelijkheid.

Vooraf met het oog op hun traditioneel-nationale concepties lijkt het mij het meest juist deze groep predikanten traditioneel-gereformeerden te noemen. Deze benaming heeft bovendien tot voordeel dat zij tevens aangeeft dat deze predikanten in de traditie van de gereformeerde orthodoxie wilden staan.

Hun houding tegenover de Verlichting was kritisch. Deze kritiek kwam enerzijds voort uit hun orthodoxe overtuiging, maar hield anderzijds ook verband met hun nationaal besef. Het feit dat de dissenters en patriotten de Verlichtingsdenkbeelden, zij het in gematigde vorm, aanhingen en verbreidden, was in hun ogen zeer gevaar-lijk en in strijd met het nationale belang. Zo hadden zij eveneens bezwaren tegen het niet alleen supra-confessionele, maar ook supra-nationale karakter van de fysicotheologie.

De traditioneel-gereformeerden en de Verlichting buiten de Republiek.

Het is niet verwonderlijk dat de traditioneel-gereformeerden negatief oordeelden over de radicale Verlichtingsdenkbeelden, zoals die overwegend in het buitenland werden uitgedragen. Toen deze werken in Nederlandse vertaling ook de Republiek binnendrongen, kwam de orthodoxie heftig in het geweer om dit tegen te gaan. Soms leidde dit protest tot een verbod, zoals in Friesland gebeurde met de vertaling van de *Traité sur la tolérance* van Voltaire (1764). Naar aanleiding van dit werk ging er ook actie uit tegen een al te ruime verdraagzaamheid, die aan indifferentisme grensde, van Prof. Bonnet in zijn oratie *Over de verdraagzaamheid inzake de godsdienst*, in zover zij verkeerd en schadelijk is. Veel onrust verwekte het boek van Priestley over de verbasteringen van het christendom, dat in 1784 in vertaling in Dordrecht verscheen. Enkele Dordtse predikanten kwamen hiertegen in verzet en dit mondde uit in de oprichting van het 'Haagsche Genootschap'. In 1787 verscheen een weerlegging van Priestley's werk door de predikanten Velingius, Segaar en Gavel.

Ook het deïsme ondervond fanatieke bestrijding vanuit de gereformeerde kerk. Vooral Ds. Barueth was verontwaardigd over lieden, 'die de schrijvers der Heilige Bijbelschriften onteerden en derzelve verhalen niet alleen bespottelijk maar zelfs leugenachtig maakten, of die met Moses en Christus leer en wonderwerken den spot

dreven, of die het natuurlicht tot saligheid voor de Heidenen genoegzaam achteden'.⁶⁴

Dat de gereformeerden in deze overtuiging niet alleen stonden, maar zelfs gewaardeerd werden door de verlichte denkers in de Republiek, bleek uit de reactie van de Vaderlandsche Letteroefeningen op het werk van Ds. Barueth Zedige en bescheide wederlegging der hedendaagsche Deïsten en Vrij geesten, waarvan zij de opzet goed vonden, maar het oordeel echter kleingeestig. Ondanks de bestrijding van dezelfde vijand, was er toch een onmiskenbaar verschil in benadering tussen deze gereformeerden en de Verlichtingsdenkers hier te lande. Bij de traditioneel-gereformeerden stond de openbaring in hoog aanzien. Typerend is in dit opzicht deze uitspraak van Ds. Stokmans in 1740: 'Menig een immers verbeeld zig, dat het een zeker kenteken van geleerdheit zy op Gods heilig Woord iets te kunnen vitten'. Deze typisch reformatische eerbied voor de Schrift treffen we een vijftigtal jaren later ook aan bij de predikanten Bang en Heringa in hun strijd tegen de uit Engeland en Duitsland afkomstige accommodatietheorie, volgens welke Jezus naar het bevattingvermogen van zijn tijdgenoten zou hebben gesproken. Dat deze groep evenmin iets wilde weten van atheïsme, ongeloof en de invoering van een natuurlijke religie, behoeft verder geen betoog. Als 'verzets'-tijdschriften moeten alleen nog genoemd worden de Nederlandsche Bibliotheek en De Advocaet der Vaderlandsche Kerk.

De traditioneel-gereformeerden over Ratio en Revelatio

De reeds gesignaleerde hoogachting voor de Schrift weerhield de rechtzinnigen er van de mogelijkheden van de ratio te overschatten. Het al te ver doorgevoerde rationalisme was hun bovendien verdacht omdat het in dissenterse kringen gemeengoed was geworden. In verband met de nationale conceptie van de traditioneel-gereformeerden werden de dissenters door hen nog steeds niet beschouwd als volwaardige vaderlanders. Dat pastoor P. Schouten een bekroning kreeg van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen op zijn antwoord over de bewijzen die de rede en de natuur leverden voor het bestaan van God, moet hen tot nadenken gestemd hebben.

Deze groep ging immers uit van het primaat van de Schrift en verzette zich heftig tegen de autonomie van de rede. Zij bevonden zich hierin geheel in de lijn van Voetius en het is daarom veelzeggend dat de fysico-theoloog Martinet openlijk sympathie betuigde voor Descartes en de polemiek tussen deze en Voetius typeerde als een 'geleerde doch nutteloze twist'.

Dat alleen de Schrift de bron van alle wijsheid was, bracht Ds. Curtenius in zijn intreerede naar voren: 'Weg dan met dezulken, die uit het Beginzel der menschlyke Reden ook willende oordeelen over de Zaligheid, niet, gelyk het behoorde, de menschlyke Reden aan de Godlyke Openbaaring, maar de Godlyke Openbaaring aan de menschlyke Reden trachten te onderwerpen'.⁶⁵

---

⁶⁴ Verdedigers van de gereformeerde orthodoxie als P. Hofstede waren wel felle tegenstanders van het zogenaamde 'bedorven' piëtisme dat soms in dweperij ontaarden kon. Zie hierover bijv. Mallinckrodt, 'Sicco Tjaden', 52.

Bonnet, *Oratio de tolerantia circa religionem*. Zie ook: Van den End, Gisbertus Bonnet, 20. Schotel, *Kerk*. Dordt, II, 490.

Gecit. bij Schotel, *Kerk*. Dordt, II, 417, 418.

⁶⁵ Barueth, Zedige en bescheide wederlegging (Rotterdam 1767).

Wel erkende hij de mogelijkheid – binnen haar grenzen – dat de rede diensten kon bewijzen bij de exegese van de Schrift. Ook Ds. Themmen ging tekeer tegen hen die de Schrift wilden 'verdraaien naar 't verstand'. Ds. Holtius had evenmin een goed woord over voor hen 'die de reeden verheffen boven de Schriftuurlyke openbaringen en niets aanneemen, waar van men met zyn verstand geen bevattinge kan maken'. 'Ja, men lastert het zelve [Gods Woord] als ware het maer een kruk om de zwakken en kinderen zo wat te ondersteunen en voort te helpen, maer als mogt men het vylig misschen, wanneer men zelf uyt zyne eigene oogen begint te zien en op zyne eigene beenen staen kan', zo toorde Ds. Stokmans tegen de verdedigers van dergelijke opvattingen.

Ds. Alberthoma twijfelde zelfs aan het nut van het gebruik van de rede in de strijd tegen de atheïsten.

Deze voorbeelden geven genoegzaam aan, dat bij deze en andere predikanten de functie van de ratio zeer beperkt was, waarmee zij zich geheel in de lijn van artikel 14 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis bevonden. Het is in dit opzicht veelzeggend dat ook Paulus van Hemert Prof. Bonnet ervan beschuldigde niet in deze kerkelijke traditie te staan.⁶⁶

De traditioneel-gereformeerden en de fysico-theologie

De houding van deze predikanten ten aanzien van de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen en de fysico-theologie is moeilijker te bepalen, omdat zij er zich minder rechtsstreeks over uitlieten. Er zijn echter wel aanwijzingen dat zij in de tweede eeuwheft bezwaren naar voren brachten over deze ontwikkelingen en opvattingen. Het fysico-theologische werk van Bernard Nieuwentyt heeft bij mijn weten geen kritiek ondervonden vanuit de gereformeerde kerk. Zij maakten zelfs nogal eens gebruik van zijn hoofdwerk, met name om tot een meer uitgewerkte exegese van een bepaalde Bijbeltekst te komen. De rechtzinnige Ds. Rotterdam sprak met ontzag over de 'Godvrezende Heer Nieuwentyt', terwijl ook Ds. Royaards in zijn verklaring van Psalm 19 herhaaldelijk verwees naar het boek van 'den schranderen Heer

Hartog, 'Vaderl. Letteroefeningen', 482.

Stokmans, Gods slaende Hand, 64.

Bang, H., Verhandeling, waar in onderzocht wordt, in hoeverre Jezus en Zyne apostelen zich geschikt hebben naar de vatbaarheid der Jooden, in het voorstellen der christelyke leere (1789); Heringa, J., Verhandeling ten betooge, dat Jezus en Zyne apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hun tydgenooten (1789).

NNBW, I, 1459.

Martinet, Het Vereenigd Nederl., 116 (verkorte uitgave).

Curtenius, P., Redevoering over het Godlyk Bybelboek als de eenige bron der waare wysheid (Amsterdam 1755).

⁶⁶ Themmen, Gots Gerigts-handel, 253.

Holtius, De stervende Kerk, 15.

Stokmans, Gods slaende Hand, 65.

Alberthoma, Elia, 282: 'De tegenkanting, welke tegen de Ongodistery is gemaakt door bewysredenen voor het aanzyn en wezen van God, genomen van de Rede en het Natuur-licht is van goede Nuttigheid geweest, om veragting te werpen op de voorwendzels van boze menschen, maar ik twyffele zeer ofze wel zo veel hebben gedaan als iemands hert te veranderen'.

Van den End, Gisbertus Bonnet, 77, 78. Zie ook hierboven p. 33.

Nieuwentyt'.⁶⁷

De waardering van – of liever het uitblijven van kritiek op – dit eerste vaderlandse fysico-theologische werk hangt ongetwijfeld samen met het feit dat bij Nieuwentyt het traditionele Godsbeeld nog zo duidelijk aanwezig was. Hetzelfde treffen we ook nog aan in het werk van Ds. Barn in 't Loo (1744). Zo was het volgens hem Gods bedoeling om door bijzondere tekenen aan de hemel de mensen te waarschuwen voor naderende oordelen, opdat de mensen zich zouden bekeren.⁶⁸

Deze benadering van de natuur paste heel goed in de denkkaders van de traditioneel-gereformeerden. Het door de Verlichting beïnvloede optimistische Godsbeeld komt duidelijker naar voren in de tweede eeuwhelft en is duidelijk te bespeuren in het werk van bijvoorbeeld Ds. Martinet.

Als overgangsfiguur naar het optimistische Godsbeeld zou ik Ds. Fockens willen noemen. Zijn werk *Oorzaken der aarde- en waterbewegingen*, natuurkundig overwogen en tot Gods ere en 's menschen welzyn aangewezen; voornamentlyk met betrekking tot Lissabon en de Nederlanden verscheen in 1756 in Amsterdam. Hij schreef dit werk 'ter wederlegging van het vooroordeel, dat de Natuurkunde nadelig en het onderzoek der oorzaken van Gods aardbevingen vermeten is'. Behalve de verschuiving van het Godsbeeld was hier ook sprake van een beginnende zelfstandiging van de zogenaamde natuurlijke oorzaken. De traditionele predikanten ontkenden weliswaar het bestaan hiervan niet, maar verwezen toch steeds met nadruk naar de Eerste Oorzaak. Voor deze groep predikanten moet deze ontwikkeling ernstig geweest zijn: als een ramp die het land trof immers voortaan werd toegeschreven aan natuurlijke oorzaken, dan konden zij niet meer wijzen op de 'traditionele' oorzaken zoals afval van God, wereldsgezindheid en dergelijke. De daarop volgende oproep tot bekering zou dan zeker geen weerklank meer vinden. Zo waarschuwde Ds. Cuperus in 1769 dat het onzinnig was in tegenspoeden niet te wijzen op eigen zonden, maar alles toe te schrijven aan tweede oorzaken. Zo paste het optimistische Godsbeeld van bijvoorbeeld Ds. Martinet evenmin in de opvattingen van de traditioneel-gereformeerden. Ds. Martinet ontwikkelde de gedachte dat God overstromingen zond ter bereiding van turfgronden, terwijl daarentegen zijn meer conservatieve collega's juist beklemtoonden dat er dan sprake was van strafgerichten Gods over de zonden van het volk. Ds. Martinet ondervond ook op andere punten wel tegenstand, onder andere omdat men ging beseffen dat het gevaar bestond dat de Heidelbergse Catechismus zou worden ingeruild tegen zijn Katechismus der Natuur.

Bots omschrijft de toegenomen aandacht voor de fysico-theologie als een geestelijk proces, dat een verschuiving inhield van de aandacht van de God der geschiedenis naar de God van de natuur. De oorzaak van deze verandering hing, zoals we reeds zagen, samen met de onvrede over de godsdienstige verdeeldheid. Het handelen van God in de geschiedenis werd daardoor op verschillende manieren geïnterpreteerd en was daarom voor velen onbevredigend geworden. De fysico-theologie kon daarentegen populair worden omdat zij een meer supra-confessioneel karakter droeg. De traditioneel-gereformeerden toonden echter nog steeds meer belangstelling voor de God van de (Nederlandse) geschiedenis dan voor de God der natuur.⁶⁹

⁶⁷ Rotterdam, *De haastige Dood*, 13. Royaards, A., *De heerlijkheid van Gods werken, zoo in de natuur als in de genade* (Nijmegen 1728).

⁶⁸ Barn in 't Loo, H. van, *De Inwoonders der aerde aengespoort tot een betamelyke vreze voor Gods tekenen in en aen den Hemel* (Leiden 1744). Zie ook: Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 112.

⁶⁹ BWPGN (onder Fockens).

Invloeden van de Verlichting op de traditioneel-gereformeerden

Uit het voorgaande mag niet zonder meer geconcludeerd worden dat de traditioneel-gereformeerden geheel onberoerd bleven door de heersende tijdgeest en slechts star vasthielden aan traditionele waarheden en voorstellingen. In hoofdlijnen bleven zij weliswaar trouw aan de gereformeerde traditie, zowel in leerstellige zin als wat betreft hun nationale gevoelens, maar enigszins verlichte opvattingen kunnen we soms ook bij hen wel aantreffen. Ter afsluiting van dit hoofdstuk willen we daarvan een enkel voorbeeld geven.

Zo zijn bij enkele gereformeerde geschiedschrijvers onmiskenbaar invloeden van verlicht denken aanwezig. Kan er bij Ds. Blomhert aan het begin van de eeuw nog sprake zijn van een relatie tussen een waargenomen staartster en een daarna opgekomen storm, dit is in de tweede eeuw helft beslist niet meer het geval⁸⁶. Men wordt in deze periode trouwens ook wat voorzichtiger met het aanwijzen van Gods hand in de geschiedenis. De aanwezigheid ervan wordt niet ontkend, maar het handelen van God in de geschiedenis krijgt een andere plaats in het geschiedverhaal, meer als een stichtelijk aanhangsel.

Ds. Barueth's geschiedschrijving is zelfs te beschouwen als een voorbeeld van beginnende wetenschappelijk-kritische geschiedbeoefening: bij hem begint de geschiedschrijving zich te emanciperen van de theologie". Zijn waardering voor de rol van de rooms-katholieken in de Opstand kan evenmin gezien worden als een gevolg van een door vooroordelen bepaalde visie. Al bleef bij hem en bij anderen de kern van de traditionele gereformeerde geschiedschrijving behouden, in genoemde aspecten valt de invloed van de verlichte tijdgeest niet te ontkennen.

Deze invloed treffen we ook aan in de biddagbrieven van na 1750. De calvinistische toon is er dan vrijwel geheel uit verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een gematigd verlichte mentaliteit. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de vaak voorkomende benaming van God als de 'Wyze Voorzienigheid'.

We kunnen tenslotte in dit verband ook nog denken aan het feit dat bijvoorbeeld Ds. Barueth de betrekkelijk grote mate van tolerantie in de Republiek accepteerde. Het is echter ook mogelijk dat deze houding voortkwam uit een zich noodgedwongen neerleggen bij de bestaande situatie.⁷⁰

Met deze enkele voorbeelden heb ik geprobeerd duidelijk te maken dat de Verlichting vooral na 1750 ook de traditioneel-gereformeerden niet geheel onberoerd liet, maar uit het vervolg zal nog blijken, dat deze invloed niet zo groot was dat de kern van hun nationale gedachte erdoor aangetast werd.

Cuperus, *Der Staaten Verbodsdag*, 86. Zie ook: Stokmans, *Gods slaende Hand*, 21, 64; Alberthoma, *Elia*, 162; Themmen, *Gots Gerigts-handel*, 30, 74; Metelkamp, *Heylsame Raad*, 38, 39. Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 71.

Ibidem, 70; Paasman, *Martinet*, 74.

Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 120.

⁷⁰ 86 Blomhert, *Gods weg*, 315.

⁸⁷ Van de Velde, *Jubelfeest*, passim.

BB Barueth, *Holl. en Zeel. Jubeljaar*, Voorreden VI.

⁸⁹ Ibidem, 28.

⁹⁰ Zie Kist, *Neêrl. Bededagen*, II, passim. Dit wil echter nog niet zeggen dat de biddagpreken van de traditioneel-gereformeerden altijd deze zelfde teneur hadden.

HOOFDSTUK 3

GEREFORMEERD NATIEBESEF

Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we vrij uitvoerig stilgestaan bij de houding van de traditioneel-gereformeerden ten aanzien van allerlei ontwikkelingen in de 18e eeuw. Hun over het algemeen nogal kritische houding tegenover nieuwe ideeën hing samen, zoals we reeds zagen, met hun orthodox-gereformeerde overtuiging en met hun traditionele visie op de Nederlandse natie. Vooral het natiebeseft van deze gereformeerden verklaart voor een groot deel de wijze waarop deze groep participeerde in de samenleving van die tijd. Bovendien is hun nationaal gevoel van invloed geweest op latere nationale concepties in gereformeerde kringen: nationale voorstellingen van Groen van Prinsterer, I. Da Costa en nog later van Ds. G. H. Kersten en Prof. G. Wisse gaan grotendeels terug op dit gereformeerde natiebeseft. Beide genoemde implicaties zijn al voldoende redenen om een nader onderzoek in te stellen naar de structuur en de inhoud van dit gereformeerd natiebeseft.

Hoewel dit natiebeseft gemeenschappelijke kenmerken vertoont met het aan het einde van de 18e eeuw ontstane nationalisme, is het daarvan toch te onderscheiden. Om dit te kunnen aantonen willen we nu eerst nagaan wat we hebben te verstaan onder 'modern' nationalisme. Daarna willen we het ontstaan van het gereformeerd natiebeseft schetsen en tenslotte stilstaan bij de zo essentiële vergelijking met het oude Israël.

1. Het nationalisme

Omdat er zeer veel studies zijn verschenen over het nationalisme die lang niet allemaal tot dezelfde begripsbepaling komen, kan het nu volgende slechts een onvolledige weergave zijn van de inhoud van het nationalisme. Het onderstaande is grotendeels ontleend aan een studie van Boogman.

Het Europese nationalisme kan beschouwd worden als een geesteshouding en ideologie, die sinds de tweede helft van de 18e eeuw vat kreeg op de leidende klassen in de Atlantische wereld en daarna ook op de massa van de bevolking. Aan de eigen natie werd een hoge, zo niet de hoogste waarde toegekend met als consequentie dat men de macht en het aanzien van de eigen natie wilde vergroten, omdat men de overtuiging had dat die een bepaalde zending of taak had te vervullen.

Het ontstaan van politieke formaties aan het einde van de middeleeuwen, die zich later zouden ontwikkelen tot nationale staten, was mede een gevolg van de ondermijning van de *Respublica Christiana*-conceptie. De vorsten gaan zich in die tijd steeds meer emanciperen van de paus en dan beginnen de contouren van latere nationale staten zich af te tekenen.⁷¹

---

⁷¹ Deutsch, *Nationalism and Social Communication*; Kohn, *The Idea of Nationalism*; Idem, *Nationalism, its meaning and history*; Snyder, *The meaning of Nationalism*; Shafer, *Nationalism: Myth and Reality*; Lemberg, *Geschiede des Nationalismus*; Baron, *Modern Nationalism and Religion*; Doob, *Patriotism and Nationalism*.

Zie Boogman, 'Kanttek. nationalisme'. Zie ook Stengers, 'Probleemstelling'. Zie hierover Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, passim.

Ook de Reformatie droeg bij tot de vorming van rooms-katholieke en protestantse staten, omdat de gedachte van één godsdienst in één rijk een belangrijke voorwaarde bleek te zijn voor politieke eenheid. Behalve op politieke en religieuze veranderingen moet ook gelet worden op de betekenis van de verschuivingen op sociaal-economisch gebied. Sedert de 16e eeuw ging de economische expansie de lokale en regionale begrenzings doorbreken, zodat het aanzien van de staat niet langer meer alleen bepaald werd door de vorst en de aristocratie. Het ontstaan van het nationalisme is dan ook nauw verbonden met de emancipatie van de stedelijke burgerij, die zich in de loop van de 18e eeuw gaat beschouwen als de kern van de natie.

Het opkomen van een nationale ideologie hangt echter evenzeer samen met veranderingen in het intellectuele klimaat. Hierdoor kon een reeds latent aanwezig nationaal gevoel zich ontwikkelen tot een nationale ideologie. In de 19e eeuw gaat de Westeuropese mens de maatschappij en zijn eigen plaats daarin objectiveren, zodat men ook zijn eigen nationale bewustzijn gaat onderkennen. De reflectie op deze bewustwording versterkt het nationalisme, dat voor een groot deel het 19e-eeuwse spectrum bepaalt. Daarom kon het ook gaan fungeren als een leidraad voor het politieke handelen en was het een inspiratiebron geworden op weg naar de toekomst. Een zelfde bewustwordings-ontwikkeling zien we bij het fenomeen conservatisme. Vóór het einde van de 18e eeuw bestond er weliswaar een conservatieve geesteshouding, maar men was niet bij machte daar zelf zicht op te krijgen: het was een overwegend onbewuste geesteshouding.

Er zijn dan ook geen uitgewerkte theorieën of beschouwingen over het vroege natiebesef voorhanden: slechts op indirecte wijze worden wij er mee geconfronteerd en kunnen wij proberen daarin een structuur te onderkennen. Laten we vervolgens enige aandacht besteden aan de factoren die bepalend zijn voor de vorming van een natie. We moeten daartoe eerst het begrip natie definiëren. Smitskamp kwam tot de volgende omschrijving, die op enkele punten aangevuld is door Boogman: 'Een natie is een supralocale, supraregionale, supratribale groep van personen, georganiseerd in een eigen staatsverband of (meestal) zo'n verband begerend, die zich op de grondslag van een gezamenlijk doorleefd verleden en doorgaans ook van een zekere homogeniteit van taal, cultuur en afstamming als een eenheid voelt en deze eenheid in stand wil houden.

In deze definitie worden een aantal natie-constituerende factoren genoemd, die te herleiden zijn tot een subjectieve en een objectieve natie-conceptie. In het eerste geval heeft in het proces van de natievorming het besef of de fictie van deel te hebben aan een historische lotsgemeenschap een doorslaggevende rol gespeeld. Niet zozeer ras en taal geven de doorslag, maar het tot een nationale gemeenschap willen behoren, hetgeen geïnspireerd is door de herinnering aan grootse gezamenlijke verrichtingen in het verleden en het verlangen zulke daden ook in heden en toekomst te verrichten. Als de bewuste wil van de onderdanen om op grond van het gemeenschappelijk doorleefde verleden tot de natie te behoren, aanwezig is, spreken we van een staatsnatie.⁷²

---

⁷² Boogman, 'Kanttek. nationalisme', 25, 26.

Smitskamp, *Christendom en Nationalisme*, 13; Boogman, 'Kanttek. nationalisme', 23.

Deze gedachte werd ontwikkeld door E. Renan in zijn in 1882 uitgesproken rede 'Qu'est-ce qu'une nation?'.

Daartegenover staat de objectieve natie-conceptie, waarbij men als het ware automatisch tot een natie behoort op grond van taal, ras en cultuur. We spreken dan van een cultuurnatie'. Op de ontwikkeling van cultuurnaties heeft de Romantiek een geweldige invloed uitgeoefend, want die verklaarde taal en cultuur als emanaties van een veronderstelde volksgeest. Ook de gedachte dat de nationale staat opgevat kan worden als een levend organisme, is een idee die door de Romantiek nieuw leven is ingeblazen.

Tenslotte moet nog gewezen worden op de pseudo-religieuze trekken van het moderne nationalisme. Deze 'religieuze' behoefte kan samenhangen met de toegenomen secularisatie sinds de tweede helft van de 18e eeuw. Een typisch religieus-nationalistische gedachte was dat men behoorde tot een uitverkoren gemeenschap, terwijl de 'Satans-gestalte' werd geprojecteerd naar een binnen- of buitenlandse vijand.

Als we nu onze blik richten op het nationalisme in het 19e-eeuwse Nederland, dan moet geconstateerd worden dat er hier geen overdreven nationale ideologie aanwezig was. Dit kan verklaard worden uit het ontbreken van een bedreiging van het volksbestaan en de afwezigheid van nationale minderheden. Nederland was een kleine 'verzadigde' staatsnatie. Een andere verklaring is – waarbij de geldigheid van het eerder genoemde gehandhaafd blijft – dat er hier al lange tijd een levendig nationaal besef aanwezig was geweest, onder andere het gereformeerd natiebesef.

We zullen nu overgaan tot een vergelijking tussen dit natiebesef en het latere nationalisme.

2. Gereformeerd natiebesef en nationalisme

Hierboven is al op een belangrijk verschilpunt gewezen, namelijk dat men in de 17e en 18e eeuw nog niet aan ideologievorming toe was. Een ander onderscheid is het niet-progressieve karakter van het gereformeerd natiebesef: het fungeert eerder als legitimering van het verleden en het heden. Het gereformeerd natiebesef is daarom eerder conservatief van aard te noemen. Evenzo is een missionaire drang bij dit natiebesef afwezig.

Ondanks deze fundamentele verschillen, is een aantal overeenkomsten evident, want het vertoont kenmerken die we ook in het nationalisme van de 19e eeuw terugvinden. Een aantal daarvan zullen we nader bezien.

Hoewel een adequaat begrippenapparaat ontbreekt om het eigen natiebesef structuur te verlenen, is het begripsmatige niet geheel afwezig. Om aan de verbondenheid met het eigen land uitdrukking te geven, gebruikt men soms het begrip 'vaderlandsliefde'. Ds. W. Suermond uit Olst heeft er in 1782 een aparte preek over geschreven. Het gebruik van deze term komt veelvuldiger voor in de tweede helft van de 18e eeuw en moet gezien worden als een reactie op de aanmatigheden van de patriotten, wier naam aanleiding kon geven tot misverstanden! Daarom spreekt Ds. W. Krieger, die in 1787 een dankstond houdt naar aanleiding van de bevrijding van Utrecht door de Pruisen, liever over de 'waare Vaderlandsliefde'.⁷³

⁷³ 7 Boogman, 'Kanttek. nationalisme', 21, 22. Deze conceptie, die vooral veel aanhang vond in Duitsland en in Midden- en Oost-Europa, werd geïnspireerd door de opvattingen van Herder.

8 Ibidem, 26. Hayes, Nationalism: a Religion.

9 Kn. 20096.

10 Krieger, Plecht. Dankstond, Voorwoord.

De 19e-eeuws aandoende aanduiding van de staat als een levend organisme, komt ook reeds herhaaldelijk voor bij de gereformeerden, hoewel zij het typisch romantische begrip organisme niet hanteren. De volgende uitspraken kunnen hiervan een illustratie zijn. 'De verschillende deelen van ons Vaderland maaken te zamen één Staatslichaam uit'. De inwoners van de andere gewesten zijn 'onze broeders, leeden van het zelve lichaam'. Als Ds. 's Gravezande in zijn verhandeling over de Unie van Utrecht in 1779 de gebeurtenissen van 1672 aan de orde stelt, merkt hij op, dat toen drie gewesten van het land waren afgescheurd, en dat men toen niet eerder rustte voordat die weer waren toegevoegd.

De typisch nationale eenheidsgedachte wordt door de gereformeerden herhaaldelijk tegenover het gewestelijke zelfstandigheidsbesef gesteld. Reeds in de 17e eeuw vormde de houding van de orthodoxe calvinisten een 'tormidable obstacle to possible separatist tendencies of the Hollanders'. Dit hangt samen met het feit dat de gereformeerde kerk in menig opzicht beschouwd kon worden als de 'nationale' kerk van de Republiek. De betekenis van de Statenvertaling mag in dit opzicht ook niet onderschat worden⁴. Zo wijzen ook 18e-eeuwse predikanten herhaaldelijk op de in hun ogen noodlottige gevolgen van burgerwisten en van de onenigheden tussen de gewesten onderling. 't Vereenigde Nederland' moet volgens de gereformeerden boven het gewestelijk belang gaan⁵. Op de jaarlijks terugkerende bededagen wordt eveneens vaak aandacht besteed aan de speciale noden van de inwoners in een ander deel van de Republiek. Deze dagen bevorderden dan ook de lotsverbondenheid met alle inwoners van het land. Het is daarom onjuist te stellen, zoals Mijnhardt doet, dat pas het in de tweede eeuwheft opkomende moderne nationale besef de gewestelijke mentaliteit begon te doorbreken. De gereformeerden hadden al jarenlang het gevaar van deze houding onderstreept!

Dit door de gereformeerden voorgestane eenheidsideaal werd volgens hen het best gewaarborgd door de Oranjestadhouders: het is de Oranjeband die de zeven pijlen van de Republiek bijeenhoudt". Daarom is volgens hen een ware vaderlander een Oranjevriend; zo iemand heeft 'recht vaderlandsch bloed in de aderen'.

Een laatste kenmerk dat een vergelijking met het latere nationalisme rechtvaardigt, is het besef dat het eigen land een bijzondere positie inneemt temidden van de andere volken. Ds. Suermond vraagt zich af, of er wel ergens zo'n bevoorrecht land als de Republiek bestaat: 'Is er onder alle landen van 't Heelal een, dat zyne bewoners tot eene belangloze verkleefheid verbindt, het is dit ons Vaderland'.⁷⁴

Ondanks deze in het oog lopende overeenkomsten met het latere nationalisme, mag het gereformeed natiebesef daarmee niet geïdentificeerd worden. Hierboven is reeds op belangrijke verschilpunten gewezen, maar nog niet op de betekenis van de religie: deze vormt het fundament van het gereformeed natiebesef. Kohn merkte terecht op,

⁷⁴ Kuypers, Christen Patriot, 27.

's Gravezande, Unie, 117, 118; Blomhert, De geschiedenissen, 307.

Boogman, 'The Union of Utrecht', 69; Groenhuis, De predikanten, 77-107.

Smitskamp, Calv. Nat. besef, 19-21.

's Gravezande, Unie, 115; D'Outrein, Vervolg Stemme Gods, 232.

Van Velzen, Kerk. Redev. ,I, 339: Hij schreef dit naar aanleiding van het beleg rond Bergen op Zoom.

Metelerskamp, Heylsame Raad, 35. Dit naar aanleiding van grote sterfte onder het rundvee. Mijnhardt,

'Veertig jaar cultuurbevordering', 67.

Rotterdam, De haastige Dood, 44.

Kn. 18372, 30. Kn. 20096, 39.

dat 'religion was the great dominating force before the rise of nationalism in modern times'. Dit wordt ook door de gereformeerde predikanten onder woorden gebracht, want naar hun overtuiging gaf de gereformeerde religie aan de Republiek haar grondslag en zij maakte de inwoners ervan tot broeders. Typerend is daarom de uitspraak van Ds. 's Gravezande: 'Die 't saamenwooning is goed en lieflyk geweest; want hoe betaamlyk was 't, dat Nederlanders zich vereenigden! Nederlanders, die door afkomst als Broeders waaren te achten; Die denzelfden godsdienst beleeden, niet alleen den Christelyken godsdienst, maar voor al, zooals die naar Gods Woord Hervormd is en gezuiverd'. Daarom heeft men ook geen oog voor de Zuidelijke Nederlanden, waarvan de inwoners zelfs als 'afgodische volkeren' worden beschouwd: in 1579 hadden de protestanten zich van hen afgescheiden. De omvang van de natie wordt dus afgemeten naar het voorkomen van de gereformeerde godsdienst. Uitbreiding van gebied, zoals de verwerving van de Generaliteitslanden door Frederik Hendrik, wordt door de predikanten voorgesteld als de vestiging van de gereformeerde kerk beneden de rivieren.

In de houding tegenover de Zuidelijke Nederlanden is dus duidelijk verandering gekomen: waren de contra-remonstranten in het begin van de 17e eeuw nog bereid zich in te spannen voor de realisering van de eenheid, die uiteraard in haar totaliteit calvinistisch diende te zijn, bij de 18e-eeuwse gereformeerden is in het geheel geen sprake meer van verwantschap. Het ontbreken van dit saamhorigheidsgevoel wordt nu door hen teruggeprojecteerd naar de 16e en 17e eeuw, alsof dat toen evenmin aanwezig was geweest.

De godsdienst speelde bij de rooms-katholieken in de Zuidelijke Nederlanden dezelfde rol in hun nationale aspiraties als bij de gereformeerden: ook voor hen bleek de religie een van de meest essentiële elementen om het begrip 'vaderland' inhoud te geven. Aan het einde van de 16e en het begin van de 17e eeuw was het hun innige wens om 'Belgium' of 'Nederlant' weer verenigd te zien naar de aloude traditie: trouw aan de vorst en het roomse geloof. Daartoe moest het verdoolde en verleide Noorden worden teruggebracht door bekering tot de moederkerk, door onderwerping aan het wettig gezag, zo mogelijk langs vreedzame weg, desnoods door herovering. Naarmate echter de kans op hereniging kleiner werd – vooral na 1648 — verzwakte dit saamhorigheidsbesef van lieverlede. Een zelfde ontwikkeling zien we in het calvinistische Noorden. Men legt zich aan beide kanten bij de feiten neer en er ontstaat een 'klein-Nederlands' natiebesef, waarin de religie als essentieel fundament geldt.

Zo ontstond de algemeen aanvaarde gedachte dat de gemeenschappelijke godsdienst een zeer belangrijke basis vormde voor de Republiek. Een man als Johan de Witt besefte dit eveneens terdege.

Ook in de 18e eeuw werd dit in brede kringen aanvaard, hetgeen tevens als één van de verklaringen kan aangemerkt worden voor het feit dat in die tijd nauwelijks pleidooien gevoerd werden voor een natuurlijke religie, omdat men besefte dat invoering daarvan de fundamenten van de Republiek zou aantasten.⁷⁵

⁷⁵ Kohn, *The Idea of Nationalism*, 14.

Smitskamp, *Calv. Nat. besef*, 12.

's Gravezande, *Unie*, 114. Hij zinspeelt hier op Psalm 133. Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 384.

Ibidem, 471. Zie ook: Geyl, *Stam*, II, 505-509.

Smitskamp, *Calv. Nat. besef*, 22.

Andriessen, *De Jezuïeten*, 103, 104.

Boogman, 'The Union of Utrecht', 70 De Vos, 'Natuurlijke Theologie', 250.

3. Het ontstaan van het gereformeerd natiebeseef

Om een verklaring van het ontstaan van het gereformeerd natiebeseef in de 16e eeuw te kunnen geven, moeten we eerst stilstaan bij de wording van het natiebeseef in het algemeen. Ik neem daartoe als uitgangspunt een artikel van J. Huizinga over het ontstaan van het nationaal beseef in de middeleeuwen. In zijn 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal beseef' wijst hij er op, dat het gevoel van verwantschap en trouw aan de vorst de eerste fase op de weg naar het patriottisme

Deze verbondenheid aan de leiding werd uiteraard vooral openbaar in perioden van strijd: pas dan was de samenhang der gelijkgezinden het best merkbaar. Deze strijders vormden als het ware een 'partij', die in later tijd opgevat werd als een staat. Deze ontwikkeling heeft volgens Huizinga vooral betrekking op de vroege vorm van ons nationaal bewustzijn. De Bourgondische 'staat' – in feite een statencomplex – had zich ontwikkeld uit de 'Bourgondische partij'. Deze verbondenheid aan de 'partij' werd weer levendig gehouden door de trouw aan de leider.

Het is aannemelijk dat het gereformeerd natiebeseef zich op analoge wijze heeft ontwikkeld. De aanhankelijkheid aan de vorst wordt dan vervangen door geloofsverbondenheid. Immers, in de loop van de 16e eeuw wordt de verbondenheid aan de vorst minder vanzelfsprekend, omdat de Hervorming conflicten teweegbracht die bepaalde groepen zelfs in strijd met hun vorst konden brengen. De godsdienstige verdeeldheid deed andere 'partijen' ontstaan, die de traditionele partijlijnen doorkruisen konden. De Nederlanden werden een toneel van deze strijd: uiteindelijk wordt zelfs de koning afgezworen! Zo ontwikkelde de calvinistische 'partij' zich tot een calvinistische staat.

Weliswaar was het percentage calvinisten aan het begin van de Opstand nog tamelijk klein, maar het aannemen van de gereformeerde religie als enig toegestane – in Holland en Zeeland in 1573, daarna in 1583 in de andere gewesten – geeft aan dat deze partij van doorslaggevende betekenis werd geacht voor het welslagen van de Opstand. Sindsdien was voor de gereformeerden de identificatie van hun 'partij' met de nieuwe staat voor de hand liggend.

We moeten niet vergeten dat de calvinisten tamelijk plotseling voor een onverwachte en unieke situatie stonden: de positie van de gereformeerden was in 1588 wel totaal anders dan een twintig jaar daarvoor. In deze situatie- en positieverandering moeten wij het ontstaan van het gereformeerd natiebeseef zoeken. Het is begrijpelijk dat de gereformeerden een verklaring en legitimering van deze nieuwe situatie gingen zoeken. Deze legitimering werd gevonden in een vergelijking met de geschiedenis van Israël uit het Oude Testament. Hieruit blijkt dat het moderne historisch beseef nog geheel afwezig was: men had geen oog voor de 'Einmaligheid' der gebeurtenissen. De aanvankelijk uniek lijkende situatie bleek dat bij nader inzien niet te zijn! Iets dergelijks had zich al eens eerder voorgedaan, waardoor men houvast kreeg zowel voor het heden als voor de toekomst. Zo kon het Israëlmodel functioneren als een verklaring en legitimering van het ontstaan van de Republiek, maar het werd bovendien mogelijk om aan de hand van dit model de verdere ontwikkeling van de Republiek te toetsen.⁷⁶ In de 17e en 18e eeuw gaf de geschiedenis van Israël aan de

---

⁷⁶ 'Epistemologisch gezien passende parallellen tussen Nederland en Israël volkomen in de tijd', aldus Groenhuis terecht, *De predikanten*, 84. Hij verwaarloost m.i. echter het aspect van de legitimering.

predikanten de mogelijkheid om niet alleen het verleden, maar ook de eigen tijd kritisch te doorlichten: men meende precies te kunnen aanwijzen wanneer en waarom het met de Republiek misliep.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat de vergelijking met Israël in eerste instantie werd gemaakt om de nieuw ontstane situatie te verklaren en te rechtvaardigen, terwijl ze in een later stadium dienst deed als een blauwdruk voor de verdere ontwikkeling van de Republiek. Dit impliceert dat door de gereformeerden een 'open' ontwikkeling van de geschiedenis werd ontkend. Pas in de tweede helft van de 18e eeuw wordt onder invloed van het Verlichtingsdenken de juistheid van deze opvatting in twijfel getrokken.

4. Het Israël-model

Waarom vergeleken de calvinisten 'hun' geschiedenis met die van het oude Israël? In de eerste plaats moet bedacht worden dat de Reformatie de Schrift weer had ontdekt en dat met name door Calvijn de waarde van het Oude Testament weer naar voren was gekomen. De vertalingen van de Bijbel maakten de protestanten meer bekend met de inhoud ervan dan de gelovigen in voorgaande eeuwen. Het bekend zijn van de geschiedenis van Israël is dus de beginvoorwaarde om tot een vergelijking te kunnen komen.

Vervolgens liet een vergelijking zich gemakkelijk maken omdat er sprake was van ogenschijnlijk gelijksoortige situaties. In het Oude Testament wordt immers het ontstaan van een volk beschreven dat uit de slavernij verlost is en een zelfstandig volksbestaan krijgt: een volk dat aanvankelijk niets betekende wordt door God tot Zijn verbondsvolk aangenomen. Dit verbond wordt op de weg naar het beloofde land bij de Sinai gesloten, waarbij het gehele volk belooft God te zullen dienen.

Een gelijksoortige serie gebeurtenissen had zich, naar men meende, ook in de Nederlanden voorgedaan. De gereformeerde godsdienst werd de officieel aanvaarde religie en de Republiek werd na de Spaanse heerschappij een zelfstandige staat. Vervolgens komt in de verschillende Bijbelboeken de geschiedenis van deze verbondsverhouding aan de orde, waarin telkens de ontrouw van het volk Israël aan de dag treedt. Vanwege deze Godsverlating wordt het volk dan herhaaldelijk gestraft en door de profeten aangespoord om tot God terug te keren.

Sinds de gedachte aan overeenkomst met het ontstaan van de Republiek, staat voor de gereformeerden het vervolg van de Joodse geschiedenis als het ware model voor de geschiedenis van de Republiek. Zo namen de gereformeerde geschiedschrijvers de geschiedschrijving van het Oude Testament tot voorbeeld.

Om deze gereformeerde historiografie te kunnen karakteriseren, moeten we niet slechts volstaan met de constatering dat de oudtestamentische geschiedschrijving hiervoor model stond, maar moeten we tevens zicht krijgen op de specifieke eigenschappen van deze historiografie. De gereformeerden, die van mening waren in hun geschiedschrijving het volledige bijbelse model te volgen, waren zich nog niet bewust van de rijke schakering in de oudtestamentische historiografie. Pas sinds de historisch- en literair-kritische methode van Schriftonderzoek is dit duidelijk naar voren gekomen.

Zo heeft onder andere de Duitse theoloog Von Rad duidelijk aangetoond dat Israël reeds vroeg een sterk ontwikkeld historisch besef had. Israëls geschiedschrijving

---

kwam voort uit het verlangen het heden te interpreteren door zijn verleden daarbij te betrekken. Als hoogtepunt van deze oud-israëlitische geschiedschrijving noemt von Rad 2 Samuël, waarin de troonopvolging van David centraal staat. Terwijl in de boeken Jozua en Richteren herhaaldelijk wordt melding gemaakt van het directe ingrijpen van God, verlopen de gebeurtenissen in 2 Samuël volgens een immanente wetmatigheid. De handelende personen worden niet getekend als instrumenten in Gods hand, maar als mensen met hun eigen verantwoordelijkheden. De aanwezigheid van God wordt daarbij echter niet genegeerd, integendeel: . . . 'Er hat heimlich alles gewirkt, alle Faden lagen in seinen Hinden, sein Wirken umschloss die grossen politischen Ereignisse gleicherweise wie die verborgenen Entschlusse der Herzen'.

Een geheel ander type geschiedschrijving in het Oude Testament is de zogenaamde deuteronomistische. De Duitse theoloog M. Noth duidde met het begrip 'das deuteronomistische Geschichtswerk' de boeken Deuteronomium tot en met Koningen aan, waarin hij het voorkomen van dezelfde 'theologische Leitgedanken' bespeurde. Hoewel Noth gekritiseerd werd op het punt van de totstandkoming van dit geschiedwerk, als theologisch begrip bleef het niettemin gehandhaafd".

In het boek Deuteronomium vinden we het fundamentele theologoumenon van deze geschiedschrijving: God zal degenen die Hem gehoorzamen zegenen, maar die zich tegen Zijn geopenbaarde wil verzetten zullen door Hem gestraft worden. Zo mochten de afgoden niet gediend worden binnen de verbondsgemeenschap van Jahwe en Zijn volk Israël. Na de dood van Jozua begint echter reeds de afval van God doordat het volk Israël andere goden gaat dienen. Met deze slechte inzet wordt als het ware het program van de verdere geschiedenis aangewezen: deze afval van God wordt bestraft door de invallen en onderdrukking van de vijanden; daarna roept het volk tot God, waarop Hij het redding wil schenken door middel van een richter. Daarna begint het volk weer te zondigen en deze geschiedenis herhaalt zich keer op keer. Tot aan de laatste hoofdstukken van het boek Koningen wordt deze 'Unheilslinie' voortgezet, totdat de rijken Israël en Juda te gronde gaan en de inwoners worden weggevoerd in ballingschap.

Zo gaat het in deze geschiedschrijving ten diepste om een interpretatie van al deze catastrofes, die beschreven worden als een straf Gods op de voortdurende verbreking van het verbond.⁷⁷ De geschiedenis van Israël wordt dus door de deuteronomist verteld als een 'geschichtsimmanentes, richtendes oder schonendes Handeln Jahwes'.

Het bovenstaande maakt ons tevens duidelijk dat de oudtestamentische geschiedschrijving profetisch van karakter is. Wij plegen de boeken Jozua, Richteren, 1, 2 Samuël en 1, 2 Koningen onder de historische geschriften te rangschikken, maar voor het Israëlitische denken is de weergave van de historie als zodanig 'profetisch' van aard. Zij willen niet zozeer een exact verslag geven van hetgeen precies gebeurd is, zoals in de wetenschappelijke geschiedschrijving het geval is, maar hebben tot doel Gods grote daden in herinnering te roepen door te verwijzen naar het begin van hun geschiedenis en het volk bij tegenspoed tot inkeer te brengen door de diepste oorzaak

---

⁷⁷ 34 Von Rad, 'Der Anfang', 185. Een soortgelijke historiografie treffen we ook aan in het boek Esther. Zie hierover bijv. Gerleman, Studien zu Esther.

Noth, Überlieferungsgesch. Studien, 3-109.

Zie Weippert, 'Die 'deuteronom.' Beurteilungen'; Debus, Die Sünde Jerobeams, 109-115. Weippert, Tragen des Isr. Gesch. bewusstseins', 434, 435.

Von Rad, 'Deuteronom. Gesch. schreibung', 191, 192.

ervan aan te wijzen,' nam- het overtreden van Zijn geboden. 'Das deuteronomistische Geschichtswerk enthält nicht Geschichtsschreibung im modernen Sinne, sondern es will die Geschichte von einen hestimmten theologischen Ausgangspunkt her deuten'.⁷⁸

Deze gegevens maken het ons mogelijk de gereformeerde geschiedschrijving in het juiste perspectief te zien. Immers, het profetische karakter is ook in de gereformeerde geschiedschrijving van doorslaggevend betekenis: de geschiedschrijver – meestal een predikant – heeft de bedoeling het volk van Nederland te wijzen op de daden van God in het verleden, zoals die bijvoorbeeld aanwijsbaar waren bij het ontstaan van de Republiek. Bovendien wil hij een kritische doorlichting van zijn eigen tijd geven om het volk terug te roepen van verkeerde wegen. Voor de gereformeerde geschiedschrijving stond de deuteronomistische geschiedschrijving als het ware model. Men bedenke hierbij wel dat deze predikanten zich de nuanceringen in de oudtestamentische geschiedschrijving nog niet bewust waren.

5. De Republiek vergeleken met Israël

In aansluiting op het bovenstaande willen we tenslotte stilstaan bij die karakteristieke elementen uit de geschiedenis van Israël (en de beschrijving daarvan) die we ook terugvinden in de gereformeerde beschouwing van de Republiek. In de eerste plaats zullen we met enkele voorbeelden aantonen dat de Republiek inderdaad werd vergeleken met het oude Israël. Daarna komt de vergelijking van personen aan de orde. Vervolgens wordt ingegaan op de verbondsgedachte en op de bijzondere Voorzienigheid van God ten aanzien van de geschiedenis van de Republiek. Ook wordt aandacht geschonken aan de vergelijking tussen de oudtestamentische profeten en de gereformeerde predikanten. Tenslotte zullen we zien dat de vergelijking kon leiden tot een superioriteitsgevoel. Al deze aspecten komen in een ander verband ook nog aan de orde, maar dienen hier om aan te tonen dat de vergelijking met Israël de basis vormde voor het gereformeerde natiebesef.

'Neerlands Israël'

Het is vooral in de toepassingen van preken over oudtestamentische onderwerpen dat de vergelijking van de Republiek met Israël zich als het ware spontaan voordeed. De vraag of dit theologisch verantwoord was, werd daarbij niet of nauwelijks aan de orde gesteld. Dit gebeurde echter wel in de Coccejaanse theologie, die oudtestamentische profetieën bewust heilshistorisch gingen exegetiseren.

Als in het Oude Testament een profeet spreekt over de bevrijding uit de Babylonische

---

⁷⁸ Rendtorff, *Das Werden des Alten Testaments*, 27. Zie ook: Von Rad, 'Deuteronom. Gesch. schreibung', 189: 'Wohl ist es eine Geschichtsschreibung von sehr eigentümlichem Anspruch, ja eigentlich von einzigartiger theologischer Pdgung, und daraus erkl5rt sich das Unversdndnis einer Zeit, die sie immer nur an dem positivistischen Ideal einer 'exakten Geschichtsschreibung' messen zu müssen glaubte'. Hetzelfde stelt ook: Dietrich, *Prophetie und Geschichte*, 108: 'Es geht nicht um rein informatorische Aufzählung von Geschichtsfakten, sondern um deutende und erbauende Erzhlung der Geschichte Israëls'. Verder verwijs ik hiervoor nog naar: Noth, *Überlieferungsgesch. Studien*. 100-109; Vriezen, *Hoofdpijnen theologie O.T.* 61-63; 68, 69; Veijola, 'Die ewige Dynastie'; Von Rad, 'Theologische Geschichtsschreibung im A.T.' Men zie voor de nieuwtestamentische geschiedbeschouwing, die door de gereformeerde geschiedschrijvers geheel genegeerd werd: bijv. Cullmann, *Christus und die Zeit* en Cullmann, *Heil als Geschichte*.

ballingschap, dan heeft die profetie naar het oordeel van deze theologen daar weliswaar in de eerste plaats betrekking op, maar in tweede of derde instantie had die profetie evenzeer betrekking op de bevrijding uit de greep van de antichrist, bijvoorbeeld ten tijde van de Reformatie. Door deze heilshistorische benadering werd een reeds lange tijd gangbare gewoonte om de oudtestamentische boodschap toe te passen op de eigen tijd door de Coccejaanse theologen meer systematisch uitgewerkt. Bij de niet-Coccejaanse predikanten werden oudtestamentische woorden eerst in hun eigenlijke betekenis uitgelegd en daarna in de toepassing overgebracht naar de eigen situatie. In de praktijk ontlieden de resultaten van elk der typen predikaties ten aanzien van de vergelijking met Israël elkaar niet veel.

Als we willen weten welke redenen de predikanten zelf opgaven om de Republiek met Israël te vergelijken, dan doen we er goed aan te luisteren naar wat Ds. Tuinman hierover opmerkt. Hij somt de volgende vijf overwegingen op:

- a. Ziende op het verleden, kunnen we constateren dat evenals Israël ook wij uit de slavernij zijn gered: Hij heeft ons van klein groot gemaakt;
- b. In Kanaän genoot Israël de ware godsdienst en de genademiddelen en zo heeft God ook hier Zijn kerk geplant;
- c. God heeft ook ons rijke zegeningen geschonken;
- d. God heeft ook ons vaak wonderbaarlijk verlost;
- e. God betoont ook over onze zonden Zijn lankmoedigheid".

Uit deze redenering blijkt dat de gedachte dat Nederland in verschillende opzichten vergeleken kan worden met Israël heel sterk samenhangt met het feit dat Nederland verlost was uit het rooms-katholieke diensthuis en dat de gereformeerde gods-dienst hier algemeen aangenomen was.

De verlossing uit het rooms-katholieke en Spaanse diensthuis werd door Ds. Van Velzen zelfs tot in de details uitgewerkt: 'In 1579 is de kerke der Protestanten in Nederland verlost uit het Aegypten der Spaanse dwingelandy, immers heeft zich afgezonderd van de afgodische volkeren des lants ende de Protestantse Nederlanders zyn uit het midden ende de gemeenschap der Paepse kerke uitgegaen en uitgeleit door eenen Moses en Aron, ik meene Prins Willem van Orange en graaf Jan van Nassauw.⁷⁹

Hij vervolgt daarna dat God ons vervolgens door de Rode Zee van een tachtigjarige oorlog heeft geleid. Ook is het mogelijk, aldus Van Velzen, die tachtig jaren van strijd te vergelijken met de veertigjarige woestijnreis, waarna men in 1648 in het land der ruste, 'een ander Canaan' aankwam. Deze gedachten kunnen we ook bij vele andere predikanten tegenkomen.⁸⁰

In gereformeerde predikaties zijn uitdrukkingen als 'Neerlants Israël' en 'Emmanuëls Landt' schering en inslag. De verschillende gewesten worden ook wel aan-geduid als de stammen van Israël. Ds. Outhof merkt bijvoorbeeld op, dat Lodewijk XIV in 1672 al in zeer korte tijd drie stammen van 'Neerlands Israël' had afgesneden.⁸¹

⁷⁹ 41 De Bruïne, Venema, 120, 129, 130, 159. Hij verwijst hier naar de rede van J.H. Verschuier: *De reipublica Judaica* (1789).

⁴² Tuinman, *Keurstoffen*, III, 85 ev.

⁴³ Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 384.

⁸⁰ D'Outrein, *Vervolg Stemme Gods*, 35; Van Hardeveldt, *De Joodtsche Rep.*, 29; Kn. 18331, 24; Kn. 19356: Israëls dankbaarheid vanwege de verlossing van de Egyptenaren.

⁸¹ Kn. 17869, *Aanspraak*; Outhof, *Kerkreden*, 64; Metelerkamp, *Heylsamen Raad*, 44; Tuinman, *Keurstoffen*, III, 53, 224; Themmen, *Gots Gerigts-handel*, 88; Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 661; Cuperus, *Der Staaten Verbodsdag*, 66; Rotterdam, *Gods weg, Opdracht*, 352; Willemsen, *Gekroonde Steenen*,

Ook de oud-israëlitische feesten worden soms als voorbeeld ter navolging aange-merkt. Het herdenken van belangrijke gebeurtenissen wordt door Ds. Van de Velde gemotiveerd met Israëls voorbeeld. Zo kon ook de bededag gezien worden als een jaarlijks terugkerend Jubeljaar.

Zelfs de regeringsvorm van de Republiek bleek geschikt om vergeleken te worden met die van het oude Israël. De Republiek heeft 'een Regeringsform zeer wel evenaarende aan de Gods-regering ten tyde van Israël, bestaande uit Richters en Oud-sten des Volks, daar God zyne zonderlinge zegen en goedkeuring aan gegeven heeft'.

Ds. Blomhert gaat zelfs zo ver dat hij opmerkt dat God aan geen volk, zelfs niet aan het Joodse volk, zoveel gunstbewijzen heeft verleend als aan het Nederlandse volk.⁸²

Tenslotte kan het hierna volgende gedichtje dienen als laatste illustratie en samenvatting van het voorgaande:

*"t Gezegend Nederland, het groote wereldwonder,
Van God zoo gunstelyk en wonderlyk gestigt,
En niet min wonderlyk als gunstelyk verligt,
Lag dikwyls als in swym, maer raekte noit ten onder,
Zoo ergens, wondre God!, uw' wonderheden blonken,
't Was hier, en in, en om uw' Neerlands Israël'".⁸³*

De vergelijking met oudtestamentische personen

Als de Republiek als een tweede Israël wordt gezien, dan ligt het voor de hand dat belangrijke figuren uit de Nederlandse geschiedenis worden vergeleken met die uit het Oude Testament. Zoals in het Oude Testament personen dikwijls beschreven worden als instrumenten in Gods hand, ten goede of ten kwade van Israël, zo doen traditioneel-gereformeerde predikanten hetzelfde ten aanzien van de geschiedenis van de Republiek. Zo worden de Oranje-stadhouders door hen afgeschilderd als richters of als godzalige koningen uit het Oude Testament. Ds. Blomhert gebruikt de vergelijking vooral om de liefde voor de Oranjes te stimuleren, als hij schrijft: 'Zal men geene weldadigheid doen aan den huize Gideons, na al het goede dat hij aan Israël gedaan heeft? dat zy verre!' Ook bijbelse figuren als Mozes, Jozua, David kwamen in aanmerking om er de betekenis van de Oranjes voor de Republiek mee te illustreren.

Het is duidelijk dat de vijanden van de Republiek worden vergeleken met de belagers van Israël zoals Benhadad, Sanherib, de farao en anderen.

De predikanten rekenen het als 'profeten' tot hun taak deze bijbelse personen ten

61.

Outhof, Kerkreden, 64; Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 77, 78.

⁸² Van de Velde, Jubelfeest, 1.

Liefhebber, Korte Schets, 4.

Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden.

⁸³ Dit is een gedicht van M. Bierman, in: Costerus, Biddagpredikatieën, gecit. bij Kist, Neêrl. Bededagen, I, 290.

voorbeeld te stellen voor de bestuurders van de Republiek, bijvoorbeeld om ze aan te sporen tot hervormingen. Ds. Van Velzen verzucht: 'Och, of 'er godvrugtige yveraars, Hiskiassen, Josaphats en Josiassen opstonden die den verfoeilijken beeldendienst in Nederlandts Israël geheel uitroeiden, immers die binnen enger palen zetteden!'

Het zou mogelijk zijn deze voorbeelden met vele te vermeerderen, maar de bovenstaande geven genoegzaam aan dat de vergelijking met Israël ook in dit opzicht nauwkeurig werd uitgewerkt. Typerend is dat deze vergelijkingen dikwijls een sterk didaktisch karakter droegen.⁸⁴

Het verbond

Zoals het verbond dat God met Israël sloot een centrale plaats inneemt in de geschiedenis van Israël, zo is ook het gereformeerd natiebeseft doortrokken van de verbondsgedachte. Deze gedachte aan een verbond tussen God en de Republiek hangt ten nauwste samen met de vestiging van de gereformeerde kerk. Als in 1583 de gereformeerde religie in alle gewesten als de enig toegestane wordt geproclameerd, dan is de calvinistische kerk 'aangenoomen tot Gods byzonder volk, als Israël aan de Sinaï, met uitsluiting van hun geboortevolken, die de afgodische godsdienst weer hadden aangenoomen'. Deze eerste verbondssluiting, die door anderen ook wel in 1579 wordt gedateerd, werd weer opnieuw bevestigd op de Grote Vergadering in 1651.

Hoewel dit verbond in de eerste plaats wel betrekking moet hebben op de gereformeerde kerk in de Republiek, op den duur gaat het in hun voorstelling samenvallen met de gehele Republiek. Immers, omdat de gereformeerde religie de 'nationale' godsdienst was geworden, was de sprong niet groot om God ook 'Neerlandts Godt' te gaan noemen, 'niettegenstaande we midden onder de Afgoden-dienaars en overgeblevene Canaaniten wonen, die slechts by ons als bywoonders moeten gerekent worden'.⁸⁵

Men beseftte dus wel dat niet alle inwoners van de Republiek gereformeerd waren, maar dat waren dan ook geen echte vaderlanders!

Ds. Tuinman beseftte weliswaar terdege dat er van een bijzonder nationaal verbond geen sprake kon zijn, omdat het onderscheid der volken in de nieuwtestamentische tijd was weggefallen. Maar toch . . . God heeft ons bijzonder begunstigd door ons Zijn genadeverbond aan te bieden door het Evangelie en dat te verzegelen door de Doop en het Avondmaal. Het leven onder deze genademiddelen is er volgens Tuinman een bewijs van dat God ons tot Zijn verbondsvolk heeft aangenomen".

De consequentie hiervan was dan ook dat het Nederlandse volk bijzondere verplichtingen ten aanzien van God had na te komen, zoals het weren van wereldsgenozindheid, hoogmoed, 'afgodendienst' en dergelijke. Oorlogen en andere tegenspoed worden door de predikanten dan ook voorgesteld als Gods verbondswraak op de overtredingen van het Nederlandse volk: 'God dreigt met het vlamig lemme Zyns Wraak-zweerts, dat zich t'elkens omkeerende, dreigt, de wrake des verbroken verbonds aan Neêrlants Godt verlaten hebbende inwoners, noch verder op ene

---

⁸⁴ Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden; Claessen, De Erv-Stadhouder, 38. Tuinman, Keurstoffen, III, 438; D'Outrein, Vervolg Stemroe Gods, 36. Van Velzen, Kerk. Redev., I, 212.

⁸⁵ Ibidem, 385-387; Van der Groe (E), Oorlog, 8; Folkers, Jeh. Wonderwegen, 21. Alberthoma, Elia, 473. Kn. 17869, Aanspraak.

gantsch verschrikkelyke wyze te wreken".

In dergelijke noodsituaties werd het volk opgeroepen – met name op bededagen – om het verbond met God te vernieuwen door zich te bekeren. Anderzijds werd er ook voortdurend gerekend op Gods onveranderlijke verbondstrouw ten aanzien van de Republiek, al was het maar omwille van enkele getrouwen in het land.⁸⁶

Gods Voorzienigheid

Zoals Israël zich bewust was van Gods bijzondere leiding in zijn geschiedenis, zo geloven ook de traditioneel-gereformeerde predikanten in een bijzondere zorg van God ten aanzien van de Republiek. De geschiedenis vanaf de strijd tegen Spanje wordt door hen voorgesteld als één schouwspel van Gods bemoeiingen met het vaderland. Het was ten diepste alleen Gods werk dat de Nederlanders verlost werden uit de Spaanse tyrannie. God stelde als het ware alles in het werk voor het welzijn van de Republiek: 'De winden, de zee, de mist, het water en alle onbezielde schepselen stelden zich in slagorde en strede voor de welstand van ons Gemenebest', aldus Ds. Cuperus. Ook de zogenaamde tweede oorzaken zijn dus volkomen in Gods hand.

De gereformeerde geschiedschrijving stelde zich met name ten doel Gods hand aan te wijzen en dit heeft het bewustzijn versterkt een eigen plaats temidden van de volkeren in te nemen⁸³. Om deze overtuiging kracht bij te zetten verwezen de predikanten graag naar de woorden van de Turkse keizer Amurath III, die tegen een Venetiaanse afgezant gezegd zou hebben: "t Is Godt, 't is Godt die deeze Landen behoudt, anders was 't onmooglyk'⁸⁷

In het hoofdstuk 'De gereformeerde geschiedschrijving' zal dit thema nader worden uitgewerkt.

---

⁸⁶ Tuinman, Keurstoffen, I, 10, 12; II, 238, 582; III, 303 cv.;

Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden. Dit verbondsdennen, waarin de toediening van de H. Doop en de prediking van het Evangelie centraal staan, had als gevolg het Nederlandse volk als bondsvolk te beschouwen. Dit is in zekere zin op te vatten als een vorm van volksuitverkiezing. Zie ook: Groenhuis, De predikanten, 81 ev.

Krieger, Plecht. Dankstond, 42, 43; Claessen, De gevaar!. gesteldheid, 48, 90; Van der Groe (E), Oorlog, 9, 124, 125; Van Hardeveldt, De Joodtsche Rep., 46.

⁸⁷ Van Velzen, Kerk. Redev., I, 368, 397; Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 310; Blomhert, De geschiedenissen, 242.

Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 70.

Breen, 'Geref. Historiographie', 242.

Kn. 18893, 36, 37. Er wordt niet vermeld wanneer deze uitspraak gedaan werd. In ieder geval heeft hij betrekking op de strijd tegen Spanje dat hem veel machtiger toescheen, maar toch het onderspit moest delven. Er wordt in dit pamflet verwezen naar Witsius, Twist des Heeren met synen Wyngaard, 125-127. Zie ook: Outhof, Kerkreden, 65.

De profeten

Het zijn de oudtestamentische profeten die het volk Israël herhaaldelijk aan het verleden herinneren om het terug te roepen tot Gods wetten. Deze profeten kondigen ook dikwijls op Gods bevel de naderende oordelen aan, als het volk in hardnekkigheid zou blijven volharden op zondige wegen.

In de Republiek vervulden de gereformeerde predikanten deze zelfde functie. Zij beschrijven de geschiedenis van Nederland, zij brengen Gods weldaden aan ons land bewezen in herinnering en richten 'gedenkstenen' op om de kinderen te onderwijzen in Gods wonderen, vanouds aan de Republiek vertoond. Het doel van dit alles is het doen terugkeren van het volk naar de oude paden. De predikanten laten deze prediking gepaard gaan met oordeelsaankondigingen over de Republiek, als men zich niet zou bekeren. Vooral de bededagen waren uitermate geschikt om 'nationale' zonden, 'nationale' oordelen en 'nationale' bekering aan de orde te stellen. Zoals Jeremia waarschuwde voor de dreiging van Nebukadnezar, zo waarschuwde Ds. Van Velzen en anderen voor het Franse gevaar (1747).

De dreiging met oordelen werd in de meest krasse termen onder woorden gebracht: Ja, wy hebben een totale ruine en verderv te verwagten⁶⁷. Ook de overheden worden niet ontzien. Zij worden door de traditioneel-gereformeerde predikanten aangespoord ernst te maken met hun roeping om de goddeloosheden uit het land te verwijderen om de oordelen te ontgaan. Zo zien deze predikanten zich als Zefanja, die ten tijde van koning Josia aandrong op verdere reformatie van 'Kerk- en Burgerstaat'.

Tenslotte stellen deze predikanten zichzelf als onmisbaar voor, omdat zij evenals de profeten de voorbidding verrichten, waardoor Gods toorn over de zonden van het volk afgewend kan worden. Het zou eveneens gevaarlijk zijn voor het land als de predikanten ophielden met waarschuwen: 'Als dat soort van Predikers in den Lande en in uwe stad opbouwt, zoo dat 'er op de Predikstoelen geen bestraffende Propheet meer gehoord word, Och! dan zal het met 'er haast met Land en Stad gedaan wezen en een haastig verderv zal ons overkomen'.

Het verachten van zulke 'profeten', die als het ware voor het gehele volk op de bres stonden, werd door de predikanten daarom aangemerkt als een grove zonde.⁸⁸

Superioriteitsgevoel

Omdat de verbondsrelatie tussen God en Israël uniek was gaf dit bij het volk Israël op den duur aanleiding tot het ontstaan van een gevoel van hoogmoed. Hetzelfde vinden we terug in het gereformeerd natiebesef. Men werd zich hoe langer hoe meer bewust

---

⁸⁸ Barueth, Holl. en Zeel. Jubeljaar, Voorreden.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 344, 237; Plevier, Ned. volk onder de oordelen, Voorrede; Tuinman, Keurstoffen, II, 208; Stokmans, Gods slaende Hand, 63; Folkers, Jeh. Wonderwegen, 34, 35. Metelerkamp, Heylsame Raad, 38.

Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 17; Barueth, Pred. en Wonderdoende Christus, Opdracht. Wekelykse Bedestonden, 100.

Barueth, Pred. en Wonderdoende Christus, Opdracht.

Themmen, Gots Gerigts-handel, 80.

een uitverkoren volk te zijn, waarop andere landen slechts jaloers konden zijn: die schijnen het steeds op zijn ondergang gemunt te hebben. Volgens Ds. Van Hardeveldt zeiden de vijanden van de Republiek: 'Komt en laat ons deze kinderen uitroeien dat zij geen volk meer zijn; dat de Naam Israël niet meer gedacht worde. Laat ons de schone woningen Gods voor ons erfelyk in bezit nemen'. In de gereformeerde voorstelling had de Republiek veel voor op andere landen, want het was een pakhuis en magazijn van alle koninkrijken; het was een toneel van zegeningen, 'als een lusthof van den Allerhoogsten en een lieflyk Paradys voor alle d'Ingezetenen'.

Iets dergelyks lezen we bij Ds. Hofstede: 'Aan den boven Rhyn, aan den Donauw, aan den Taag . . . en waar niet al, wordt de wynpers voor ons getreden. De Persiaan werkt voor ons in zyde, de Chinees in goud- en zilver-draad . . . De zwarte Moor duikt naar blanke paarden . . ., de Molucker plukt nagele . . ., de Americaan plant suikerriet . . . ten behoeve, voor een groot gedeelte, en ten dienste van den Belg en Batavier'.

Hoewel men God voor alles de eer wilde geven, het zich beroemen in Gods gunst en het ervaren van Gods bijzondere Voorzienigheid, leidde toch tot een zich ver-heffen boven andere landen, omdat 'Nederland het werk van Gods handen' was.

Het superioriteitsbesef komt ook tot uitdrukking in de veelvuldig voorkomende mening dat andere landen het als een eer moesten beschouwen met de Republiek een bondgenootschap te hebben. Zelfs koningen en keizers stelden er belang in met Nederland ten nauwste verbonden te zijn. (Blijkt hier echter tevens niet uit, dat een koning toch wel meer luister aan een land gaf dan burgerlijke regenten?)

De belangrijkste reden waarom andere landen geïnteresseerd waren in een alliantie met de Republiek was niet zozeer haar macht en rijkdom, maar de trouw en belangeloosheid van ons land: 'Moogelyk zyn wy de eenigste Moogenheid, die om de trouwe der verbonden, zonder uitzicht op veroveringen, goed en bloed gewaagd hebben'.

De Republiek wordt tevens onmisbaar geacht als scheidsrechter in inter-nationale conflicten en als belangrijke mogendheid voor de handhaving van de 'balance of power'.

Toen met name in de tweede eeuwhelft de betekenis van de Republiek in internationaal opzicht achteruitging, konden maar weinig predikanten dit aanvaarden: 'Zynwe niet enigermate ter aanfluiting geworden? daar Nederland, wel eer zo ontzachelyk, meermalen is beledigt!'. Omdat de zeemacht tijdens de Vierde Engelse Oorlog in een deplorabele toestand verkeerde, klaagde Ds. Barueth over de vermindering van aanzien van de Republiek in het buitenland: ' . . . en oversulks syn wy, in de oogen veeler Vorsten en Staaten, een veragtelyk Volk geworden, een spot, een schimp, en aller aanfluiting'.

De bewijzen van Gods gunst in het verleden zijn echter een inspiratiebron om goede hoop te hebben dat Nederland in de toekomst nog eens 'tot een lof en naam onder de volkeren der aarde' zal zijn.⁸⁹

---

⁸⁹ Van Hardeveldt, *De Joodtsche Rep.*, 30; Claessen, *De Erv-Stadhouder*, 38; Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 416; Tuinman, *Keurstoffen*, IV, 7: 'O, ons land! o, ons Nederland! dat is als een gespikkelde vogel onder de vogelen: alle volken benyden den zegen van Nederland en vlammen op hare weelde'. Zie ook: Kn. 20197, 8.

Cuperus, *Der Staaten Verbodsdag*, 78.

Hofstede, *'s Lands Pylaren*, 42, 43.

Claessen, *De gevaar!*, gesteldheid, 97.

Blomhert, *De geschiedenissen*, 4; Tuinman, *Keurstoffen*, I, 10.

Kuypers, *Neerl. licht*, 26.

Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 409, 416.

Alberthoma, *Elia*. 487.

Kn. 19901, 9.

Van Adrichem, Godts daden, 79. Zie ook: Deut. 26:19.

HOOFDSTUK 4

GEREFORMEERDE GESCHIEDSCHRIJVING IN DE 18^E EEUW

Inleiding

Toen we in het vorige hoofdstuk aandacht besteedden aan de vergelijking van de Republiek met Israël is reeds gewezen op de betekenis daarvan in de gereformeerde historiografie. Wij refereerden daarbij aan het profetische karakter van de oudtestamentische geschiedschrijving, die door de gereformeerde predikanten tot voorbeeld werd genomen in het beschrijven van het vaderlands verleden. Om nog duidelijker het profetische karakter van hun historiografie tot uitdrukking te laten komen, is het zinvol eerst de plaats van de profeet in het Oude Testament nader te bezien.

1. De profeet in het Oude Testament

Het profetisme is een essentieel verschijnsel in de godsdienst van Israël, zoals die naar voren komt in het Oude Testament. Een groot deel van de oudtestamentische boeken draagt de namen van profeten, terwijl bovendien de joodse canon ook de zogenaamde historische boeken betitelt als profetische geschriften.

Wat hebben we nu te verstaan onder een profeet? Hij was niet in de eerste plaats een aankondiger van toekomstig heil of een toekomstvoorspeller in het algemeen, maar eerder een verkondiger, een spreker voor het volk, zoals het Griekse woord profeet ook wil uitdrukken. De betekenis van profeet wordt echter het best weergegeven door het Hebreeuwse woord 'nabi', dat we dienen te vertalen als een 'geroepene', een gevolmachtigd verkondiger van Gods wil'. De roeping en het spreken van de profeten staat altijd in zeer nauw verband met het verbond van God met Israël: zij moeten immers degenen die voor het volk verantwoordelijk zijn – met name de koningen – en het volk zelf straf of heil aankondigen in verband met hun verbondsbreuk of verbondstrouw. Een zeer belangrijk aspect van de profetische prediking is dan ook het volk te bewegen tot bekering of het aan te sporen tot standvastige trouw aan God. Het is duidelijk dat veel van dergelijke profetische woorden in relatie staan met de deuteronomistische traditie, waarin de houding van Israël tegenover Gods verbond een grote plaats inneemt. Hierin gaat het immers om de geschiedenis van Israël nadat het tot Gods volk was aangenomen.

God had Zijn verbond met de vaders opgericht, aan wie een talrijk nageslacht en het land Kanaän beloofd werden. De uitleiding uit Egypte en de intocht in het beloofde land waren daarom hoogtepunten in de geschiedenis van Israël. In Deuteronomium wordt vooral gewezen op de betekenis van het onderhouden van Gods geboden om welvarend te zijn in het nieuwe land: 'De HEERE heeft geen lust tot u gehad noch u verkoren om uw veelheid boven alle andere volken; want gij waart het wenigste van alle volken. Maar omdat de HEERE u liefhad en opdat Hij hield de eed die Hij uw vaders gezworen had, heeft de HEERE u met een sterke hand uitgevoerd en heeft u verlost uit het diensthuis, uit de hand van Farao, koning van Egypte. Gij zult dan weten dat de HEERE uw God, die God is, die getrouwe God, die het verbond en de weldadigheid houdt dien, die Hem liefhebben en Zijn geboden houden tot in duizend geslachten . . . Houdt dan de geboden en de inzettingen en rechten die ik u heden gebied om die te doen . . . Gezegend zult gij dan zijn boven alle volken'. Deut. 7:7-9,

11, 14a.

De meeste profeten bewogen zich duidelijk in deze zelfde traditie: zij beklemtoonden de vastbesloten keuze van God voor Israël en wezen daarbij meteen op de daarbij behorende verplichtingen van het volk tegenover God. De uittocht uit Egypte en de verbondssluiting aan de Sinaï zijn de keerpunten in Israëls geschiedenis, waar de profeten steeds aan herinneren. Dit is bijvoorbeeld duidelijk te bespeuren in de prediking van de profeet Amos die wijst op Gods toewending tot Israël door het uit de slavernij te verlossen en het beloofde land te schenken. Daarom, aldus Amos, kan God Israël ter verantwoording roepen vanwege zijn ongerechtigheden'. Ook andere profeten als Hosea, Micha, Jeremia en Ezechiël wijzen op het beslissende gebeuren van de uitleiding uit Egypte. 'Alzo zegt de Here HEERE: Ten dage als Ik Israël verkoos, zo hief Ik Mijn hand op tot het zaad van het huis Jakobs en maakte Mijzelf hun in Egypteland bekend; ja, Ik hief Mijn hand tot hen op, zeggende: Ik ben de HEERE, uw God. Ten zelven dage hief Ik Mijn hand tot hen op, dat Ik hen uit Egypteland zou uitvoeren, in een land, dat Ik voor hen uitgespeurd had, vloeiende van melk en honing, dat het sieraad is van alle landen'. Amos 3:2; Hos. 2:17; 11:1; Micha 6:3; Ezech. 20. Ezech. 20:5, 6.

Bij Ezechiël en Jesaja is dit grootse gebeuren de basis voor de hoop op terugkeer uit de ballingschap. De oproep tot bekering om terug te keren tot de dienst van God, zoals die in de woestijntijd was ingesteld, staat hiermee steeds in verband.

Het in herinnering brengen van Israëls verleden door de profeten had dus duidelijk een religieuze bedoeling en diende als antwoord op de problemen van de tijd waarin de profeten optraden.

De gereformeerde geschiedschrijving vertoont hiermee treffende verwantschap.

2. Gereformeerde geschiedschrijving als profetische geschiedschrijving

In Hoofdstuk 3 zagen we al dat gereformeerde predikanten zichzelf vergeleken met de oudtestamentische profeten onder andere omdat ook zij het als hun roeping zagen de naderende oordelen van God over het volk aan te kondigen. Nu we de functie van de profeet in het oude Israël wat nader bekeken hebben en geconstateerd hebben dat de gebeurtenissen van hun tijd door hun prediking gerelateerd werden aan Gods verbond en Zijn handelen met Israël in het verleden, is het niet verwonderlijk meer dat ook de gereformeerde predikanten zich bezighielden met geschiedschrijving. De gereformeerde geschiedschrijver zag het als zijn taak om – zoals de oudtestamentische profeet — Gods vorige daden in herinnering te brengen met als doel het volk er toe te bewegen zijn vertrouwen volledig op Hem te stellen in moeilijke situaties en zich geheel tot Hem te bekeren. Het is veelzeggend dat veel gereformeerde geschiedwerken zijn ontstaan uit een predikatie.

Ds. Alderkerk wijst met klem op Gods leidingen met de Republiek in vroeger tijden om het volk aan te sporen God te prijzen en het te leren in alle gevaren zich aan God toe te vertrouwen. Hij vergelijkt daarom de Republiek met een brandend braambos dat niet verteert wordt, omdat God trouw blijft aan Zijn Nederland 6. Hij ziet het als een belangrijke taak van de ouders om hun kinderen de geschiedenis van het vaderland in te prenten, want als Gods daden vergeten worden dan zullen Zijn oordelen zeker komen.

Herdenkingen van belangrijke vroegere gebeurtenissen worden steeds in dit kader geplaatst: de geschiedschrijving moet de weldaden van onze gunstrijke God steeds levendig houden 7. 'Want dese dingen niet kennende; weet hy, daar door dan ook

synen schuldigen pligt niet, om in dese betrekking synen weldoenden God, Neêrlands groten Verlosser, Beschermmer, Bewaarder en Segenaar, regt dankbaar te wesen", aldus Ds. Barueth in 1772 bij de herdenking van Hollands en Zeelands verlossing.⁸

Zoals Israël steeds herinnerd moest worden aan Gods goede gezindheid die tot uitdrukking was gekomen in de verlossing uit Egypte en inleiding in het land vloedende van melk en honing, zo sporen ook de predikanten het volk aan te gedenken hoe Nederland zijn zelfstandigheid en de daarna ontvangen zegeningen van God heeft verkregen: 'God is het, die ons tot een vry volk gemaakt heeft. God is het, die de schatkamers syner zegeningen ontsloten en in onsen schoot geworpen heeft. God is het, die ons uit het stof verhoogt en Neêrlands Republiek tot soo aansienlyke magt en luister, boven veele koninkryken van de waereld selfs, verheven heeft. Hem sy'er voor de Danksegging en de Eere 9.

Ook Ds. Ravesteyn formuleert duidelijk het oogmerk van zijn geschiedschrijving, namelijk *Soli Deo Gloria!* Als dat uit het oog verloren wordt en het volk in onkunde omtrent Gods daden vervalt, dan zal de vloek van Psalm 28:5 over de Republiek in vervulling gaan: 'Omdat zij niet letten op de daden des Heren, noch op het werk Zijner handen, zo zal Hij hen afbreken en zal hen niet bouwen' 10.

Ds. Van Velzen wijst als motivering van zijn geschiedschrijving op Gods bevel aan Israël om Zijn wonderlijke verlossing uit Egypte in gedachtenis te houden (Ex. 10:2; 13:3), onder andere door aparte dagen in stand te houden, waarop die daden verkondigd kunnen worden 11. In de Republiek waren dat de bede- en dankdagen en allerlei herdenkingen van belangrijke gebeurtenissen uit het vaderlandse verleden.

Behalve de verlossing uit Egypte werd ook herhaaldelijk verwezen naar de terug-keer uit Babel, namelijk het 'Antichristische Babel'. 'Godsts hand was ons ten goede in de uitroeyinge onzer vyanden in de bemachtiging en vernielinge van hunne vastigheden en sterkten' 12. Al deze herinneringen moeten niet alleen er toe dienen het Nederlandse volk tot dankbaarheid te stemmen, maar ook de vijanden tot verbazing 13.⁹⁰

Zoals in het oude Israëls de prediking van de profeten gebruik maakten van verwijzingen naar Israëls verleden om het volk tot bekering te roepen, zo was ook de gereformeerde geschiedschrijving in zekere zin een oproep tot bekering. 'Lees en herlees deze leerrede, opdat de onbekeerde dien wonderdoende God mogten zoeken' 14, schreef Ds. Burger in zijn preek naar aanleiding van de herdenking van de Vrede van Munster in 1748. Ook Ds. Alberthoma zag de geschiedschrijving als een geschikt middel om de mensen aan te sporen tot dankbaarheid en verootmoediging voor God. Wel moest hij er over klagen dat er velen waren die er zich niet om bekommerden de wonderwegen van God met Nederland na te speuren, hoewel hij hen er dikwijls toe aangespoord hadt 15.

In dit verband dient opgemerkt te worden dat de predikanten met de bestudering van

---

⁹⁰ Alderkerk, Wonderdaden, 232-236.

Barueth, Holl. en Zeel. Jubeljaar, Voorreden VI. Ibidem, Voorreden IX.

Ibidem, Voorreden XII.

Ravesteyn, Eeuwenfeest, 58, 131.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 265, 420.

Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 348, 349.

Burger, De hope, Voorreden.

Ibidem, Voorreden.

Alberthoma, Eliza, 394, 397, 398.

de Nederlandse geschiedenis dus hetzelfde doel voor ogen hadden als de fysico-theologen met het onderzoeken van de natuur. De lotgevallen van het Nederlandse volk waren volgens hen zo duidelijk doortrokken van Gods Voorzienigheid dat zelfs de 'dwaze Atheïst gedwongen werd zijn ogen naar boven te slaan en Gods werken te erkennen' 16. Ds. Martinet beoogde met zijn werken over de wereld-en vaderlandse geschiedenis hetzelfde als met zijn Katechismus der Natuur 17.

Hieruit mag echter niet meteen de conclusie getrokken worden dat de geschiedschrijving van Martinet in alle opzichten op één lijn is te stellen met die van de traditioneel-gereformeerden, maar wel was ook Martinet er van overtuigd dat het mogelijk was door middel van geschiedschrijving de atheïst tot inkeer te brengen. Ook bij hem staan verwondering en dankbaarheid tegenover God centraal. Als hij in zijn uitgave voor het onderwijs de leerling vraagt of het bestuderen van de vaderlandse geschiedenis nuttig en aangenaam is, antwoordt Martinet: 'Zekerlyk, want duizend zorgen, duizend weldaaden en duizend verlossingen door God aangewend en geschonken om het Vaderland te maaken hetgeen het nu is, of geweest is, leiden ons tot eene zeer aangename en nuttige overdenking, welke ons verder tot de hoogste verwondering en de hartelijkste dankbaarheid moet brengen'18.

We moeten echter in de gereformeerde geschiedschrijving geen poging zien het Godsbestaan te bewijzen, hetgeen in de fysico-theologie een meer centrale plaats inneemt. De overtuigingskracht was immers ook niet zo sterk als in de natuur, want in de geschiedschrijving kwam het partij kiezen meer tot uitdrukking: het was uiteindelijk alleen maar overtuigend voor de gereformeerden!

Om Gods daden in het verleden te beter te laten uitkomen wordt door de predikanten veel aandacht besteed aan onverwachte verlossingen. Als in een bepaalde situatie de kans op een overwinning zeer klein was in verband met het geringe aantal manschappen of schepen, juist dan gaf God de overwinning. Ds. Blomhert haalt daarom de woorden van De Ruyter aan die hij in 1673 gesproken zou hebben na een zege op een overmachtige vijand: 'Godt is merkelyk aan onse zyde geweest, heeft het volk en ons bewaert; Godt heeft door onse kleyne magt wonderen gedaen!'19 Het beschrijven van dergelijke voorvallen heeft duidelijk de bedoeling om aan te tonen dat de Republiek steeds voor een rechtvaardige zaak streed en dus God aan haar kant had. Hoe had anders het kleine volkje het kunnen opnemen tegen het machtige Spanje? 20. Ook dit aspect is geheel in overeenstemming met de geest van het Oude Testament, waarin herhaaldelijk beschreven wordt dat God een overwinning aan Israël schonk door kleine aantallen.

Zo kon de gereformeerde geschiedschrijving ook een belangrijke plaats innemen in de christelijke opvoeding: 'Wenschelyk was het derhalven, dat men in alle Christelyke Huishoudingen een Bybel, de Historie van ons land en van de kerk of een Martelaarsboek vond' 21.⁹¹

91

Rotterdam, De haastige Dood, 46.

Paasman, Martinet, 68.

Martinet, Het Ver, Ned., 1, 2. Ik heb steeds geciteerd uit de door hem zelf verkorte uitgave ten behoeve der scholen. Hierin komt zijn visie zeer geprononceerd naar voren.

Blomhert, De geschiedenissen, 305, 294.

Van de Velde, Jubelfeest, 72. Zie ook: Kn. 18893, 36, waar de Nederlandse krijgsmacht in de strijd tegen Spanje wordt voorgesteld als een 'Gideonsbende'. Zie Richt. 7:7.

Liefhebber, Korte Schets, Aan den Lezer; Claessen, De gevaarl. gesteldheid, 19. Vaderl. Leraar, Bedestonden, 18, 44.

Het religieuze en profetische karakter van de gereformeerde historiografie komt ook tot uitdrukking in de wijze waarop zij functioneerde in de benadering van de actuele problemen. Het verhalen van het vaderlands verleden gebeurde dikwijls op de preekstoel, omdat de geschiedenis hoop kon geven om de spanningen van de tijd te boven te komen. Het was immers uiteindelijk de geschiedenis van een verbondsrelatie tussen God en Nederland. Zoals God vroeger trouw was gebleven aan Zijn volk Israël, zo zou Hij evenmin Nederland aan de ondergang prijsgeven als men zijn vertrouwen op Hem stelde. Voor de 'Vaderlandsche Leeraar' stond het onomstotelijk vast dat de geschiedenis van de Republiek aantoonde dat God haar wilde behouden. Zo vormden Gods vroegere gunstbewijzen als het ware een garantie voor hulp in gevaren. Hij kan daarom in het kritieke jaar 1793 God aldus aanroepen: '... daar Gy zoo dikwerf Neêrlands redder en uithelper zyt geweest! o God, wij gedenken Uwer wonderen en groote daaden van ouds . . . Doch nimmer gaaft Gy het over ten prooië aan deszelfs vyanden' 22. God zal dat daarom ook nu niet doen!

Dat er dus juist op de bede- en dankdagen uitvoerig aandacht besteed werd aan de geschiedenis van het vaderland is in dit licht bezien niet zo verwonderlijk: het gebed om hulp en het vertrouwen op God werden als het ware ondersteund met verwijzing naar vroegere ervaringen van Gods hulp en trouw 23.

Ook in dit opzicht zijn de predikanten-geschiedschrijvers te vergelijken met de vroegere profeten die immers ook steeds herinnerden aan Gods daden in het verleden om het volk Israël aan te sporen bij dreigende gevaren zijn hoop alleen op Hem te stellen.

Behalve een religieus doel heeft de gereformeerde historiografie tevens de bedoeling politieke en andere verworvenheden te verdedigen. Zo wordt door de traditioneel-gereformeerde predikanten het stadhouderschap onmisbaar geacht. Behalve historische motieven worden ook religieuze redenen aangevoerd om dit te verdedigen. Dit moge blijken uit de volgende opmerking van Ds. Rotterdam, die een vervolg had geschreven op de geschiedenis van Ds. Blomhert, waarin hij zegt dat wij ons schuldig zouden maken aan ondankbaar gedrag als wij de werktuigen die God tot behoud van ons land had gezonden niet zouden eren⁹².

Naast God is het Nederlandse volk zeer veel aan het huis van Oranje verschuldigd. Om hiervan goed doordrongen te raken raadt Ds. De Beveren de ouders aan met hun kinderen de 'egte Historien' te lezen, waarmee hij de anti-orangistische geschiedschrijving van zijn dagen wil veroordelen.

Zo dient de gereformeerde geschiedschrijving als apologie van het stadhouderschap en gebruikt men de geschiedenis als argument om de onmisbaarheid van deze instelling aan te tonen. Het zal duidelijk zijn dat vooral in de tweede helft van de 18e eeuw dit aspect meer gewicht krijgt in de gereformeerde geschiedschrijving. De aloude regeringsvorm is in de ogen der predikanten de beste en dient daarom gehandhaafd te blijven en verdedigd te worden tegen hen die haar willen wijzigen. De geschiedenis toonde immers duidelijk aan dat verandering van bestuur het land naar de afgrond voerde: 'Heefd men tweemaal die oude wyze van Regeering veranderd, onze staat is ook tweemaal daar door tot op het punt van deszelvs ondergang gebragt en zou misschien verlooren zyn gegaan, was men niet telkens tot de oude Regeringsforme

---

⁹² Kn. 19585, 62; Duytsch, Gedenksuyl, 52, 53; Liefhebber, Korte Schets, Aan den Lezer; D'Outrein, Vervolg Stemme Gods, 206-225. Voor de visie van 20e-eeuwse protestantse christenen op het probleem van Gods hand in de geschiedenis verwijs ik naar Smit, Het goddelijk geheim; Leih, Gods hand in de geschiedenis.

Rotterdam, Gods weg, 4.

wedergekeerd' 26.

Een zelfde gedachtengang is te vinden bij Ds. De Beveren: 'De gryze ervarenheid behoorde de Nederlanders te overreden dat, dewyl de grondslag van deze Republiek op de stadhouderlyke Regering gelegd, en dus tot haren hoogsten luister geklommen is, deze staat niet regt gelukkig zyn kan, wanneer dezelve afwykt van hare Primitive Regeringsform' 27.

Opmerkelijk is de mening dat de stadhouderlijke regering gezien wordt als een voortzetting van het grafelijke bestuur uit de middeleeuwen. Het volk dat vrij en onafhankelijk was had de soevereiniteit overgedragen aan de graven, die later vervangen zouden worden door de stadhouders 28.

Behalve als verdediging van het stadhouderschap deed de gereformeerde geschiedschrijving ook dienst om alle verworvenheden uit het verleden te conserveren. Men zet zich daarbij duidelijk af tegen de hervormingsvoorstellen van de patriotten, die echter óók voortdurend een beroep deden op het verleden. Volgens de gereformeerden was hun beroep echter geheel ten onrechte. Zoals we reeds zagen was in hun ogen de gereformeerde geschiedschrijving de enige 'egte' geschiedschrijving. Ds. Scharp veroordeelt in 1789 zeer scherp de patriotse geschiedschrijving en spoort de vaders aan hun kinderen te leren 'de eerste beginselen van den Godsdienst en de onvervalschte Geschiedenissen des Vaderlands, niet uit een Post, die leugenen blaast, of een Kruyer met onnutte ballast, maar uit onpartijdige berichten onzer Vaderen of van eerlijke Tijdgenooten: doetze onze waare Vrijheid, heilzaame Regeringsvorm, voorouderlijke deugden en de diensten van het Huis van Oranje kennen, wapent ze vroegtijdig tegen alle verleiding van verstand en hart' 29. Het probleem van de subjectiviteit in de geschiedschrijving was de gereformeerde predikanten kennelijk nog niet bekend! Ook de noodzaak van de bewaring van de Unie van Utrecht wordt door de predikanten op historische en religieuze gronden verdedigd: God had Nederland gezegend door het bij de Unie te behouden en daarom mag daar niet aan getornd worden 30.⁹³

De gereformeerde historiografie heeft zich zo ten doel gesteld de rust in het land te bevorderen door een ieder tot dankbaarheid aan te sporen vanwege de vroeger verworven godsdienstige en burgerlijke voorrechten 31. Het verlangen naar verandering zou maar twist en onrust geven en dat moet vermeden worden: wat God eenmaal gegeven heeft en waarbij het land steeds gezegend is geweest moet daarom te allen tijde bewaard worden.

Tenslotte wil de gereformeerde geschiedschrijving de regeerders een spiegel voorhouden. Hierin sluit zij aan bij de algemeen gangbare didaktische inslag van de geschiedschrijving en daarom kan dit facet niet typisch gereformeerd genoemd worden. Ds. Van Velzen beschrijft de geschiedenis met het oog op de regeerders, opdat zij goede maatregelen zouden nemen in omstandigheden die gelijksoortig zijn of samenhang vertonen met voorgaande gebeurtenissen 32.⁹⁴

⁹³ Kn. 17603 (Hofstede), 37,38. Zie ook: Van Adrichem, Godts daden, Opdragt.

Kn. 18926a, Opdragt.

Kn. 17603, 36, 37; Kn. 17852, 21, 22. Deze kwestie komt uitvoeriger aan de orde in de hoofdstukken 5 en 6.

Scharp, Aan myne Medeburgers, 96, 97. De 'Post' en 'Kruyer' waren patriotse tijdschriften. 's Gravezande, Unie, Voorbericht IX; Brill, De treurende patriot, 43; Kn. 20197, 7.

⁹⁴ 31 Van de Velde, Jubelfeest, 75.

32 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 583.

Ook Ds. Rotterdam wijst de stadhouder op het nut van de geschiedenis door hem het volgende voor te houden: 'Dit boek vertoont de werken van Gods Voorzienigheid en hoe Uwe Vaderen, de gezegende werktuigen in Gods hand tot heil van Engeland en Nederland geweest zyn. Uwe doorluchtige Hoogheden zullen in deezen letterschat, zeggende met Blomhert, groote dingen ontdekken, welkers kennis Uwe Hoogheden, zo niet altoos, tenminsten in den dageraad van uw leven zo noodig als nuttig is, om na te speuren'. 33 (Rotterdam, Gods weg, Opdrag.)

Tenslotte moet in dit verband nog enige aandacht gegeven worden aan het geschiedenisonderwijs op de lagere scholen. We constateerden reeds verschillende malen dat de predikanten-geschiedschrijvers het als een belangrijke opdracht voor de ouders zagen om hun kinderen niet onwetend te laten omtrent de bijzondere geschiedenis van het vaderland. Deze kennisoverdracht diende niet alleen in de gezinnen plaats te vinden, maar evenzeer op de scholen.

Zoals het gehele onderwijs droeg ook het geschiedenisonderwijs in de 18e eeuw een duidelijk gereformeerd karakter. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de geschiedenisboekjes die op de scholen gebruikt werden. Een zeer populair boekje was Spiegel der Jeught uit het begin van de 17e eeuw. Dit was geschreven als een samenspraak tussen vader en zoon, waarin vooral de geloofsvervolgingen uit de 16e eeuw breed werden uitgemeten. Na de oorlog van 1672 verscheen een Nieuwe Spiegel der Jeugd of Fransche Tiranny, waarin vooral het Franse optreden scherp werd veroordeeld. In hoofdlijnen werd de geschiedenis, die in de eerstgenoemde Spiegel was beschreven, in dit boekje opgenomen ter inleiding. Beide 'Spiegels' werden tot ver in de 18e eeuw op de scholen gebruikt. Daar werden echter in de 18e eeuw nog meerdere gereformeerde geschiedenisboekjes aan toegevoegd. Zo verscheen in 1766 een Kort begrip der Neederlandsche Geschiedenissen, waarin ook speciale nadruk werd gelegd op de betekenis van de Oranjevorsten, terwijl bovendien Gods bijzondere Voorzienigheid ten aanzien van de Republiek uitvoerig aan de orde kwam. De in die zelfde tijd verschenen Korte Schets van Nederlandsche Historiën en de Kleine Katechismus van het Stadhouderschap ademden dezelfde geest. Na 1795 verdwenen deze geschiedenisboekjes uit het onderwijsprogramma. De kritiek op het bestaande onderwijs was al in de loop van de 18e eeuw op gang gekomen. Het waren vooral de dissenters die grote moeite hadden met het gereformeerde karakter van het onderwijs en onder invloed van de Verlichting wilden de vernieuwers meer aandacht geven aan de ontwikkeling van de burgerdeugden en het onderwijs in dienst stellen van de bevordering van de welvaart. Deze veranderingen werden inderdaad gerealiseerd na 1795, waardoor ook het geschiedenisonderwijs een ander karakter kreeg.

Het aantal gereformeerde predikanten dat deze vernieuwingen had voorgestaan vóór 1795 zal niet zo groot geweest zijn. In 1786 telde de Utrechtse afdeling van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, die zich met onderwijsvernieuwingen bezighield, weliswaar drie predikanten als leden, maar één van hen was luthers, de ander remonstrants, terwijl de derde doopsgezind was. In 1794 was echter ook een hervormd predikant toegetreden, namelijk J.J. Heringa Ezn. Tussen 1801 en 1816 hebben drie hervormde predikanten in de provincie Utrecht gefungeerd als schoolopziener, maar dezen behoorden duidelijk tot een nieuwe generatie: zij waren geboren tussen 1770 en 1780 en hadden dus de oude situatie als predikant niet meer meegemaakt. De meeste in dienst zijnde predikanten in de jaren tachtig en negentig zullen de zich aankondigende vernieuwingen zeker betreurd hebben, maar zij bleken

niet in staat te zijn deze tegen te houden. Hoewel het op sommige plaatsen enige tijd duurde voordat de oude schoolboekjes verdwenen waren, — in 1814 verscheen zelfs nog een Nieuwe Fransche Tiranny — kunnen we in het algemeen stellen dat na 1795 de kinderen niet meer of nauwelijks geconfronteerd werden met de 17e-en 18e-eeuwse traditioneel-gereformeerde visie op de geschiedenis van de Republiek. Dit was niet alleen een gevolg van de opkomende verlangens tot onderwijs-vernieuwing, maar dit hing eveneens samen met het feit dat deze visie zo nauw verbonden was geweest met de geprivilegieerde positie van de Hervormde Kerk en de aanwezigheid van de Oranjes, zodat er na 1795 eigenlijk geen basis meer aanwezig was om deze traditie voort te zetten.⁹⁵

De ondergang van de oude Republiek moet voor de traditioneel-gereformeerden een dramatische gebeurtenis geweest zijn. Hun wereld stortte in: er kwam een einde aan de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk, de hooggeroemde Unie hield op te bestaan, het was afgelopen met de eminente positie der Oranjes, de goede relatie met Engeland leek voor goed te zijn beëindigd. Zo werden plotseling de fundamenten van twee eeuwen gereformeerde geschiedschrijving vernietigd.

3. Andere bijzonderheden van de gereformeerde geschiedschrijving

Voordat we de gereformeerde geschiedschrijving nader zullen beschouwen aan de hand van enkele hoogtepunten uit de Nederlandse geschiedenis, zullen we eerst aandacht besteden aan een aantal algemene karakteristieken van deze geschiedschrijving.

Zoals we reeds zagen is de gereformeerde geschiedschrijving te typeren als profetische geschiedschrijving. Dat dit juist is wordt nog eens onderstreept door het feit dat de gereformeerde historiografie zich heeft ontwikkeld uit de predikatie. Het zeer populaire werk van Ds. J. Blomhert *De geschiedenissen van het Verenigde Nederlandt*, dat in 1758 de zesde druk beleefde, was eigenlijk een uitgewerkte preek over 2 Sam.5:1-3. Andere predikanten gebruikten de toepassing van hun preek om er grote delen van de vaderlandse geschiedenis in te behandelen. Er zijn talloze preken over allerlei vroegere gebeurtenissen gehouden: Ds. Van Kessel schreef er bijvoorbeeld een over de Vrede van Munster 35. Ds. Cleyn hield een predikatie ter gelegenheid van de herdenking van de inneming van Den Briel 36. In de preek van Ds. Burger naar aanleiding van de Vrede van Munster wordt ook een uitvoerig overzicht gegeven van de gebeurtenissen sinds 1648, 37.⁹⁶

---

⁹⁵ Deze gegevens over het geschiedenisonderwijs zijn ontleend aan De Booy, *De weldaet der scholen*, 60-64; 113-130. Hoewel deze studie voornamelijk betrekking heeft op de provincie Utrecht, veronderstellen we dat het onderwijs in de andere gewesten hiervan niet veel zal afgeweken hebben. Het bevreemdt dat in dit werk geen melding gemaakt wordt van het geschiedenisboekje van Ds. Martinet (zie Bibliografie). Het is mogelijk dat dit boekje niet in de provincie Utrecht gebruikt werd. In 1793 verscheen ook nog van een onbekende schrijver *De tiranny der Jacobijnsche Factie* en in 1814 van J. ten Brink *Nieuwe Fransche Tiranny* bijzonder onder de Regering van Napoleon Bonaparte, behelzende . . . de geweldenarijen, door de Franschen in Nederland uitgeoefend (Amsterdam 1814). Er zijn ongetwijfeld meer van dergelijke schoolboekjes in omloop geweest. De teneur vertoont verwantschap met de andere schoolboekjes.

⁹⁶ Van Kessel, *Neerlandts Gedenk-dag*.
Cleyn, *Dankoffer voor de eerstelingen*.
Burger, *De niet beschamende hope*.

Behalve het preekkarakter van deze geschiedschrijving is het willen voortgaan in de gereformeerde geschiedschrijvingstraditie typerend. Ds. Rotterdam beklemtoont in de voorrede op zijn Gods weg met Nederland dat hij Voetius, Van Lodensteyn, Witsius, Van de Velde en anderen bewust tot voorbeeld heeft genomen 38. Ook Ds. Van Velzen maakt melding van zijn bronnen en noemt naast Reyd, Bor en Hooft ook Blomhert en Meyer 39. Vooral in de tweede eeuwheft treedt hierin een verschuiving op, hoewel reeds eerder door Ds. Alderkerk andere accenten werden gelegd.

Zo lijkt de titel van het werkje van Ds. Alderkerk *De Wonderdaden des Allerhoogsten Godts* (1730) op die van de 17e-eeuwse predikant Abraham van de Velde, maar hij heeft, zo vermeldt hij, dit werk niet gebruikt, want hij kreeg het pas onder ogen toen zijn boek al gedrukt was. Al wil ook Alderkerk de wonderen van Gods Voorzienigheid beschrijven, hij zag zelf duidelijk in dat de manier van behandeling van genoemde Van de Velde geheel anders was geweest 40. Zoals we al zagen aan het einde van Hoofdstuk 2 waren de latere gereformeerde geschiedschrijvers rationalistischer dan hun voorgangers uit het begin van de 18e eeuw: het werk van Ds. Barueth verschilt in dit opzicht duidelijk van dat van bijvoorbeeld Ds. Blomhert 41.

We hebben er ook al op gewezen dat de verwijzingen naar Gods hand in de geschiedenis een andere plaats kregen in het geschiedverhaal. Deze tendens bespeuren we vooral in het werk van de predikanten 's Gravezande en Van de Velde, die beiden in de tweede eeuwheft publiceerden 42.⁹⁷

Het is merkbaar dat na circa 1750 de gereformeerde geschiedschrijving zich meer en meer gaat emanciperen van de theologie. Ds. Barueth geeft dit ook zelf toe als hij in zijn *Hollands en Zeelands Jubeljaar* opmerkt dat hij nu de pen niet voert als 'Godgeleerde' maar als 'Historieschrijver' 43. Barueth's geschiedschrijving is een voorbeeld van de beginnende wetenschappelijk-kritische benadering. Hij is kritisch ten aanzien van zijn bronnen en hij vermeldt nauwkeurig waar hij zijn gegevens vandaan heeft: een uitvoerig 'notenapparaat' geeft verwijzingen naar allerlei schrijvers, ook zelfs van Spaanse zijde 44. Hij probeert dus bovendien onpartijdig te zijn en heeft daarom kritiek op Wagenaar die volgens hem opzettelijk vele stukken ten laste van Oldenbarnevelt en De Groot had weggelaten 45.

Het oog hebben voor meerdere oorzaken van een gebeurtenis doet eveneens 'modern' aan. Als bijvoorbeeld Ds. Burger de snelle opmars van de Fransen in 1672 wil verklaren wijst hij op de volgende oorzaken: het droog vallen van de moerassen; het afdanken van de veteranen; jonge bevelhebbers en soldaten zonder ervaring in dienst; aan onkundige en laffe bevelhebbers waren de meeste steden en sterkten toevertrouwd; er waren verwaarloosde vestingwerken en te weinig voorraden; en tenslotte de verdeeldheid onder de regenten 46.⁹⁸

Al is het resultaat naar onze maatstaven niet zo bevredigend, er is in ieder geval een poging ondernomen een situatie te analyseren. Hoewel dus in de latere gereformeerde geschiedschrijving meer aandacht wordt besteed aan de menselijke factor in het

---

⁹⁷ Rotterdam, *Gods weg*, 5.

Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, Voorreden.

Alderkerk, *Wonderdaden*, Voorreden.

Zie hierboven p. 45.

's Gravezande, Unie; Van de Velde, *Jubelfeest*.

⁹⁸ Barueth, *Holl. en Zeel. Jubeljaar*, Voorreden VI.

Ibidem, 14. Zie ook: Breen, 'Geref. Historiographie', 241. Kn. 19901 (Barueth), 11.

gebeuren, dat leidde zeker niet tot een ontkennen van Gods Voorzienigheid. Die werd echter wel meer als indirect werkzaam opgevat. Het volgende citaat illustreert dit duidelijk: 'Hoewel de helden en staatslieden zich van deeze en andere voorkomende middelen tot verheffing van de staat zeer wel bediend hebben, moeten wy egter de eer van alles aan God geven en belyden, dat Hy alleen het Vaderland gegrondvest, groot gemaakt en behouden heeft tot op deezen dag'. Zo bleef de kern van de gereformeerde geschiedschrijving behouden.

4. Specimina van de gereformeerde geschiedschrijving

Inleiding

Als wé in deze paragraaf enige specimina van de gereformeerde historiografie zullen beschouwen, dan zal het opvallen dat de belangstelling van de predikanten voornamelijk uitging naar politieke en kerkelijke gebeurtenissen. In hun eenzijdige aandacht voor de politieke geschiedenis zijn zij duidelijk kinderen van hun tijd, maar hun motivatie is toch anders gekleurd. In andere landen stond de (politieke) geschiedschrijving voor een belangrijk deel in dienst van de vorst, maar de aandacht van de gereformeerden voor politiek heeft een andere achtergrond. Deze hangt namelijk samen met hun geloof dat de Republiek ten diepste een geschenk van God was – zoals het beloofde land voor Israël – dat gezegend zou worden als men zich hield aan de 'ware religie'. Dit bijzondere land werd door de 'afgodische volken' voortdurend bedreigd, maar soms werd het bestaan ervan ook bedreigd door binnenlandse twisten. In het verleden was nu gebleken dat God de Republiek had bewaard. Dit werd het meest duidelijk in de beschrijving van de politieke gebeurtenissen. Hierin volgden de gereformeerde geschiedschrijvers uiteindelijk ook het oudtestamentische voorbeeld. Hun speciale belangstelling voor kerkelijke gebeurtenissen is niet zo verwonderlijk omdat zij ervan overtuigd waren dat de gereformeerde kerk aan de Republiek haar bijzondere karakter verleende.

Aandacht voor het sociale, economische en culturele leven is bij gereformeerde geschiedschrijvers nauwelijks aanwezig. De economie krijgt alleen marginaal aandacht als teken van Gods zegen of oordeel bij welvaart of achteruitgang. Ds. Martinet heeft als 'verlichte' gereformeerde wel bijzondere interesse voor culturele uitingen, maar in de gereformeerde traditie is dit een uitzondering.

Er is dus in hoofdzaak belangstelling voor politieke geschiedenis, hetgeen te verklaren is als uitvloeisel van de gereformeerde visie op de Republiek als het 'andere Israël'.

De middeleeuwen

Voor de middeleeuwen hebben de 18e-eeuwse predikanten nauwelijks enige belangstelling. Dit is volkomen verklaarbaar. De elementen die de kern vormden van de gereformeerde geschiedschrijving waren in die periode geheel afwezig: er was immers nog geen gereformeerde kerk; de Republiek waarvan de calvinistische godsdienst de basis vormde bestond nog niet, terwijl er toen ook nog geen Oranjestadhouders waren. Kortom, het typisch nationaal-gereformeerde karakter was aan die periode geheel vreemd. De gereformeerden konden pas hun nationale geschiedenis gaan schrijven als de Hervorming en de Republiek in het gezichtsveld komen. Voor Ds. Blomhert begint de Nederlandse geschiedenis pas interessant te worden als hij de opkomst van de Republiek door het wijs beleid van de Oranjes kan beschrijven⁴⁸. Hij

verwijst slechts naar de middeleeuwen om te kunnen verklaren waarom de hervormde leer hier zo gemakkelijk ingang vond. Dit was volgens hem mogelijk geweest omdat het vaderland altijd al had opengestaan voor andersdenkenden: ' . . . omdat van ouds het Evangelium hier suyperder als in eenig Weerelds deel verkondigt was geworden, want de Waldensen, Albigensen, Wiclefiten vonden, als in een vry Lant en de Pauslyke dwing'landy minst onderworpen, hier de meeste toevlugt' 49. Een zelfde opvatting vinden we terug bij Ds. Van Velzen⁹⁹.

Behalve als verklaring voor de snelle opkomst van de Hervorming hier te lande kon de bestudering van de middeleeuwen ook dienen om de betekenis van het stadhouderschap aan te tonen. In een vorige paragraaf hebben we de gereformeerde visie op het ontstaan van deze instelling al aan de orde gesteld. Terloops zij hier herhaald dat de middeleeuwse graven en hertogen werden gezien als regeerders die daartoe de bevoegdheid hadden verkregen van het soevereine volk. Later was die functie overgegaan op de stadhouders. 'Men hebbe te weten, dat van oude tyden af de Borgeren en Ingezetenen van Neerlants Gemeenebest een geheel vry Volk zyn geweest, ten eenemale van eenig Oppervorst onafhankelyk, stellende Eenigen tot hun Opperhoofden aan, denwelken zy daar toe bequaam oordeelden' 51.

Deze visie kan echter niet typisch gereformeerd genoemd worden, want zij is vrijwel gelijk aan die van Francois Francken en Hugo Grotius. Dezen waren van mening dat de Staten zich ontwikkeld hadden uit de volksvergaderingen der Batavieren. Hoewel zij op den duur een meer aristocratisch karakter kregen, zij bleven toch het gehele volk vertegenwoordigen⁵². Hugo Grotius tekende de middeleeuwse graaf dan ook als een soort constitutioneel vorst: de soevereiniteit was hem opgedragen door de Staten⁵³. Deze hier kort weergegeven visie was sedert de 17e eeuw kennelijk zo algemeen bekend en aanvaard, dat ook de gereformeerden deze overnamen als was zij gebaseerd op vaststaande feiten. Deze interpretatie van de oorsprong van de Staten en de grafelijke macht werd pas voor het eerst op wetenschappelijke wijze bestreden door Adriaan Kluit.

Begrijpelijkerwijze zagen de predikanten geen kans om het vaderland in de middeleeuwen te vergelijken met Israël. Toch zag Ds. D'Outrein een oudtestamentische parallel: 'God heeft ons geplant als een edelen wynstok, in de eerste Christenkerke, en de bekeering van onse voorvaders onder het Heidendom, 't welk wy mogen vergelyken met de roeping van Abraham uit het afgodische Ur der Chaldeën' 54.¹⁰⁰

Dit is echter de enige vergelijking die ik ben tegengekomen.

Als we tenslotte de verheerlijking van de Batavieren door Ds. Martinet vermelden, moeten we stellen dat hij zich in dit opzicht buiten de kring van de traditioneel-gereformeerde geschiedschrijving begeeft. Het beklemtonen van de culturele betekenis van het Evangelie mag typisch verlicht genoemd worden: 'De Batavieren waren zeer eenvoudige lieden, nog in den eersten ruuwen kindschen staat; wel vry, doch onkundig en onbeschaafd. De beschaafdheid bleef lang achter, totdat het Evangelie

⁹⁹ 49 Blomhert, De geschiedenissen, 41.

50 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 370.

51 Alderkerk, Wonderdaden, 3; Liefhebber, Korte Schets, 11.

¹⁰⁰ Kampinga, Opvattingen oudere Vad. Gesch., 120-126.

Ibidem, 159.

D'Outrein, Vervolg Stemme Gods, 79.

daar kwam' 55. Zijn geringe aandacht voor de middeleeuwen sluit overigens wel aan bij de gereformeerde geschiedschrijving. In zijn *Het Vereenigd Nederland* verkort ten gebruike der Scholen besteedt hij van de negen samenspraken er slechts één aan de middeleeuwen!

Het begin van de Opstand: de oorzaken

Nu begint voor de traditioneel-gereformeerden een episode uit het vaderlands verleden dat de moeite van het beschrijven waard is. De Opstand was voor hen het centrale gebeuren zoals de uittocht uit Egypte voor het volk Israël. Behalve aan de oorzaken van het conflict met Spanje zal in deze paragrafen ook gezien worden welke visie deze gereformeerden hadden op de hoofdpersonen en deelnemers in de strijd. Het past geheel in de gereformeerde traditie dat de predikanten als hoofdoorzaak van het conflict de religie zien. In hun visie gaat het immers ten diepste om de triomf van de 'ware religie' over het 'antichristelijke Rome'. Want 'toen het licht der Reformatie hier begon te schijnen werden Karel V en Philips II door de roomse Antichrist opgehitst om met strengheid op te treden' 56. De landvoogdes werd bevolen de besluiten van het concilie van Trente in te voeren, de inquisitie te handhaven en de ketters uit te roeien. Het land schreeuwde van geweld, wreedheid en het vergieten van 'onnozel' bloed. Zo typeert de 'Liefhebber der Waarheid' de situatie aan het begin van de Opstand 57.¹⁰¹

Dat de godsdienst van doorslaggevende betekenis was blijkt ook uit de visie van Ds. Barueth die de overgang van verschillende steden naar de zijde van de prins beschrijft als de vestiging van de gereformeerde eredienst in die plaatsen⁵⁸. De rol van de overheden wordt in dit opzicht zeer positief gewaardeerd. God verwekte in het hart van de overheden een ijver 'om de ware godsdienst in te voeren met en onder wering van openbare afgodsbeelden, altaren en van hun openbare bedienaars, voorstanders en begunstigers'. Het was als in de dagen van koning Josia 59. In de tweede eeuwheft krijgen enkele schrijvers meer oog voor het vrijheidsaspect in de Opstand. De predikanten Barueth en Van de Velde hechten ongeveer evenveel betekenis aan zowel de godsdienst als de vrijheid, hoewel ook Ds. Alderkerk reeds in 1730 het vrijheidsmotief verhoudingsgewijs veel gewicht gaf. -

De combinatie van 'religionis causa' en 'libertatis causa' wordt door Barueth als volgt geformuleerd: 'Het Nederlandsch volk aan de Vryheid gewoon en vasthoudende de wetten en voorregten, door 's Lands Overheeren by derselver inhuldiging met dueren eede beswooren, en daarenboven een groot gedeelte der Ingesetenen sints het licht der Kerkhervorming onder hun was doorgebroken, ook een smaak van gesuiverde Waarheid gekregen hebbende, soo 'geloofde het volk, dat men alles wagen moest om de Vryheid te behouden' 60. Hij wil toch het godsdienstmotief van grotere betekenis achten dan de vrijheidswil, want 'sonder dien gereformeerden godsdienst hadden onse Vaders ook nooit de soo lang gewenschte Vryheid verkregen' 61.¹⁰²

¹⁰¹ Martinet, *Ver. Ned.*, 9, 10.

Ravesteyn, *Eeuwenfeest*, 92; Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 368: 'De opgekoome Reformatie was de waare en eigentlyke oorzaak van alle rampen en ellenden'.

Liefhebber, *Korte Schets*, 16. Zie ook: Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 289.

¹⁰² Barueth, *Holt. en Zeel. Jubeljaar*, 120 ev.

Plevier, *Ned. volk onder de oordelen*, 15, 16.

Barueth, *Holl. en Zeel. Jubeljaar*, 2.

• *Ibidem*, Voorreden IV.

Ds. Van de Velde schenkt weliswaar ook aandacht aan de schending van de privileges, maar dit leidt er bij hem geenszins toe het godsdienstige karakter van de Opstand te ontkennen: het ging uiteindelijk om de voortgang der Hervorming 62. Zoals gezegd had Ds. Alderkerk duidelijk oog voor het vrijheidsmotief en laat hij daarom vooral het onwettige karakter van de plakaten tegen de ketters uitkomen. Deze waren immers ingevoerd zonder toestemming van de edelen. Dat was volgens Alderkerk de eerste inbreuk op onze vrijheid en de grondoorzaak van alle problemen ó3. Granvelle wordt door hem weliswaar beschreven als een vijand van de nieuwe leer, maar hij wordt ook negatief beoordeeld omdat hij onbedreven was 'in de voorregten, hantvesten en de vryheden dezes lants ende niet kennende den aardt des volks'. Hij werd daarom ten onrechte door Margaretha boven de ingeboren adel gesteld 64. Om dezelfde reden wordt door hem de Bloedraad afgekeurd, want deze was behalve nadelig voor de voortgang van de Hervorming ook een inbreuk op de gebruikelijke rechtspraak en in de strijd met de bestaande privileges 65. ¹⁰³

Bij al deze nuanceringen wordt het religieuze motief dus beslist niet verwaarloosd. Men bleef vasthouden aan het bijzondere karakter van de strijd waarin God de Republiek de 'onwaardeerbare panden van Vrijheid èn Godsdienst' had toevertrouwd.

Spanjaarden en rooms-katholieken

Om de slechte eigenschappen van de grote veroorzaker van het conflict Filips II zo goed mogelijk te laten uitkomen, worden die vaak gecontrasteerd met het karakter van zijn vader Karel V. Deze was 'vriendelyk, liefvallig en gemeenzaam', terwijl Filips wordt afgeschilderd als 'trots, grootmoedig, ernstig ende straf'. Bovendien was Karel een ingeborene, terwijl zijn zoon een echte Spanjaard wasbh. Karel V was daarom bij de Nederlanders geliefd en anderzijds droeg hij hun een bijzondere genegenheid toe. 'Zy zouden sig ook over syne Regeringswyse niet te beklagen gehadt hebben, had hy om den Roomschen Stoel te behagen de Protestanten soo hardelyk niet gedrukt en door Placcaten als anders vervolgt' 67. Filips II echter was er op uit het Nederlandse volk te verdrukken en de privileges te vertrappen. Volgens Blomhert heeft God hem voor deze handelwijze rechtvaardig gestraft: '.. dien Geessel van Nederlandt, want de Heere Godt, die rechtveerdig is, een wrecker, en die niemant, die syn kerke aentast onschuldig laet blyven, openbaerde ook aen dien koning syn wrake, door een gevoelig en sienlyk oordeel' 68. ¹⁰⁴

Het is begrijpelijk dat het oordeel over Alva ook zeer negatief uitvalt. 'Hoe vreeslyk was de woede van den Hertog van Alba, die met een bruysende magt van een rest doldriftige Spaansche en Italiaansche soldaaten de Nederlanden inbrak en dat arme en onmagtige Volkje met syn geweld overstroomde'. Hij was een 'onversaadelyke Bloethont' 69.

Volgens Barueth was Alva bovendien een slecht politicus omdat hij door de invoering van de tiende penning iedereen tegen zich in het harnas joeg: 'Dit raakte de beurs dat

---

¹⁰³ Van de Velde, Jubelfeest, passim.
Alderkerk, Wonderdaden, 15.

- Ibidem, 28.
- Ibidem, 57.

¹⁰⁴ Ibidem, 22.

Blomhert, De geschiedenissen, 39.
Ibidem, 167. Hij schrijft dit naar aan leiding van het sterfbed van Filips II.

den Paap even seer vergramde dan den Geus' 70. Opvallend is dat de rol van de Nederlandse rooms-katholieken in de Opstand niet negatief wordt beoordeeld. Barueth stelt met klem vast dat de vrijheidsliefde bij de katholieken ook groot was, maar de protestanten beminden bovendien de waarheid 71. De rooms-katholieke inwoners hebben, aldus Van Hardeveldt, 'goed en bloed opgezet' tot behoud van het vaderland 72. Deze uitlatingen maken ons duidelijk dat de scherpe kanten van het conflict tussen protestanten en katholieken in de Republiek van de 18e eeuw waren afgesleten.

Het negatieve beeld van Spanje werkte nog wel steeds door in de geschiedschrijving. Dit moge blijken uit het commentaar van Blomhert op het sneuvelen van De Ruyter in 1676, toen deze Spanje te hulp was gekomen: 'Nog noyt heeft Nederlandt zegen gehadt met Spanje onderstant te doen' 73.

Het vermelden van heldhaftige daden door de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog, zoals Alderkerk eens doet, behoort tot de uitzonderingen 74'.¹⁰⁵

Willem van Oranje

Typerend voor de gereformeerde historiografie is de personalistische benadering van het gebeuren. Dit blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit de belangrijke rol die men Willem van Oranje toekent als de onmisbare en onovertroffen leider van de Opstand. Hij wordt beschreven als een middel in Gods hand om als Mozes Israël uit Egypte te leiden of als Kores de Joden uit de ballingschap te laten gaan 75.

Zijn betekenis wordt vooral gezien in de rol die hij vervulde bij het leggen van de grondslagen van de nieuwe staat. De predikanten wijzen er herhaaldelijk op dat Willem de fundamenten van het staatsgebouw heeft gelegd, terwijl Maurits de wanden ervan heeft opgetrokken en Frederik Hendrik gezorgd heeft voor de heerlijke voltooiing 76.

Willem's ongehoorzaamheid tegenover Filips II wordt door Ds. Van de Velde gebagatelliseerd door er op te wijzen dat hij zijn woord aan de koning wel degelijk had gehouden en zich alleen maar had verzet tegen diens onderdrukking en de dwingelandij van zijn vazal Alva 77 – een bekend oud motief!¹⁰⁶

Het is overduidelijk dat erin de gereformeerde geschiedschrijving ontegenzeggelijk sprake is van mythevorming in de beschouwing van Willem I: de predikanten willen geen kwaad woord van hem horen. Zo trekt Ds. Blomhert hevig van leer tegen een biograaf van Willem van Oranje die van mening was dat Willem slechts zijn eigen belangen had gezocht. Dergelijk geschrijf is voor Blomhert niet te dulden 78. Ook ten aanzien van zijn godsdienstige overtuiging wordt gesuggereerd dat hij steeds een trouw aanhanger van de gereformeerde godsdienst was geweest: 'Men weet, dat Prins Willem de Eerste een yverig voorstander van de gereformeerde . godsdienst was' 79.

¹⁰⁵ Themmen, Gots Gerigts-handel, 239, 240.

Barueth, Holl. en Zeel. Jubeljaar, 20.

Ibidem, 28.

Van Hardeveldt, De Joodtsche Rep., 29. Dit neemt niet weg dat ook in de 18e eeuw de overheid verzocht wordt maatregelen te nemen tegen rooms-katholieken. Zie hierna p. 95 ev.

Blomhert, De geschiedenissen, 312.

Alderkerk, Wonderdaden, 207. Hij beschrijft hier het optreden van hopman Pedro Ciacon.

¹⁰⁶ Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 260.

Ibidem, 239, 240; Ibidem, 291; Willemsen, Gekroonde Steenen, 63.

Van de Velde, Jubelfeest, 23, 24.

Zijn rol bij de tot standkoming van de Unie van Utrecht wordt door de predikanten duidelijk overgeaccentueerd. 'Vraagt men: Wie was de oorzaak van deeze Unie? Men kan vrymoedig antwoorden, dat het was Willem de Eerste, Prins van Oranje en Nassau' 80.

Jan van Nassau wordt gezien als slechts de helper van Willem 81.¹⁰⁷

Deze verheerlijking van de prins hangt ongetwijfeld samen met hun personalistische aanpak, waarvan zij ook het voorbeeld vonden in het Oude Testament. Om iets bijzonders tot stand te brengen gebruikte God immers steeds één mens: een profeet, richter of koning.

Hoogtepunten uit de Opstand

De periode 1566-1588

Het jaar 1566 wordt in de 18e-eeuwse gereformeerde historiografie als zeer belangrijk aangemerkt. De protestanten begonnen toen hagepreken te organiseren en in verband met de behoefte aan kerken gingen zij over tot de beeldenstorm. Ds. Van Velzen legt ook een nauw verband tussen het vermoorden van de protestanten en de daaruit ontstane verbittering die zich uitte in de bestorming van de beelden in de kerken. Hij bespeurt er duidelijk een goddelijke beschikking in, want men was hiertoe gekomen zonder voorafgaand overleg 82. Ds. Alderkerk daarentegen staat nogal kritisch tegenover de deelnemers als hij opmerkt dat dit 'het gemene grauw, het doldriftig gespuis' was 83.

Het jaar 1572 is van nog groter betekenis. Dit is onder andere ook af te leiden uit de vele kerkdiensten die in 1772 werden gehouden, waarin verschillende predikanten hun visie op de gebeurtenissen van 1572 naar voren brachten: zij zagen er de blijken van Gods bijzondere Voorzienigheid duidelijk in naar voren komen 84.¹⁰⁸

Deze herdenking was voor Ds. Barueth de aanleiding om zijn Hollands en Zeelands Jubeljaar te publiceren. Vooral de inneming van Den Briel wordt door de predikanten naar voren gebracht als een bewijs van Gods gunst over de opstandelingen: 'Er gebeurde iets merkwaardigs, waarin Gods gunstige hand doorstak' 85.

Het bijzondere van de gebeurtenissen van 1572 was de onverwachte indirecte medewerking van de Engelse regering die de Watergeuzen verboden had langer in hun havens te verblijven. 'Soo werkt en heerscht het Godlyk Albestuur in aller menschen, selfs der grootste Monarchen, raadslagen in derselven beraamde oogmerken blasende, en gebruikende die tot andere eindens, in syn Raad bepaalt' 86.

Ook Ds. 's Gravezande accentueert het onverwachte van het gebeuren in 1572. Dit was immers niet tot stand gekomen door 't voorbedachte ontwerp van schrandere

---

¹⁰⁷ Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 163. De kritiek van 16e-eeuwse calvinistische predikanten op Willem de Zwijger (bijv. het conflict met Dathenus) wordt door deze geschiedschrijvers verzwegen of slechts terloops aangehaald.

's Gravezande, Unie, 55.

Blomhert, De geschiedenissen, 115.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 377.

¹⁰⁸ Alderkerk, Wonderdaden, 48.

Herdenkingen in Veere (Ds. Van Iperen); Vlissingen (de predikanten Te Water en Brahé); Zierikzee (Ds. Van de Velde); Middelburg (de predikanten 's Gravezande en Van der Sloot); Delfshaven (Ds. Bussingh); Den Briel (Ds. Cleyn). Zie hierover: Schotel, Kerk. Dordt, II. Ravesteyn, Eeuwenfeest, 105.

menschelyke wysheid en staatkunde, maar door de aanbiddelyke bestuuring eener hooge Voorzienigheid' 87. Plotseling was hierdoor een begin gemaakt met de bevrijding van het Spaanse en paapse juk 88.¹⁰⁹

Dat het begin van deze bevrijding gepaard ging met wreedheden van de kant der Geuzen wordt door de predikanten niet verzwegen, maar wel worden pogingen ondernomen dit optreden te relativieren. Voorop dient te staan, aldus Ds. Blomhert, dat deze Watergeuzen middelen in Gods hand waren om de grondslag van de nieuwe staat te leggen. Zo was Lumey weliswaar een 'wreedt en roekeloos mensch', maar centraal dient te staan dat hij het vaderland grote diensten heeft bewezen 89.

Het ombrengen van de Gorkumse martelaren wordt daarom door hem op de volgende wijze gerelativeerd: 'Maer dit kon met de allerwreedste pynigingen den soogenaemde kettters aengedaen, niet ophalen. Dit geschiede in de woede des oorlogs, en uyt wederwraek, om de Papen het Geusen moorden te ontleeren. En tegen een Roomsgesinde zyn meer als duysend van Hervormde omgebragt. Een oneindig verschil' 90.

Ds. Barueth besteedt eveneens aandacht aan deze kwestie en noemt dan enige verzachtende omstandigheden om het barbaarse optreden te verontschuldigen. Hij stelt in de eerste plaats vast dat de gereformeerden dit Geuzenoptreden nooit hebben goedgekeurd. Vervolgens gaat hij er toe over Willem van Oranje van alle smet vrij te pleiten. Hij kon de Watergeuzen toch zo maar niet naar huis sturen: zij waren onmisbaar in de strijd. Bovendien maakt Barueth er bezwaar tegen de omgekomen geestelijken in de rij der martelaren op te nemen, want zij stierven niet om de waarheid 91. Alles wordt tenslotte geweten aan de wanordelijke omstandigheden: de Watergeuzen waren uitgewekenen die moeilijk onder de krijgstucht waren te brengen; de menselijke natuur is in het algemeen geneigd geleden onrecht te wreken; zij zouden zelf even wreed behandeld zijn als zij in de handen van hun vijanden waren gevallen 92.¹¹⁰

In de beschrijvingen van de gebeurtenissen van 1572 maken de predikanten zich ontegenzeggelijk schuldig aan finalisme door het zo voor te stellen als werden toen zonder meer de grondslagen van de Republiek gelegd: men heeft er geen oog voor dat de situatie zich nog best anders had kunnen ontwikkelen. Dit zal ongetwijfeld ook samenhangen met hun sterk Voorzienigheidsgeloof. Verder lijkt er in de beoordeling van de moord op de Gorkumse martelaren sprake te zijn van een ontwakend 'modern' historisch besef, maar in verband met de sterk apologetische teneur lijkt het niet juist hier een algemene conclusie aan te verbinden.

Een ander belangrijk hoogtepunt in deze periode is het beleg en ontzet van Leiden. In 1774 verschenen hierover verschillende predikaties 93. Ds. Alderkerk besteedt er in zijn Wonderdaden relatief zeer veel aandacht aan. Hij bespeurt er duidelijk Gods hand

---

¹⁰⁹ Barueth, Holl. en Zeel. Jubeljaar, 60.
's Gravezande, Unie, 27.
Ibidem, 27.

110

Blomhert, De geschiedenissen, 80, 83.
Ibidem, 83.

in dat de winden meewerkten bij het ontzet van de stad: de Noordenwind deed het water bij de stad komen, terwijl een Zuidoostenwind na de bevrijding het water weer deed wegvloeien. Dit waren tekenen van Gods gunst over Leiden 94. In 1779 staat de bede- en dankdag geheel in het teken van de herdenking van de Unie van Utrecht. In de biddagbrief van dit jaar wordt de betekenis van deze Unie breed uitgemeten en wordt de gemeente opgeroepen dankbaar te zijn voor de weldaad dat deze nog steeds van kracht is. 'De Unie van Utrecht is de grondslag van haare [de Republiek] Vryheid en is onder den Zeegen van den Heemel zeedert altyd geweest een van de voornaamste oorzaaken van haar Welvaart. Dit gelukkige Tydstip brengt ons te binnen een van de uitmuntendste Weldaden van de Voorzienigheid, en den Oorsprong van alle Zeegeningen, die dezelve zeedert met zoo veel over-vloed op deeze Natie heeft uitgestort' 95.

De gereformeerde predikanten stemmen in hun waardering van de Unie van Utrecht geheel overeen met dit oordeel van de overheid. Op de rol die Willem van Oranje bij de tot standkoming ervan wordt toegekend hebben we reeds gewezen 96.

De Unie was volgens de gereformeerden niet alleen van belang voor de uitbreiding van de gereformeerde religie 97, maar zij had ook de nationale eenheid bevorderd. De soevereine provincies werden er immers door verenigd tot één lichaam 98. Ds. 's Gravezande legt er daarom de nadruk op, dat door dit verbond het eigenbelang van de verschillende gewesten — gelukkig — werd opgeofferd aan het gemeenschappelijke belang 99. ¹¹¹

Hoewel hij de Unie als een zeer goed staatsstuk typeert is hij er evenwel van overtuigd dat aanpassingen noodzakelijk kunnen zijn in verband met de veranderde omstandigheden. Hij schrijft 'dat de opstellers van dit verbond het zelve geenszins als volmaakt hebben aangezien, maar genoeg vooruit zagen dat er zich duisterheden en twyfellachtigheden in konden opdoen, zodat er vermeerderingen en veranderingen zouden kunnen nodig zyn 100. In verband met de Unie van Utrecht kan nog opgemerkt worden dat Ds. Martinet verheugd is dat de Hollandse degelijkheid bewaard kon blijven, omdat wij ons afgescheiden hadden van de Zuidelijke Nederlanden. Hij vermeldt het volgende naar aanleiding van de val van Antwerpen: 'Veel van de oude Hollandsche eenvoudigheid en zedige netheid bezweek door de pragt en het kostbaar gewaad der overgekomen Brabanders, die de weelde met zich bragten en invoerden' 101.

De pogingen om de soevereiniteit aan andere vorsten over te dragen worden negatief beoordeeld. God wilde Nederland niet half bevrijden, maar totaal. 'Nederland moest door zyn Protestantsche Overheden en de Vorsten van Oranje, door welke het opgekomen was, verder gered, geregeerd en gezegend worden' 102.

Opmerkelijk is dat het oordeel over Leicester negatief uitvalt. 'Hy speelde daer by den ieverigen protestant en drukte de Rooms gesinden vry hart, selfs tegen 't geen hun by 't Gendse verdrag was toegestaan 103. De rol van de predikanten in die tijd wordt eveneens gekritiseerd: zij neigden veel te nadrukkelijk over naar de zijde van

---

¹¹¹ Barueth, Holl. en Zeel. Jubeljaar, 164 ev. Ibidem, 56.

Kn. 19045-19047; Van der Beil, De dankbaarheid.

Alderkerk, Wonderdaden, 179, 210.

Gecit. bij Kist, Neêrl. Bededagen, II, 441, 442. Zie hierboven p. 75.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 260.

Kuypers, Neerl. Staatsorkaan, Aanhangel, 65.

's Gravezande, Unie, 109, 117.

Leicester 'en begongen dagelyks grove misslagen 104.

Ds. Martinet ziet toch nog een lichtzijde: als Elizabeth een bekwamer man gestuurd had, waren we een provincie van Engeland geworden! 105.

Het jaar 1588 staat in de gereformeerde geschiedschrijving geheel in het teken van de Armada. De vernietiging van deze vloot liet duidelijk uitkomen dat God aan onze zijde streed. 'Wanneer Godt die allervreeselykste zeemagt van den magtigen Spaanschen koning, die in 't Jaar 1588, met een Waterheir van meer dan anderhalf hondert houtte Zeekasteelen Engeland en Nederlandt meende te overstromen en tot allerellendigsten slaverny te brengen, zo door de dapperheit onzer Oorlogshel-den, als byzonder door Zyne sterke hemelkrachten, vernielde' 106, zo bleek daaruit Gods goedgunstige toewending tot het verdrukte vaderland.¹¹²

Resumerend kunnen we stellen dat de periode 1566 tot 1588 in de gereformeerde historiografie naar voren komt als een tijdvak waarin de grondslagen van de nieuwe staat werden gelegd. Allerlei onverwachte omstandigheden en gebeurtenissen werkten daaraan mee, zodat de eer daarvan niet aan mensen toekomt, die slechts middelen in Gods hand waren, maar alleen aan God die Nederland uit de slavernij wilde redden en een zelfstandig bestaan wilde geven 107.

De periode 1588-1648

Het eerste gedeelte van dit tijdvak staat in het kader van de consolidering van de Republiek. Daarom wordt zeer veel aandacht besteed aan de militaire prestaties van Maurits. Hij heeft door zijn veroveringen de 'wanden van het staatsgebouw' opgetrokken en heeft door zijn overwinningen de wankelende staat onderschraagd 108.

Ds. Van Velzen ziet de veroveringen van Maurits vooral als uitbreidingen van de gereformeerde godsdienst: 'Zo zorgde men in die tyd voor de hervormde godsdienst' 109. Later zou Fredrik Hendrik dit werk voltooien 110.

Dat God aan de zijde van Maurits streed wordt door Van Velzen aangetoond onder andere door zijn beschrijving van de slag bij Nieuwpoort. De ondergaande zon scheen de vijand sterk in de ogen en een plotselinge verandering van windrichting deed de kruitdamp en het zand van de oever in het gezicht van de tegenstanders waaien. Maurits erkende ook zelf hierin een teken van Gods bijzondere besturing en dankte Hem hiervoor op het slagveld" 111.

Het sluiten van het Twaalfjarig Bestand wordt over het algemeen positief beoordeeld. In 1609 waren de Nederlanders als het ware in Kanaän ingebracht en hadden hun vijanden van rondom onderworpen en genoten vrede. Maurits was als een andere

---

¹¹² Ibidem, 111.

Martinet, Ver. Ned., 97.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 390.

Blomhert, De geschiedenissen, 141.

Ibidem, 142. Zie ook: Liefhebber, Korte Schets, 32.

Martinet, Ver. Ned., 98.

Outhof, Kerkreden, 63; Blomhert, De geschiedenissen, 147.

Kn. 17852, 39: 'Want God hadt niet voor ons Jok te veranderen, maar ons Jok te verbreken en ons niet onder eene andere Slaverneye, maar in eene ware Vryheid overtebrengen'.

Jozua die het volk over de Jordaan had gebracht. Vanaf deze tijd was de protestantse staat opgeklommen tot een bijzondere hoogte, zodat deze nieuwe staat door buitenlandse vorsten werd begeerd als bondgenoot. Dat was hun zelfs een eer! Er kwamen zeer veel ambassadeurs naar de Republiek en ook allerlei vorsten werden ontvangen. 'Ja, het was geworden de balans van Europa ende een scheidster der verschillen tusschen verscheide moogtheden gereezen' 112.

Met veel verve worden de kerkelijke en politieke conflicten in deze tijd beschreven. Het is duidelijk merkbaar dat de traditioneel-gereformeerde predikanten zeer waren ingenomen met de uiteindelijke afloop van deze kwesties en zij tonen dan ook veel waardering voor het optreden van Maurits. Typerend is de grote aandacht voor de religieuze kant van het conflict: het gaat ten diepste om de vestiging van de 'zuivere leer' in de Republiek. 'En wat is Neerlands kerk en staet niet aen hem [Maurits] verpligt voor het Nationale Synodus van Dordrecht, daer de sake Gods boven die des menschen heeft gezegepraelt. Hoe voorsigtig, hoe oneenzydig, hoe gematigt droeg sig die vuurige Oorlogsheldt, in alle die troubelen en onlusten! Maer hoe tydig ook heeft hy sig voer de goede saek ontdekt' 113

Het is begrijpelijk dat de arminianen er niet zo goed afkomen. De kerk en de staat moesten niet alleen gezuiverd worden van het pausdom, maar ook de 'Pelagianerij' moest uit de kerk en het land verdreven worden 114. De remonstranten spraken wel veel over tolerantie, maar ondertussen 'bonsden sy alle, die hun tegen waren, uyt de kerk en politie' 115. Op de Nationale Synode werden hun leerstellingen terecht veroordeeld als strijdig met Gods Woord en de oude waarheid werd vastgesteld zodat de zaak Gods zegevierde over die der mensen 116.¹¹³

Geen wonder dat de gereformeerde historiografen ook een negatief beeld ontwerpen van Van Oldebarnevelt, want de remonstranten werden in hun verkeerde opvattingen en gedrag door hem aangemoedigd. Hij had een dodelijke haat tegen de orthodoxe predikanten omdat ze te 'Leicestersgesint' waren geweest' 117. Blomhert is het dan ook geheel eens met de terechtstelling van deze raadpensionaris. Hij wijst met kracht van de hand dat het een persoonlijke wraakoefening van Maurits zou zijn geweest 118. Bovendien, aldus tenslotte Van Velzen, hebben de remonstranten op instigatie van een zoon van Van Oldebarnevelt een poging gewaagd Maurits te vermoorden 119. In het boekje Kort begrip der Neederlandsche Geschiedenissen van omstreeks 1766 worden aan Van Olcenbarnevelt slechts deze twee regels gewijd: 'En Barnevelt die kreeg erlang Het vinnig slagzwaard door zyn strot' 120.

Het zal geen verbazing wekken dat we bij Ds. Martinet een ander beeld van het Twaalfjarig Bestand aantreffen. Hij probeert de netelige kwesties zo zakelijk mogelijk te bespreken en laat daarbij toch zijn afkeer van het geweld tegen Van Oldenbarnevelt

---

¹¹³ 108 Willemsen, Gekroonde Steenen, 63.

109 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 89, 290.

110 Ibidem, 471.

111 Ibidem, 292.

112 Ibidem, 397, 409. Het gedeelte dat aan het citaat vooraf gaat is geparafraseerd.

113 Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden. Zie ook: Liefhebber, Korte Schets, 40, 41; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 292.

114 Van der Groe, Biddags-Pred., 312.

115 Blomhert, De geschiedenissen, 196.

116 Liefhebber, Korte Schets, 41.

duidelijk merken. Zijn beoordeling van Maurits is niet zo lovend als bij de andere predikanten: 'Men zei van hem wel, dat hy de tweede grondlegger der Republiek was, die alle hoedanigheden hadt van eenen grooten veldheer, maar die niet veel tegenstands verdragen kon. Holland was zwaar belast en zag veele bekwaame Regenten afgezet' 121.

De laatste periode van de Tachtigjarige Oorlog staat geheel in het licht van de overwinningen van Frederik Hendrik. Deze wordt beschreven als een gezegend werktuig in Gods hand. Hij was 'wonder vernuftig in 't uitvinden van oorlogstuig; een grote krygsheld, een wys raadgever, een minzaam burger en een godzalig Christen' 122. Hij vermaande de staat om zorg te dragen voor de gereformeerde godsdienst. Door zijn toedoen is het staatsgebouw voltooid en daarmee werd tevens de gereformeerde kerk uitgebreid: 'Heel Nederland is bedekt geworden door de schaduw der gereformeerde kerk en heeft ranken geschoten of wakkere mannen voortgebracht die als cederen Godts waren. Ja, zelfs schoot onze wijnstok [de kerk] haar ranken uit na buiten over de binnenrivieren' 123.

Zijn religieuze gezindheid wordt niet in twijfel getrokken, want hij heeft de calvinistische religie krachtig beschermd tegen de papisten, maar hij was — helaas — verdraagzaam tegenover de remonstranten' 124.

Over de mogelijkheid dat de Zuidelijke Nederlanden door hem heroverd zouden worden, wordt weinig opgemerkt. Blomhert geeft echter wel te kennen dat het een wijs besluit van onze vaders was om die gebieden niet te veroveren, want Frank-rijk werd terecht beschouwd als een gevaarlijke nabuur' 125.

Ds. Martinet is – zoals te verwachten is – onverdeeld positief over Frederik Hendrik. Hij is juist zeer ingenomen met zijn tolerante houding tegenover de remonstranten. Hij vindt hem een van de beste stadhouders 126¹¹⁴

De Vrede van Munster wordt tenslotte beschreven als een gelukkig einde van de strijd tegen Spanje. God heeft ons toen na tachtig jaar zwoegen en zwerven in het 'land der ruste' gebracht'. Er wordt dan ook nadrukkelijk gewezen op de verdiensten van Willem II in dezen. 127

Uit het bovenstaande is wel duidelijk geworden dat de geschiedenis van de Republiek vooral de geschiedenis van de Oranjes is. Door hen heeft God ons de lang gewenste vrijheid en godsdienst geschonken: door Mozes en Jozua kwamen onze vaders in Kanaän!

De periode 1648-1713

Allereerst zal bezien worden welke visie de 18e-eeuwse gereformeerden op prins

---

114

117 Blomhert, De geschiedenissen, 196; zie ook de Voorreden hierin.

118 Ibidem, 203. Zo ook Barueth. Zie hierover: Leeb, Ideol. origins, 100.

119 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 292.

120 Gecit. bij De Booy. De weldaet der scholen, 63.

121 Martinet, Ver. Ned., 114, 115; Paasman, Martinet, 68.

122 Liefhebber, Korte Schets, 47.

123 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 291, 471.

124 Ibidem, 294.

125 Blomhert, De geschiedenissen, 237.

126 Martinet, Ver. Ned., 115, 117.

Willem II hadden, die in de eerste jaren van dit tijdvak voor enige beroering had gezorgd. Zijn beleg van Amsterdam en het gevangen zetten van zes gedeputeerden uit Hollandse steden wordt door Ds. Burger gekwalificeerd als een wijs besluit: 'Langs welke wyze die Vorst zigt den Vrede en Eendragt, waardoor het Welzyn van Land en Kerk konden bevordert worden, gelyk zyne Hoogheit daer toe zyn uiterste best gedaen, en niets ontzien heeft ter voldoeninge aen het bovengenoemde oogmerk' 128. Ook Ds. Blomhert is er van overtuigd dat Willem het behoud van de Unie nastreefde 129. De anonieme 'Liefhebber der Waarheid' noemt hem een 'Held, van wie alle gegronde hoop en verwachting was, dat hy een rechtgeaarde spruit van Oranjes Loffelyke tak zoude geweest zyn' 130, maar – helaas – hij stierf te vroeg.

Velen waren wel verheugd over zijn dood, maar 'de regtmatige droefheit over zyn Hoogheits-afsterven wiert by alle welmenende Nederlanders, in wiers aderen dat Oranjebloet speelde, in spoedige vreugde verwisselt': Willem III werd geboren! 131 De daarna ontstane verdeeldheid onder de regenten vergelijkt Ds. Van Velzen met de scheuring onder Rehabeam tussen Juda en Israël: deze spanningen waren een oordeel van God 132.¹¹⁵

De besluiten van de Grote Vergadering van 1651 worden als zeer heilzaam aange-merkt. Niet alleen werd de Unie bevestigd, maar onze vadersen betoonden zich ook ware 'voedsterheren' van de kerk. Weliswaar werden de sekten erkend, maar zij mochten zich niet verder uitbreiden. De plakaten tegen het pausdom bleven onverminderd van kracht 133. Ds. Alberthoma ziet deze gebeurtenis als een vernieuwing van het verbond dat Willem van Oranje eens met de Koning der koningen had gesloten 134.¹¹⁶

Het eerste stadhoudersloze tijdperk is voor de traditioneel-gereformeerden een periode waarvoor zij weinig waardering kunnen opbrengen. Omdat er dan niets over de stadhouderslijke regering valt te vermelden, vindt Blomhert het niet de moeite waard deze tijd uitvoerig te beschrijven: 'En wat daer over die tyden is voorgevallen, gaen we stilswygend voorby' 135.

Het beleid van met name Jan de Witt wordt negatief beoordeeld. Weliswaar behaalde de vloot enkele overwinningen in de Eerste Engelse Oorlog, maar dat kwam omdat God zorg droeg voor onze vloot 136. Als belangrijkste oorzaak van deze oorlog wordt genoemd de Engelse jalouzie op onze handelsvoorspoed en de bloeiende haringvisserij 137. Vanzelfsprekend heeft men weinig goede woorden over voor de bij

---

¹¹⁵ 127 Van Hardeveldt, *De Joodsche Rep.*, 29; Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 182, 183.
 Burger, *De hope*, 15.
 Blomhert, *De geschiedenissen*, 245, 246.
 Liefhebber, *Korte Schets*, 49.
 Burger, *De hope*, 16.
 Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 472.

¹¹⁶

Burger, *De hope*, 16, 17; Blomhert, *De geschiedenissen*, 248, 249.
 Alberthoma, *Elia*, 477; *D' Outrein*, *Vervolg Stemme Gods*, 39-41. Hier wordt bedoeld de beroemd geworden uitspraak van Willem van Oranje in 1573, dat hij een vast verbond gesloten had met de Potentaat der potentaten. Da Costa schreef hierover in 1831: 'De verbondsverklaring van 1573 aan Nederland herinnerd'. Zie hierover: Buitendijk, 'Oranje in de literatuur', 118, 119. Bovendien werd in dat jaar de gereformeerde religie de enige toegestane godsdienst in Holland en Zeeland. Zie hierboven p. 51 en 57.

de vrede opgestelde Acte van Seclusie, waarvoor Holland verantwoordelijk wordt gesteld 138. Het is een periode van wanbeleid: 'Bekent zyn de menigvuldige verschillen, die tusschen de Bond'genooten in dien tussentyd (!), dat de Republicq eenen stadhouder ontbeerde zyn voorgevallen, als mede de smertelyke en droevige gevolgen, die daar uit ontsproten zyn: dewelke immers de totale ondergang van deezen staat schenen te zullen na haar sleepen' 139.

Ds. Van Velzen beschrijft de gebroeders De Witt wel als mannen van verstand en groot gezag, maar hun haat tegen Oranje werd hun tenslotte noodlottig 140. 'Men moet er zich over verbazen, dat de gebroeders De Witt, anders zulke schrandere Polityken, zo styf tegen den prins bleven en niet intyts het roer der regering gewent hebben' 141. Behalve kortzichtigheid rekent Blomhert hun burgerlijke afkomst ook tot een nadeel: De Witt was maar een man zonder rang of geboorte in tegenstelling tot de Oranjes' 142.

Ook de buitenlandse politiek van De Witt wordt als niet doeltreffend aangemerkt. Dit blijkt duidelijk uit het beeld dat Van Velzen schetst van de jaren 1668 tot 1672: er was geen stadhouder; er werden troepen afgedankt; de frontierplaatsen liet men vervallen; in de magazijnen waren geen voorraden; kortom, men viel in slaap en riep: vrede, vrede! en: geen gevaar! Men steunde op de Triple Alliantie als op een rietstok, 'die als een kreupele substantie bevonden wierd' 143

In het jaar 1672 leek de ondergang van de Republiek nabij. Aan de gebeurtenissen van dit jaar wordt in de gereformeerde historiografie zeer veel aandacht besteed. Een belangrijke reden hiervoor was natuurlijk het kardinale feit dat het stadhouderschap toen weer in ere werd hersteld. Bovendien waren de predikanten er van overtuigd dat Gods Voorzienigheid had gewaakt voor het behoud van het vader-land en dus voor de gereformeerde religie. De oorlog van 1672 wordt dan ook zonder meer gekwalificeerd als een godsdienstoorlog en wordt daarom een 'heilige oorlog' genoemd. 'Den oorlog welken die Roomsgezinde Vorsten tegen Nederlants gereformeerde volk aanvongen, was genoegzaam een religions-oorlog. Al-thans het oogmerk van dezelve was de zoogenaamde ketters in Nederland eerst uit te roeien ende dan in Engeland, alwaaromze den heiligen oorlog genoemd wierde' 144.¹¹⁷

Als God ons geen Oranjevorst had toegeschikt hadden we eeuwig onder de Franse slavernij moeten zuchten en de dragonders zouden dezelfde praktijken bedreven hebben als vroeger de Spaanse inquisitie, aldus Blomhert 145. Geen wonder dat hij daarom de Fransen beschrijft als 'gevelesde Duyvels' 146. Het duivelse karakter van de vijanden kwam volgens Van Velzen ook duidelijk naar voren in de praktijken van de bisschop van Munster die tijdens het beleg van Groningen zijn toevlucht nam tot duivelskunstenaars, omdat hij wel bemerkte dat God niet aan zijn zijde streed' 147

Ds. Burger heeft eveneens oog voor de economische motieven van deze oorlog als hij er op wijst dat de Engelsen en Fransen het voorzien hadden op Nederlands koophandel' 148

De situatie in 1672 was dus zeer benard, 'want het scheen als of de grimmigheid van Gots toorn, en de magt des oorlogs over ons was uytgestort' 149. Al binnen veertien

---

¹¹⁷ Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden. Burger, De hope, 18.

Ibidem, 18; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 479; Blomhert, De geschiedenissen, 161 ev.

Blomhert, De geschiedenissen, 255. Ibidem, 2, 3.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 509. Ibidem, 496.

Blomhert, De geschiedenissen, 276. Van Velzen, Kerk. Redev., I, 494.

Ibidem, 440, 441; Blomhert, De geschiedenissen, 278.

dagen had Lodewijk XIV drie stammen van 'Neerlands Israël' afgesneden 150. Ja, hij zou heel Nederland verslonden hebben 'soo Got hem niet door syn aanbiddelyke Voorsienigheid gestuyt en hem, gelyk eertyts Sanherib, om het woeden en woelen teegens dit Zion, synen haak in synen neuse en syn gebit in syne lippen gelegd ende hem geboden hadde om weeder te keeren' 151. God stuitte 'die Fransche Sonne in haaren loop' 152. God gebruikte hiertoe in Zijn Voorzienigheid Willem III die dankzij een volksoproer aan het bewind werd gebracht. De gebeurtenissen rondom de afschaffing van het Eeuwig Edikt waren wel ongecontroleerd en er gebeurden weliswaar buitensporigheden, maar het waren niettemin de 'rechtgeaarde Patriotten' die dit uiteindelijk bewerkten 153. Deze omwenteling in de staat was volgens Blomhert te vergelijken met het aan de macht komen van Salomo' 154.

Dat deze 'revolutie' gepaard ging met de moord op de De Witten wordt niet goedgekeurd, maar wel verklaarbaar geacht. 155 Hun onredelijke haat tegen de Oranjes bracht hen uiteindelijk ten val. Blomhert vermeldt dat ook Willem III de moord had verafschuwed, maar 'hoe verre dese groote Staatsmannen schuldig of onschuldig syn geweest, laet ik my niet in', zo stelt hij even later 156. Het is wel nooit bewezen dat zij verraad hebben gepleegd, maar hun dodelijke haat tegen de Oranjes heeft hen grove misslagen tegen de staat doen begaan met alle nare gevolgen van dien, maar, zo besluit hij, daaruit mag men geen verraad bewijzen 157. Een veel scherpere veroordeling van de troebelen die leidden tot moord op de gebroeders De Witt vinden we bij Ds. Martinet, waaruit nogmaals zijn aparte plaats binnen de gereformeerde historiografie moge blijken 158. ¹¹⁸

Het aan het bewind komen van Willem III wordt door Blomhert beschreven als een bewijs van Gods gunst over de Republiek: 'En dog, terwyl Nederlands benauwtheit en haar geroep tot in de ooren des Heeren Zebaoth opklom, soo wilde Godt hun als toeroepen, dat syn arm uitgestrekt en hy uyt den hemel nedergekomen was, om ons te verlossen' 159. God wilde Willem III gebruiken als een middel in Zijn hand om het vaderland 'als een proje uyt de tanden harer verslinders te rukken' 160. God wilde ook de natuurkrachten gebruiken om Nederland te redden, waarmee duidelijk werd dat Hij aan de kant van het vaderland streed. Zoals eens de sterren van de hemel voor Israël streden, zo is het ook ons land vergaan: 'De winden, de zee, de mist, het water en alle onbezielde schepselen stelden zich in slagorde en streden voor de welstand van ons Gemenebest' 161. Vooral de langdurige eb, waardoor de vijandelijke schepen niet konden landen, wordt naar voren gebracht als een bewijs van

¹¹⁸ 145Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden.

146 Ibidem, 303.

147 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 447.

148 Burger, De hope, 18.

149 Themmen, Gots Gerigts-handel, 242.

150 Outhof, Kerkreden, 64.

151 Themmen, Gots Gerigts-handel, 244, 245.

152 D'Outrein, Vervolg Sterome Gods, 37. Zie ook: Liefhebber, Korte Schets, 60, 61.

153 Liefhebber, Korte Schets, 63; Blomhert, De geschiedenissen, 295.

154 Blomhert, De geschiedenissen, 302.

155 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 509.

156 Blomhert, De geschiedenissen, 276, 299.

157 Ibidem, 299. Ds. Burger schrijft hetzelfde. Zijn relaas is waarschijnlijk aan Blomhert ontleend, zie Burger, De hope, 28. Zie ook: Breen, 'Geref. Historiographie', 240.

158 Martinet, Ver. Ned., 126, 134, 135.

Gods gunstige Voorzienigheid over de Republiek. 'Zo deed Godt een waragtig wonder ter redding van Nederland, gelyk weleer voor Israël omtrent de Rode Zee, en naderhand omtrent de Jordane' 162.

Zo was de oorlog van 1672 voor de gereformeerde geschiedschrijvers het bewijs van de onmisbaarheid der Oranjes en van Gods gunst over de Republiek. 'En soo sag het Vereenigt Nederlandt, dat op het uysterste van syn verderf was gebragt, door wonderen van Gods Voorsienigheid en door het beleid van den Prince van Oranje Willem de III, sig in syn voorige, ja grooter luyster hersteldt' 163. Het buitenlands beleid van Willem III wordt zeer positief gewaardeerd. Hij verlost Engeland van 'eene arbitrale Regeering, Papery en slavernyen 164. Volgens Van Velzen vond zijn tocht naar Engeland plaats naar Gods wil, want God stuurde de vloot naar een plaats die Willem zelf niet had uitgezocht, maar die achteraf wel de veiligste bleek 165. Willem III was nog de enige redding die voor Engeland overbleef: 'Naest God had men daar ook geen herstel te wachten dan van den Oranje-Vorst' 166. Omdat de Republiek zich door deze gunstige ontwikkelingen machtig tegenover Frankrijk ging gevoelen, heeft God in de tijd daarna deze voorspoed met tegenslagen gematigd, opdat men zich niet zou verheffen tegen God, maar alles van Hem bleef verwachten 167

De dood van Willem III leek de ondergang van het Oranjehuis te betekenen, 'maar zacht! dat was slechts in de mannelyke oir, immers was'er nog most in die bos druiven' 168. Dat de Oranje-heldenmoed nog niet uitgestorven bleek nog in de Spaanse Successieoorlog: 'Maer wonderlyk was het te sien, hoe 't niet ontaerde Oranje bloet in de aderen van onsen Frieschen Nassauwer speelde, want schoon de een en ander voor en agter hem sneuvelde, hy bleef onbedeest en vol moed, gemelyk selfs, als hem geraden wierd, om uyt het gevaer wat ter syde af te wyken' 169.¹¹⁹

In de beschrijving van het verloop van deze oorlog verliezen de predikanten zich zeer in de details. Alle veldslagen worden nauwkeurig beschreven, maar een 'profetische' kijk op de gebeurtenissen ontbreekt nagenoeg. Bij Ds. Plevier vinden we nog wel de opmerking dat in de oorlog van 1702 tot 1713 God toonde 'hoe Hy, tot bevordering van onzen welstand, magtigen der aarde vernedert en hen van alle magt beroofdt hebbe' 170. Iets dergelijks schrijft Ds. D'Outrein, namelijk dat het Gods goedertierenheden en barmhartigheden waren die de Republiek nog deden voortbestaan¹⁷¹.¹²⁰

---

¹¹⁹ 159 Blomhert, De geschiedenissen, 290.

160 Ibidem, 278. Zie ook: Willemsen, Gekroonde Steenen, 70, 73.

161 Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 70. Het strijden van de sterren is ontleend aan Richt. 5:20.

162 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 504. Zie ook: Ibidem, 443; Blomhert, De geschiedenissen, 291.

163 Blomhert, De geschiedenissen, 314.

164 Burger, De hope, 30-34.

165 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 527.

166 Liefhebber, Korte Schets, 73, 74.

167 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 536.

168 Liefhebber, Korte Schets, 76.

169 Blomhert, De geschiedenissen, 363.

¹²⁰ 170 Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 349.

171 D' Outrein, Vervolg Stemme Gods, 227, 228.

Waarschijnlijk stond men nog te dicht bij de gebeurtenissen en was het te veel een Europees conflict om er een 'profetische' visie op te geven, hoewel Ds. Sibersma deze oorlog typeert als een godsdienstoorlog. De protestantse leiders worden door hem vergeleken met oudtestamentische figuren en hij trekt voortdurend verschillende parallellen met veldslagen uit de geschiedenis van Israël. Het ontbreken van een Oranjestadhouder zal ongetwijfeld ook van invloed zijn geweest op het over het algemeen vrij kleurloos weergeven van de gebeurtenissen.¹²¹

5. Consequenties van de gereformeerde geschiedschrijving

We zagen dat de gereformeerde geschiedschrijving was gebaseerd op de vergelijking met Israël, vooral omdat men aan de gereformeerde religie binnen de Republiek een belangrijke plaats toekende en omdat deze haar karakter diende te bepalen. Daarom werd de geschiedenis van de Republiek geschreven als een relaas van Gods bijzondere zorg voor en gunst over het vaderland. Vooral wordt beklemtoond dat God 'Neerlands Israël' wil behouden door de Oranjes. Kortom, de gereformeerde geschiedschrijvers wilden laten zien dat het calvinistische karakter van de Republiek en de aanwezigheid van de Oranjes de grondslagen vormden voor een gelukkig voortbestaan van het vaderland. Hun visie op het verleden bepaalt dan ook in sterke mate hun houding tegenover ontwikkelingen in hun eigen tijd. In de volgende hoofdstukken zullen we die consequenties nader uitwerken.

Eerst zullen we dan aandacht besteden aan hun houding tegenover de overheden, die door hen gezien worden als de hoedsters van het gereformeerde karakter van de Republiek. Daarna zal de eminente betekenis van de Oranjes beschreven worden om tenslotte stil te staan bij de traditioneel-gereformeerde oordeelsaankondigingen in verband met het steeds meer verlaten van 'de oude paden'.

---

¹²¹ Zie de drie preken van Sibersma over De Heerlykheid Gods. Zo vergelijkt hij de slag bij Oudenaarde met de gebeurtenissen die in Jozua 6:7, 8 en 10 worden beschreven. Prins Eugenius van Savoyen is, 'neven andere Helden', het instrument in Gods hand om de overwinning te behalen, zoals vroeger Jozua. De vergelijkingen worden door hem tot in de details uitgewerkt. 'Ten tweden, Israël hadd' met Koningen te stryden, wy desgelyks. Ten derden, de Cananiten waren veel meer in getal als Israël. Desgelyks zyn de Vyanden altoos veel talryker geweest als de Onze. Ten vierden, Israël taste haar Vyand aan by de Wateren van Merom, de Onse deden haar eerste Overtogt over de Wateren van de Riviere de Dender. Ten vyfden, Josua is syn Vyand snellyk overgekomen: so ook de Bond-genoten. Ten sesden, Josua versloeg de Cananiten, hoe moedig en magtig sy ook waren. Desgelyks hebben de Onse de Bourbonse Cananiten verslagen, hoe hoog gekampt, en sterk gespoord sy ook mogten zyn. Ten sevenden, Josua versloeg niet alleen de Cananiten, maar joegse ook tot groot Sidon toe en verder. Desgelyks hebben de Bondgenoten hun Vyand niet alleen geslagen, maar ook gansch verjaagd. Ten agsten, gelyk Josua [daarna] Hasor innam, so hebben de onse insgelyx . . . Ryssel . . . met accoord ingekrege'. Sibersma, *De Heerlykheid Gods by Oudenaarde*, 14-18. Even verder stelt hij dat wij Israël hebben 'tot een patroon van hare Victorien, en een Voorbeeld van hunne Triomfen', *Ibidem*, 21. Het is zeer opvallend dat Ds. Sibersma de vergelijkingen met Israël ook betreft op Europese gebeurtenissen: het protestantse deel van Europa wordt vergeleken met het oude Israël. Hieruit blijkt m.i. duidelijk dat de analogiegedachte in de eerste plaats gezien moet worden als een middel tot interpretatie van de werkelijkheid, dat uitsluitend toegepast op de Republiek een vorm van nationaal besef deed ontstaan.

HOOFDSTUK 5

DE OVERHEDEN VAN 'NEERLANDS ISRAËL'

Inleiding

Wij willen in de volgende hoofdstukken nagaan welke consequenties de gereformeerde visie op de Republiek had en daarbij in de eerste plaats letten op de plaats die de traditioneel-gereformeerde predikanten toekenden aan de overheden van 'Neerlands Israël'. Men verwachtte in dit hoofdstuk dan ook geen overzicht van de geschiedenis van de verhouding tussen kerk en staat in de 18e eeuw'. Er zal alleen een poging worden gedaan het gereformeerde ideaal over de plaats en taken van de overheid in de Republiek in kaart te brengen. Gezien het hiervoor behandelde zal het ons niet verbazen dat de predikanten hun ideaal in het oudtestamentische Israël aantroffen. De overheden in de Republiek werden door hen dan ook vergeleken met die van het oude Israël. Het is bekend dat die regeringsvorm een theokratisch karakter droeg: de koningen en oudsten des volks waren vertegenwoordigers van God om het volk als herder te leiden en het te behouden bij Zijn geboden. Als zij echter hun taak niet naar behoren volbrachten traden dikwijls profeten naar voren om de overheid te herinneren aan haar oorspronkelijke roeping. De gereformeerde predikanten, die zich immers vergeleken met die profeten, zagen zich in feite voor diezelfde opdracht geplaatst. Ook de overheden in de Republiek dienden de theokratie gestalte te geven, want de Republiek was niet minder dan 'Neerlands Israël'.

Achtereenvolgens zullen we daarom aandacht besteden aan de positie en functie van de overheid, zoals de traditioneel-gereformeerden die zagen; vervolgens komen de plichten van de overheid aan de orde terwijl ik tenslotte stil wil staan bij de houding van de onderdanen, zoals die naar gereformeerde opvatting moest zijn.

1. De positie van de overheid

De Goddelijke oorsprong

De overheid werd door de gereformeerde predikanten gezien als door God ingesteld. Dit was reeds beleden in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin gezegd werd, 'dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des menselijken geslachts, koningen, prinses en overheden verordend heeft; willende, dat de wereld geregeerd worde door wetten en politiën, opdat de ongebondenheid der mensen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de mensen toega'. Op grond van Rom.13:4 is 'de hooge overigheid als Godts dienseresse ten goede der onderdaanen'².

Ds. Outhof, predikant in Kampen, kan de stadsregering dan ook met de volgende

---

¹²² Voor een uitvoerige behandeling van de verhouding tussen Kerk en Staat verwijs ik naar het standaardwerk van De Visser, Kerk en Staat. Om een indruk te krijgen van de problemen die tussen de gereformeerde kerk en de plaatselijke overheid konden rijzen, verwijs in naar Van der Bijl, Idee en Interest, 166-182. Hier beschrijft hij de kerkelijke achtergronden van de politieke twisten met name in Middelburg tussen 1702 en 1715.

2. Outhof, Kerkreden, 195-211 (o.a. over Rom.13:4).

woorden toespreken: 'Bedenkt, dat Uwe Regering eene Goddelyke Ordinantie is, dat Gy van Godts wegen het roer der Regeeringe in handen krijgt' 3. Tot welke praktische consequenties deze visie op de overheid leidde zullen we later nog aan de orde stellen, maar hier zij reeds vermeld dat aan het einde van de eeuw deze benadering onder hevige kritiek komt te staan. Een voorbeeld daarvan vinden we in Wiselius' Verhandeling over de burgerlijke Vryheid en Staatkundige Gelykheid, waarin hij stelt dat het ancien régime op het 'verachtelijke vooroordeel steunde, dat ons veelal van onze vroegste jeugd werd ingeprent alsof zij die staten regeren daartoe een recht hadden, gegrondvest op een onmiddellijke goddelijke beschikking' 4. Deze kritiek van Wiselius is echter een karikatuur van de gereformeerde opvattingen omdat ook de predikanten wel degelijk oog hadden voor het indirecte karakter van de machtsverlening. Er is in de gereformeerde opvatting geenszins sprake van een onmiddellijke goddelijke beschikking, maar wel worden degenen die de magistraten verkiesen gezien als middelen in Gods hand om de overheid te bestellen 5. Welke menselijke middelen er ook aan te pas komen om overheden met hun functie te bekleden, hun gezag ontlenen zij toch rechtstreeks aan God. Van de leer der volkssoevereiniteit zijn de predikanten dan ook zeer afkerig.

Tegen volkssoevereiniteit

Als in de tweede eeuw helft de leer van de volkssoevereiniteit meer aanhang krijgt en men daaraan ook de praktische consequenties wil gaan verbinden, laten vele gereformeerde predikanten zich in hun kritiek hierop niet onbetuigd. Felle bestrijders van deze leer waren de predikanten Scharp en Brill. Volgens Ds. Scharp is de democratie uit oproer en heerszucht geboren en het is daarom de meest rampzalige regeringsvorm. Als de democratie zou ingevoerd worden zou het vaderland hopeloos verloren zijn. Hij wil nog wel toegeven dat de soevereiniteit 'in een afgetrokken zin in de boezem van het volk berust', maar dat is wat anders dan dat het volk 'dadelyk' soeverein is en het opperbewind over zijn regenten heeft. Op religieuze en historische gronden wordt deze visie door hem radikaal afgewezen'.⁶

Ds. Brill komt tot een gelijkkluidend oordeel. De leer der volkssoevereiniteit leidt tot lastering van de overheden. 'Hoe is die verneedert, en welk een inbreuk is er gedaan op derzelver wettig gezach! sints het nieuwmodische Patriotisme den onkundigen of onbedachtzaam inboezemde, dat de Majesteit by het volk zy' 7. ¹²³

De traditioneel-gereformeerden verfoeiden deze leer ook omdat de volkssoevereiniteit niet in overeenstemming was met het oudtestamentische theokratische ideaal. De overheden moesten de theokratie van Israël tot voorbeeld nemen.

Israëls voorbeeld

Ds. Plevier beschrijft de burgerlijke overheden als 'andere Joziaas' die het volk moeten voorgaan en de macht die God hun gegeven heeft, met alle ernst en aanhoudendheid moeten aanwenden om de werkers der ongerechtigheid te bekeren. 8

---

¹²³ Ibidem, 192.

Gecit. bij De Wit, De strijd, 87.

Outhof, Kerkreden, 191. Zie ook: Tuinman, Keurstoffen, II, 21: "t Is wel God die vreedzaame Opzienders en rechtveerdige Dryvers geeft, maar Hy gebruikt daar toe ook middelen. Hier om is de overheid beide van God, en een menschelyke ordening'.

Scharp, Byvoegzelen, 8, 9 en 19. Zie ook: Abresch, Biddagrede, 12 ev.

Brill, De treurende patriot, 33, 71.

De regeringsvorm van de Republiek is onovertroffen omdat die gelijk is op die van Israël: 'een Regeringsvorm zeer wel evenaarende aan de Gods-regering ten de van Israël, bestaande uit Richters en Oudsten des Volks, daar God Zyne zonerlinge zegen en goedkeuring aan gegeven heeft'. 9 Ds. Alberthoma is van mening dat de regenten zich moeten richten naar het voorbeeld van koning Hizkia. Zij moeten een verbond met God sluiten om hun taak naar behoren te kunnen volbrengen. Dat de praktijk hieraan lang niet altijd beantwoordt blijkt wel uit zijn verzuchting: 'Waar zynze die by den aanvang van hunne regeering hartelyk en ootmoedig het verbond met den Heere hebben gemaakt? om hunne eereambten voor den Heere waar te nemen en voor Hem te regeeren?' 10

Ds. Van Velzen houdt Jozua voor als spiegel en voorbeeld van een goede regent. Hij geeft dan een profielschets van zo'n regeerder, die bovenal Godvrezend moet zijn. Hij moet er zich ook van bewust zijn dat hij een rentmeester is, die verantwoording aan God schuldig is.¹¹ Hoewel in het voorhouden van deze voorbeelden vaak een kritische toon doorklinkt, waren de predikanten over het algemeen zeer ingenomen met de bestaande regeringsvorm. Veranderingen moeten volgens hen zo weinig mogelijk worden aangebracht.

De bestaande regeringsvorm is goed

Dat de bestaande regeringsvorm als goed werd aangemerkt hangt ongetwijfeld samen met de visie van de traditioneel-gereformeerde op de geschiedenis van de Republiek. Daarin stond, zoals we reeds gezien hebben, Gods leiding en Voorzienigheid centraal, waardoor de historisch gegroeide situatie gesanctioneerd werd. Het zou getuigen van ondankbaarheid tegenover God als men de bestaande situatie wilde wijzigen. Volgens Ds. Blomhert is er alle reden tot dankbaarheid als teruggekeken wordt naar de tijd van Filips II: 'Leeven wy niet als een vry volk, vry van Hoofsche slaverny, aen 't willekeurig gebiedt van een Tyrannisch Vorst die sig door geen wetten verbonden agtede, geenszins onderworpen; vry van gewetens-dwang, de conscientie geenszins gebukt onder 't juk van een Antichristisch Babel of geboeit onder een regt vervloekte en doemweerdige Inquisitie, maer in 't vrye gebruik van 't Ligt des Evangeliums om Godt na Zyn Woord te moogen dienen'¹².

De bestaande regeringsvorm wordt door deze predikanten voorgesteld als de meest gepaste voor de Republiek, 'omdat de Republicq zich zoo veele Jaaren daarby het best heeft bevonden.'¹³ Het historisch argument telt ook voor Ds. Hofstede zeer zwaar als hij betoogt dat een staat in stand wordt gehouden als hij zich houdt aan de regeringsvorm die hij vanaf zijn oorsprong heeft gehad¹⁴.

Als Ds. Weyland en anderen in 1787 een dankrede houden vanwege het herstel van de oude regeringsvorm, past dit geheel in deze opvatting. 15¹²⁴

---

¹²⁴ Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 93.

Liefhebber, Korte Schets, 4.

Alberthoma, Elia, 488. Zie 2 Kron. 20:10.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 204 ev.

Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden.

Kn. 20197, 59, 60.

Kn. 17603, 37, 38. Deze gedachte werd ook door E.Luzac aangehangen. Zie Kossmann, Verl. Conservatisme, 14.

Weyland, Drie dankredenen, 16.

Het 'veelhoofdig' bestuur werd verre geprefereerd boven een monarchie, die gemakkelijker kon leiden tot tyrannie. De kans op onderdrukking werd in de bestaande situatie veel kleiner geacht'.¹⁶ Het is curieus dat deze toch in wezen conservatieve denkbeelden over de staat eveneens werden verdedigd door enkele verlichte denkers in de Republiek. Zo heeft Elie Luzac, die er bij al zijn verlichte denkbeelden overigens onmiskenbaar conservatieve opvattingen op na hield, grote bewondering voor de bestaande gemengde regeringsvorm. Ook hij is afkerig van wijzigingen in de constitutie omdat een eenmaal gevestigde staat vormen en gewoonten ontwikkelt die men niet straffeloos kan wijzigen. Het begrip 'harmonie' vormt een belangrijk element in zijn politieke denken: 'Nous devons regarder comme le premier de nos devoirs celui de conserver l'harmonie dans un état'.¹⁷

Dit harmonie-denken treffen we ook aan bij de verlichte theoloog Martinet. Hij brengt het in verband met de door God gegeven orde, die niet veranderd moet worden.¹⁸

Bij de bespreking van de confrontatie tussen gereformeerde predikanten en patriotten zal aan dit aspect nader aandacht worden geschonken.

Voor de gereformeerden hing het vasthouden aan de bestaande orde tevens samen met de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk in de Republiek. Volgens hen was de gereformeerde kerk één van de belangrijkste steunpilaren van de overheid.

Het gereformeerde fundament van het politieke bestel

De predikanten waren er van overtuigd dat de Republiek te gronde zou gaan als de gereformeerde religie niet meer in het land zou beleden worden. 'Het is een gelukkig landt, daar de Heere Zyne Kerke eene wooning geeft, want de Kerk is de vastigheid van dat Landt' 19. Daarom moet de overheid — mede uit eigenbelang — zorg dragen voor de ware godsdienst, want zonder deze zou de staat 'geen drie dagen staande blyven' 20. Volgens Ds. Barueth is de Dordtse Synode te beschouwen als één van de zuilen waarop het gebouw van onze staat rust: 'Raaken die aan het waggelen of slegts maar een van beide, het gansche gebouw dreigt intestorten' 21.

De consequentie van deze opvatting was dat zij die de gereformeerde kerk en haar leer belasterden, niet aangemerkt werden als echte vaderlanders omdat zij de basis, waarop het vigerende politieke bestel rustte, aantastten²².

Ook de getrouwe leraars in de kerk worden voorgesteld als onmisbaar voor de hechtheid en duurzaamheid van het regeringsbestel: 'Het zyn de Pylaren daar land en kerk op rust, het zyn de voornaamste stutten onder Uwe Eerestoelen' 23.¹²⁵

Anders-denkenenden vormen dus in feite een bedreiging voor de constitutie van het land. 24 'Moeten deze Leeringen getolereert worden, dan moeten de Dordrechtze Regels wegh, en de geheele constitutie van Kerk en Staat, welke beide de handhavinge van die vermaarde Synode besworen hebben, veranderd worden', aldus Comrie in zijn Examen van Tolerantie 25.

¹²⁵ Kn. 17603, 42; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 414, 415.

Zie Kossmann, Ver/. Conservatisme. Dit citaat is uit zijn Droit naturel, I, 196, gecit. bij Kossmann, 15. Paasman, Martinet, 69, 78; Mijnhardt, 'De Nederl. Verlichting'. 258. Hij brengt het in verband met de statische natuurconceptie.

Holtius, De stervende Kerk, 40, 41.

Alberthoma, Elia, 170, 486; Outhof, Kerkreden, 210; Tuinman, Keurstoffen, II, 226. Kn. 19901, 9, 10.

De andere 'zuil' is de stadhouderlijke regering.

Van Drunen, De gemeente van Israël, 29.

Barueth, De pred. en wonderd. Christus, Opdragt.

De Republiek diende een voluit gereformeerd karakter te dragen zodat de 'afgodendienaars en overgeblevene Canaaniten slechts by ons als bywoonders gerekent moeten worden' 26.

Ds. Holtius noemt hen dwazen die menen dat het vaderland gelukkig zou kunnen zijn zonder de ware kerk en de bediening van het Evangelie 27.

Ds. Van Velzen vergelijkt de regenten met godvruchtige Mozessen die door godzalige Arons ondersteund moeten worden, namelijk door de predikanten 28.

Als laatste voorbeeld verwijs ik naar de rede van Ds. Van de Bell die hij in 1775 hield naar aanleiding van het tweede eeuwfeest van de Leidse hoge-school, getiteld: De Wysheid, kennis en vreeze des Heeren als de vaste steunsels en grootste schat van een land en volk 29.

In grote lijnen kwamen de denkbeelden van sommige verlichtingsdenkers hiermee overeen. Ook zij waren de mening toegeedaan dat de godsdienst onmisbaar was voor een goed functioneren van de samenleving. Men was er van overtuigd dat een atheïst het verschil tussen goed en kwaad niet kende en daarom een gevaar voor de maatschappij betekende 30.

Volgens Lulofs, Stijl, Wiselius en anderen vormde verzaking van de geopenbaarde godsdienst een bedreiging voor het gemenebest³¹. Het belangrijkste verschil met de opvattingen der gereformeerden had betrekking op de monopoliepositie van de gereformeerde kerk in de Republiek, die door de verlichte denkers werd aangevochten.

De grondlegger van het conservatisme als ideologie E.Burke verkondigde in wezen dezelfde opvatting ten aanzien van de betekenis van de godsdienst voor de staat:

'Religion is so far, in my opinion, from being out of the province or the duty of a Christian Magistrate, that it is, and it ought to be, not only his care, but the principal thing in his care; because it is one of the great bonds of human society. The Magistrate has a right and duty to watch over it with an unceasing vigilance, to protect, to promote, to forward it by every rational, just and prudent means' 32. ¹²⁶

Samenvattend kunnen we stellen dat de traditioneel-gereformeerden de overheid beschouwden als een instelling van God. Daarom waren zij felle tegenstanders van de leer der volkssoevereiniteit. Eerbied voor het historisch gegroeide als het door God gewilde en de overtuiging dat de overheid trachtte het theokratische voorbeeld van Israël te realiseren leidden tot de mening dat de bestaande regeringsvorm goed was en gehandhaafd diende te blijven. In hun conceptie was de gereformeerde religie een van de belangrijkste pijlers waarop het overheidsgezag rustte.

Om de Republiek inderdaad een 'Neerlands Israël' te laten zijn riepen de predikanten

---

¹²⁶ 24 De Pater, Kern nat. gedachte, 21. Hij citeert hier Triglant: 't Is om haerlieder religie eygentlyck niet, maer omdat anders de staet des landts niet en can geconserveert worden'.

Comrie, Examen, Tweede Samenspraak, 117.

Kn. 17869, Aanspraak; Hofstede, 's Lands Pylaren, 56.

Holtius, De stervende Kerk, 41.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 188: 'Zullen wy bewaart worden in de woestyne, dan moet God ons gelyk Israël voorgaan met een wolk- en vuurcolomme ende die in het byzonder doen rusten boven den Tabernakel, ik meen Zyn kerke en heiligdom, want van de bloei der godsdienst hangt onze vryheit en welvaren af. Zie ook: Krieger, Plecht. Dankstond, 22, 52.

Kn. 19076.

Noordenbos, 'Eeuw der Verlichting', 450.

Sassen, 'Lulofs', 45; Smitskamp, 'Simon Stijl', 210; Leeb, Ideol. origins, 229.

Gecit. bij Creed, Rel. Thought, 291.

evenals vroeger de profeten herhaaldelijk de regenten op om dit ideaal gestalte te geven. Dit zal in de volgende paragraaf nader uitgewerkt worden.

2. De roeping van de overheid

Godvrezend zijn

De traditioneel-gereformeerde predikanten richtten zich in hun predikaties en toespraken herhaaldelijk tot de regenten om hen op te wekken tot een getrouwe ambtsvervulling. Zoals we reeds zagen werden de godvrezende richters en koningen uit het Oude Testament hen als voorbeeld voorgehouden. De ware Godsvreze werd dan ook gezien als een van de meest essentiële voorwaarden voor een goede ambtsvervulling, zoals ook blijkt uit de deuteronomistische geschiedschrijving in het Oude Testament. Ds. Van Hardeveldt prijst de regenten als 'godvruchtige vaders des vaderlands', omdat zij steeds met zorg een goede biddagbrief opstellen.³³

Ds. Van Velzen spoort hen aan zichzelf steeds nauwkeurig te onderzoeken of zij wel godvrezend zijn. Als zij God oprecht dienen hebben zij tevens een juist beeld van de toestand van land en kerk. Dan zal er ware kennis en wijsheid bij hen gevonden worden. Dan zullen zij ook rechtvaardig zijn en zal de eendracht bevorderd worden tot behoud van het vaderland'.³⁴

Ds. Barueth verwijst tevens naar de praktische betekenis van de godsvreze der overheden: 'Wilt gylieden over Uwe Burgeren eene gezegende Regering hebben; wilt gylieden van dezelve alle trouw, eerbewyzen en ongeveinsde Hoogagting ge-nieten, O! laat de vreeze Gods, alle Godzaligheid en Deugd uit Uwe gansche Regeering en wandel uitblinken: Qualis Rex, talis Grex' ³⁵.

Daartoe behoort ook een trouwe kerkgang, die tot navolging van de burgers zal leiden, aldus Ds. Outhof³⁶.

Als Ds. Van Velzen een typering geeft van een goede regent noemt hij in de eerste plaats diens godzaligheid. Hij moet eerbied voor God en Zijn dienst hebben, waardoor het volk meer godvrezend zal worden. Een slechte regent daarentegen zal die godsdienst aanhangen die toevallig de heersende is. Zo'n regent houdt zich niet aan Gods Woord, maar aan de staatkundige beginselen van Machiavelli, Spinoza en Hobbes. Hij zal nog wel godsdienstigheid voorwenden om daardoor te heersen en achting te verkrijgen, maar hij zal het burgerlijke boven het godsdienstige laten gaan. Beide typeringens houdt hij de regenten voor om er zich aan te spiegelen³⁷.¹²⁷

Als de regenten niet beantwoorden aan dit ideaal schrikken de predikanten er niet voor terug dit onomwonden kenbaar te maken. 'Waar zynze die de Land-zonden met ernst beteugelen? Hoe vele vergaderplaatsen van goddeloosheid, wulpsheid worden hier en daar gedoogt, bygewoont en slegs verschoont door de oudheid der gewoonte of vleselyke redenen! Waar zynze, die het opregt met Gods kerke en den Hervormden Godsdienst meenen?' ³⁸

---

¹²⁷ 33 Van Hardeveldt De Joodtsche Rep., 32.

³⁴ Van Velzen, Kerk. Redev.,I, 239.

Barueth, De pred. en wonderd. Christus, Opdragt.

³⁶ Outhof, Kerkreden, 210. Zie ook: Gerdes, De zalving, 113; Kn. 17866, 2, 3.

³⁷ Van Velzen, Kerk. Redev.,I, 204, ev. Zie ook: Tuinman, Keurstoffen,II, 19, 20; Alberthoma, Elia, 170.

Zo maakt Ds. Alberthoma zijn ongenoegen kenbaar over de onvolkomen ijver en godsvrucht der regenten. Evenmin ziet Ds. Plevier er tegen op om openlijk te verkondigen dat 'er onder de Regenten in ons land wel zyn, die naar des Heeren stem niet hooren' 39

Als het volk tot bekering wordt gemaand vergeet men niet de overheden hierin te betrekken: ook zij staan schuldig tegenover God omdat zij oogluikend de zonden tolereren 40. De regenten wordt er met klem op gewezen dat zij uiteindelijk verantwoording aan God schuldig zijn en dat zij zich tegenover God hebben te gedragen zoals zij verwachten dat de burgers zich ten opzichte van hen opstellen 41. De godsvreze moet vooral blijken uit het regelmatig bijwonen van de kerkdiensten 42.

Ds. Kuypers vermeldt dat de Staten van het gewest Groningen er prijs op stellen dat er elk jaar door een predikant een redevoering voor hen wordt uitgesproken, 'die dienen kan om 's Lands Soevereinen op te wekken tot hunnen plicht en te bemoedigen in hun zwaarwichtig werk' 43.

Soms vatten de regenten deze aansporingen op als bemoeizucht van de kant der predikanten en tonen dan hun ontstemming hierover. Zo bijvoorbeeld wanneer Ds. Blom uit Leeuwarden een preek tegen de stadsregering houdt over Prediker 3:16 en 17: 'Verder heb ik ook gezien onder de zon, ter plaatse des gericht, aldaar was goddeloosheid' 44

In 1747 hadden drie Amersfoortse predikanten zich kritisch uitgelaten over het bezoek van enkele regenten aan een dansfeest. De secretaris van het 'Musyk Colegie' achtte het zijn plicht de predikanten hierover de les te lezen: 'Onse mannen van Eere worden in 't openbaar gevloekt, en onse Regeerders tot een versmadinge gesteld van het volk, onse leugenagtige Priesters syn de hoofden der Rebellen, sy prediken oproer' 45.

In dat zelfde jaar, waarin de predikanten kennelijk meer aan-durfdin in verband met de verwachting van een andere politieke constellatie, had Ds. Vinman de autoriteiten van Nijmegen 'beledigd' en de overheden 'grovelijk gelasterd, als of sulke waaren, die noch Eere, Eed noch Pligt voor oogen houdende het mergh der borgeren en boeren gewoon waaren uit te suygen' 46. Hij mocht nooit meer in Nijmegen komen!

Een aantal pamfletten geeft een goed beeld van hoe de gemoederen in beweging konden worden gebracht over de vraag hoever de predikanten mochten gaan in hun kritiek op de overheden 47. ¹²⁸

Over het algemeen was de toon van de kritiek op de regenten echter minder fel, zodat de uitlatingen en reacties van het jaar 1747 als een uitzondering moeten worden aangemerkt.

De biddagen uitschrijven

---

¹²⁸ Alberthoma, Elia, 488, 489.

Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 314.

Tuinman, Keurstoffen, II, 602.

Outhof, Kerkreden, 209.

Barueth, Akensche Vrede, 19; Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 17.

Kuypers, Neerl. licht, Voorbericht.

Van Veen, Vorige eeuw, 127.

Kn. 17816, 3.

Kn. 17815.

Kn. 18030, 18172, 18175-18180.

De godsvrucht van de landsvaderen blijkt volgens de predikanten vooral uit hun zorg om jaarlijks een bede- en boetedag uit te schrijven. Zij zien daarin niet alleen een bewijs van de godsvreze der regenten, maar tevens een bevestiging van hun eigen betekenis omdat de predikanten die dag worden opgeroepen in het belang van het vaderland dienst te doen. Dit blijkt duidelijk uit de woorden van Ds. Stokmans in 1740: 'De godsvrucht van hunne Edele Groot-Mogende laet den Vaderen van ons Vaderland niet langer toe te zwygen. Zy beschouwen als van eenen hoogen Wagtoeren de staet van het land en veld; en 't is hun wil dat wy den bedroefden toestant, waer in Gods gramschap ons tegenwoordig nederdompelt, U ernstig zullen voor oogen stellen' 48.

Ook andere predikanten prijzen de godsvreze van de regenten vanwege het uitschrijven der biddagen⁴⁹.

Sinds 1713 kwam een 'Algemeene Dank- Vast- eh Bededag' in gebruik, die tot 1795 jaarlijks werd gevierd. Voor-dien werd zo'n dag slechts bij een bijzondere gelegenheid gehouden. Uit de biddag-brief van 1794 blijkt duidelijk dat de biddag tot een versleten vorm was geworden: 'De tyd des jaars is wederom daar, dat wy, volgens het pryswaardig gebruik door onze godvruchtige voorouderen tot ons overgebracht, opnieuw geroepen worden ons voor de goddelyke Majesteit te verootmoedigen' 50.

De jaarlijkse biddag werd door de Staten-Generaal uitgeschreven, maar steeds door de gedeputeerden van telkens een ander gewest 'geproponeert' 51.¹²⁹

Wie uiteindelijk verantwoordelijk was voor de redactie van de biddagbrief is niet duidelijk: in de resoluties van de Staten-Generaal die betrekking hebben op het vaststellen van de biddag worden geen namen van predikanten genoemd.

Hoewel de biddag hier alleen aan de orde wordt gesteld in verband met het feit dat de predikanten daarin een bewijs van de vreze Gods der regenten zagen, willen we toch iets uitvoeriger bij deze bededagen stilstaan, omdat de uitgegeven biddagbrieven niet alleen een overzicht geven van de problemen van dat jaar, maar ook een afspiegeling vormen van de gezindheid der zittende heersers. Op grond van de aan de orde gestelde zaken in de biddagbrieven zouden we de tijd van 1713 tot 1795 in vier perioden kunnen verdelen. Gedurende de eerste periode, die tot ongeveer 1740 duurt, wordt voortdurend herinnerd aan het gelukkige feit dat men sinds 1713 in vrede heeft mogen leven. Weliswaar wordt het vaderland van tijd tot tijd zwaar getroffen door overstromingen, veepest en paalwormen, waarvan de diepste oorzaak wordt gezocht in de steeds toenemende zonden van het volk, maar de vreugde over de nog steeds heersende vrede overheerst in deze biddagbrieven.

In de periode van 1740 tot 1751 wordt veel aandacht besteed aan het oorlogsgevaar en

---

¹²⁹ Stokmans, Gods slaende Hand, 60, 61. Voor een uitvoerige beschouwing over de biddagen verwijst ik naar Kist, Neêrl. Bededagen, I.

Blom, Het bevend Nederl., 68; Cuperus, Der Saaten Verbodsdag, 76; Brill!, De treurende patriot, Voorbericht.

De uitschrijving van de biddag geschiedde door de Staten-Generaal. In de 17e eeuw werden de biddagbrieven nog geschreven door de Staten-Generaal en naar de gewestelijke Staten verzonden, die ze weer meedeelden aan de stedelijke autoriteiten en de predikanten. Sinds 1713 werd de brief van de Algemene Dank- Vast- en Bededag gedrukt, hoewel ook al eerder enkele gewesten de ingekomen brief lieten drukken. In de 18e eeuw werd de jaarlijkse biddag meestal in de maand maart gevierd. Zie hierover uitvoeriger: Kist, Neêrl. Bededagen, I, 198 ev.

Kist, Neêrl. Bededagen, I, 261. In het jaar 1783 werd geen biddag gehouden.

Zie bijv. Resolutiën van de Staten-Generaal nr. 3771, 3781, 3795, 3810, 3825, 3853.

de economische recessie. De verheffing van Willem IV tot stadhouder wordt beschreven als de kroon op de gesloten vrede. Er klinkt een toon van hoop in door dat hij in staat zal zijn een periode van herstel in te luiden. Het derde tijdvak eindigt in 1780. Uit de biddagbrieven van deze periode komt ons een sfeer van zelfgenoegzaamheid tegemoet. Er heerst vrede en de Republiek wordt beschreven als een zeer bevoorrechte en gelukkige natie. Ter illustratie citeren we uit de biddagbrief van 1769: 'Onze toestand is zonderling gelukkig, door de Goddelyke Voorzienigheid gezegend met burgerlyke eendragt, innerlyken en uiterlyken vrede, vryheid en Jeervloed onder de bescherming van goede wetten en met het genot van een zuiveren godsdienst' 52. In 1755 en 1762 wordt ook gedankt voor de bloei van kunsten en wetenschappen, maar in de jaren zestig en zeventig wordt bezorgdheid geuit over ie toenemende ongodsdienstigheid. De calvinistische toon is uit deze biddagbrieven overigens vrijwel geheel verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een gematigd verlichte mentaliteit, hetgeen onder andere blijkt uit de vaak voorkomende benaming van God als de 'Wyze Voorzienigheid'.

In de biddagbrieven vanaf 1780 staande binnenlandse tegenstellingen centraal, terwijl ook de buitenlandse politiek aan de orde wordt gesteld. In 1782 wordt verwezen naar de oorlog met Engeland en het verlies van koloniën betreurd. Vanaf juni 1782 worden ook maandelijks bedestonden georganiseerd in verband met de Engelse Oorlog. Deze oorlog wordt in de biddagbrief weliswaar beschreven als een rechtvaardig oordeel Gods, maar tevens wordt vermeld dat de Republiek onverhoeds en op een onwettige wijze was aangevallen. Men wil God bidden om het herstel van de vrede en de koophandel. In 1785 wordt een dreigende oorlog met Jozef II vermeld, maar gelukkig is er een alliantie met Frankrijk tot stand gekomen, zo luidt het in 1786. De patriotse invloed is vooral merkbaar in de biddagbrieven van 1786 en 1787 als daarin aandacht wordt gevraagd voor de trafieken en fabrieken, terwijl het te hulp roepen van de Pruisische troepen sterk wordt gekritiseerd.

Als de Oranjegezinde regenten weer op de kussens zitten is de invloed ook duidelijk merkbaar in de biddagbrieven. Het herstel van de oude constitutie wordt voorgesteld als het werk van God. De banden der Unie zijn weer toegehaald en de herlevende handel en koopvaart zijn te beschouwen als tekenen van Gods gunst. In 1793 en 1794 worden de 'nieuwewetse' Franse vrijheid en de 'ysselykheden' der revolutie gehegeld. Als in 1795 de Republiek aan haar einde komt schrijven de nieuwe machthebbers nog wel een biddag uit, maar die vormt 'de tegenhanger van alle vroegere Oud-Vaderlandsche biddagen': het is een loflied op vrijheid, gelijkheid en broederschap! 53

Na het voorgaande zal het duidelijk zijn dat het de traditioneel-gereformeerde predikanten niet onverschillig was welke regenten de macht uitoefenden en de biddagbrief lieten uitgaan. We zullen nog zien dat zij de ontwikkelingen in de jaren tachtig met pijn in het hart volgden. Ds. Brill moet zich in 1788 verdedigen als hij zich wil houden aan de uitgegeven prinsgezinde biddagbrief: ' . . . maar kan het onze Predikanten tot misdaad gerekend worden, wanneer wy onze Biddachspreken richten naar het voorbeeld en voorschrift van onze Hooge Overheid?' 54 ¹³⁰

¹³⁰ 52 Kist, Neêrl. Bededagen, I, 265.

53 Ibidem, 277.

54 Brill, De treurende patriot, Voorbericht. Hij moest zich waarschijnlijk tegenover patriotsgezinde gemeenteleden verdedigen. Hij vermeldt dit niet expliciet.

De gereformeerde predikanten waren dus zeer ingenomen met de overheid die haar roeping verstond om jaarlijks bededagen uit te schrijven. De parallel met het oude Israël is duidelijk: zoals toen 'verbodsdagen' werden uitgeroepen, zo diende dit in 'Neerlands Israël' ook te geschieden 55. Ds. Van de Velde herinnert de overheid aan het Israëlitische gebruik om 'jubelfeesten' te organiseren, die ook in de Republiek gehouden moesten worden om de herinnering aan Gods grote daden uit het verleden levend te houden 56.

Het weren van valse godsdiensten

Zoals de profeten in het Oude Testament de koningen aanspoorden de afgoden-dienst uit het land te bannen, zo riepen de traditioneel-gereformeerde predikanten de regenten op om maatregelen te nemen tegen de dissenters in de Republiek. In de eerste plaats betrof dit de rooms-katholieken.

Ds. Van Velzen ziet de paus als een andere Sanherib die Gods ware Jeruzalem (de Republiek) probeert te vernietigen. De rooms-katholieken werden niet alleen beschouwd als een gevaar voor de Hervormde Kerk, maar zij vormden ook een bedreiging van de staat 57. Ds. Plevier riep zijn geloofsgenoten zelfs op zo weinig mogelijk contacten met rooms-katholieke landgenoten te onderhouden 58.

Deze gereformeerden waren van mening dat de roomsen eigenlijk niet thuis hoorden in 'Neerlands Israël': zij waren de nog overgebleven Kananiëten 59.

De regenten krijgen kritiek van de predikanten als zij zich al te soepel tegenover hen opstellen: 'De paapsche afgodery wordt onder ons al te veel gedooft en verschoont en men vind 'er, die dezelve op alle wyzen zoeken te excuseeren als of onze vaders daarom onnoodig zoveel marteldooden geleden hadden' 60.

De plakkaten tegen de rooms-katholieken moeten daarom met ijver uitgevoerd worden. De predikanten zijn van mening dat dat gemakkelijk zou kunnen als de wil bij de regenten maar aanwezig was 61. De roomsen worden voorgesteld als een ernstig gevaar voor de Republiek: 'O, wat queeken wy adders in onze boezem, die ons lichtelyk eerlang na 't herte zullen steken' 62.

Vooral in een crisissituatie nam het wantrouwen tegen hen toe. Zo werden de rooms-katholieke inwoners van Bergen op Zoom in 1747 verdacht van Franse sympathieën. Ds. Rotterdam beschrijft de wraak van de gereformeerden op hen: 'Dog eenige Roomsgezinden betuigden in het teegendeel hunne blydschap over den voorspoed van Frankryks wapenen en geen wonder derhalven, dat het gemeen, daardoor geërgerd, aan 't hollen geraakte, om zig op een gevoelige, dog verkeerde wyze te wreken' 63.

Ds. Paludanus ergerde zich in hetzelfde jaar aan het mandement van de aartsbisschop van Parijs om veertig-urige gebeden voor de rooms-katholieken te houden. Hij preekte naar aanleiding hiervan over Job 35:13: 'Gewisselyk en sal Godt de ydelheyt niet verhooren: ende de Almachtige en sal die niet aenschouwen' 64.¹³¹

¹³¹ De bededagen werden door sommige predikanten ook wel 'verbodsdagen' genoemd, naar Lev. 23:26; Num. 29:35 (S.V.). Dit waren feestdagen waarop men niet mocht werken.

Van de Velde, Jubelfeest, 1, 2. Waarschijnlijk een zinspeling op het Jubeljaar. Zie Lev. 25.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 235. Voor zijn bezwaren tegen de Jezuïten verwijs ik naar Ibidem, 187. Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 91.

Kn. 17869, Aanspraak; Hofstede, 's Lands Pylaren, 56.

Tuinman, Keurstoffen, III, 262.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 168, 169.

Tuinman, Keurstoffen, II, 598.

Rotterdam, Gods weg, 373.

Wekelykse Bedestonden, 24.

De regenten waren niet geheel ongenegen om op de verzoeken van deze gereformeerden in te gaan. Zo besloten de Staten van Holland op verzoek van de Zuidhollandse synode in 1713 een in aanbouw zijnd rooms-katholiek kerkgebouw te laten afbreken⁶⁵.

In 1720 besloten de Staten-Generaal priesters uit de Kempen te verwijderen en in 1729 werd nog een resolutie uitgevaardigd tegen de 'paapsche stoutigheden' in Brabant. In 1730 werd in Maastricht een rooms-katholieke markt- en molenmeester ontslagen om 'soo doenlyk' iemand van de gereformeerde religie in zijn plaats te benoemen. In 1733 vervaardigden de Staten van Holland een resolutie uit om de 'Paapsche Officianten te removeeren en andere bequaame Persoonen van de gereformeerde Religie in der selver plaatse te stellen'. Ook werd een plakkaat uitgevaardigd tegen het zogenaamde Officie van paus Gregorius VII⁶⁶.

In 1755 moesten in Amsterdam nog twee uithangborden van rooms-katholieke scholen verwijderd worden⁶⁷. Tenslotte, in 1783 stelde Willem V in de Staten van Holland voor om de katholieken uit alle ambten te weren⁶⁸.

In de tweede eeuw helft worden de klachten tegen het rooms-katholicisme echter steeds minder. Dit zal samenhangen met het feit dat de predikanten de gereformeerde Republiek door nog groter gevaren zagen bedreigd, zoals door het deïsme en atheïsme. In deze periode neemt Ds. Martinet het zelfs op voor de rooms-katholieken, als hij naar voren brengt dat het onjuist was te menen dat de roomsen in 1734 een grote moordpartij beraamd hadden: zulke plannen hebben zij nooit gekoesterd!⁶⁹ Weliswaar is zo'n oordeel typerend voor Ds. Martinet, maar het past even-zeer in het veranderende klimaat van na 1750.

De traditioneel-gereformeerde blijven echter als hun roeping beschouwen de overheden te vermanen de dissenters geen al te grote vrijheid te verlenen. 'Ik zal bidden dat Neerlands overheden tegen de stromen der begunstiging van ongelooft en losbandigheid hoge dijken opwerpen'⁷⁰, aldus Ds. P. Broes.

Enkele gereformeerde predikanten zagen ook een groot gevaar in de Herrnhutters. Ds. Comrie noemt hen een 'exacrabele Secte en een Synagoge des Satans'⁷¹. Prof. Gerdes was van mening dat de leerstellingen van de Herrnhutters de weg openden naar het deïsme en naturalisme⁷². Ook de predikanten Peiffers, Themmen, Kulenkamp, Kuypers en anderen waarschuwden tegen 'het vreselyke monsterdier der Herrnhutsche Godloosheyt', waartegen de overheid maatregelen diende te nemen⁷³.

De strijd tegen het socianisme werd ook in de 18e eeuw nog onverminderd voortgezet. Gerdes schreef in 1740 in zijn *Elenchus Veritatum* tegen hen en beschouwde hun leerstellingen als schadelijk voor het algemeen belang. De overheid moest hiertegen waken⁷⁴. Hun ketterij was te beschouwen als een 'crimen publicum', dat niet uitgebreid mocht worden.¹³²

---

¹³² Scheltus, *Kerk. Placaatboek*, II, 437, 438.

Ibidem, III, 282, 283, 312, 313; 603, 605; 559-561.

In dit Officie werd de excommunicatie van Hendrik IV door paus Gregorius VII in 1076 verheerlijkt. De gereformeerden ondervonden in hun kritiek steun bij de overheid, omdat die een afschuw had van 'ultramontanisme'. Zie Geyl, *Stam*, IV, 1061-1063.

Evenhuis, *Amsterdam*, IV, 254.

Geyl, *Stam*, V, 1312.

Martinet, *Ver. Ned.*, 153.

Broes, *Peinzende Kristen*, 138, 139.

Zie Honig, Comrie, 188; Van Rhijn, 'Verster', 131.

Witteveen, Gerdes, 74.

NNBW, V; BWPGN; Themmen, *Gots Gerigts-handel*, 255. De zorg van de Herrnhutters voor de negers in West-Indië is wellicht van invloed geweest op deze houding.

Ds. Van Velzen wilde op hen geen consciëntiedwang toepassen, maar hen wel de openlijke verkondiging van hun denkbeelden ontnemen, opdat hun Godonterende stelsel geen grotere aanhang zou krijgen 75. In 1739 lieten de Staten van Friesland weten dat tegen de socinianen streng zou worden opgetreden 76.

Meestal ageerden de predikanten tegen allerlei secten tegelijk. Ds. Themmen bracht zijn afschuw zo onder woorden toen hij waarschuwde tegen allen, 'die met eene sop van Spinosa's uybraaksel overgooten en daardoor geheel verpest synde, de Schrift verdraayen naar 't verstant en ook den lust des vleesches'. Dit 'schaadelyk adderen gebroedsel' bestond uit een groot aantal richtingen zoals 'Deisten, Hattemisten, Deurhovisten, Léenhovisten, Mystiken en diergelyke toomloose Vrygeesten'. 77

Ds. Hofstede moest er niet aan denken als de bedwingende macht van de overheid hier niet tegenover stond! 78.

Zoals reeds is opgemerkt werd in de tweede eeuwhelft meer aandacht besteed aan de gevaren van het deïsme. Ds. Barueth meende er een modeverschijnsel in te onderkennen: die de Rhapsodist en andere tijdschriften lezen denken zich daarmee 'naer den dwazen waen van dezen tyd als schrandere en diependenkende bollen te distingueren'. Alles wat de grote Jean Jacques beweerde is bij hen onfeilbaar 79. Ds. Barueth mag wel één van de ijverigste bestrijders van het deïsme worden genoemd 80. Zijn werk zal ongetwijfeld een stimulans betekend hebben voor de oprichting van het 'Haagsche Genootschap tot verdediging van de voornaamste waar-heden van den christelyken godsdienst'. In 1787 verkreeg dit genootschap een octrooi van de Staten van Holland. Het ontstaan van deze instelling geeft al aan dat de traditioneel-gereformeerden in het defensief zijn gedrongen: 'de Deisten, Natura-listen en Vrygeesten vertoonden zich als Springhaanen' 81.

Het uitkomen van de Nederlandsche Bibliotheek van de predikanten Habbema en Hofstede en de publicatie van De Advocaet der Vaderlandsche Kerk van Ds. Barueth wijzen er op, dat de traditioneel-gereformeerden er zich op gingen toelagen hun positie te verdedigen. Ds. Barueth zou zelf wel eens rechter willen zijn; hij zou streng tegen de vrijgeesten optreden: 'Was ik Regter, ik zou den middelweg inslaen; hem naer R . . . transporteren; voor zyn bewaring aldaer zorg dragen; geen onbesmette personen by hem acces vergunnen; hem, om by gebrek van gals ontlasting, in geen erger kwael te storten, ryklyk van papier, pen en inkt voorzien en zoveel laten schryven, als hy wil; dog te gelyk myn groten vriend aldaer ordonneren, om elken avond, voor het luiden der Boomklok al het geschrevene met eigen handen te verscheuren en vervolgens te verbranden' 82. ¹³³

Witteveen, Gerdes, 75, 78.

¹³³ Van Velzen, Kerk. Redev., I, 236.

De Bruïne, Venema, 86, 87 en 90.

Themmen, Gots Gerigts-handel, 253.

Kn. 17603, 18, 19.

Kn. 18982, 87.

Barueth, Zedige en bescheide wederlegging der hedendaagsche Deisten en Vrygeesten (Dordr.-A'dam 1767).

Idem, Historie van den H. Stephanus . tegen het ongelooft der Deisten en Vrygeesten (Dordrecht 1770).

Claessen, De gevaar/. gesteldheid, 32 (1785).

Kn. 18982, 143. Barueth heeft hier een zekere Philaetes Aretophilus op het oog, die Vier Brieven had geschreven om te voorkomen dat het ongelooft bestreden werd door middel van een vertaling van een werkje van Zimmerman.

Als was Ds. Barueth wars van consciëntiedwang, hij kan het niet verdragen dat 'den godsdienst van hunne wettige Overheden en grootste weldoeners' bespot en belasterd wordt 83'.

Ds. Hofstede attendeert er de remonstrant Nozeman op, dat deze dankzij de gunst der overheid oogluikend zijn godsdienst mag uitoefenen, maar dat hijzelf tot de publieke kerk behoort, 'bekleed met den luister en bescherming van den staat' 84. Ook het remonstrantisme stond bij de gereformeerden van de 18e eeuw nog steeds onder hevige verdenking. De predikanten Comrie en Holtius schreven hun Examen van Tolerantie vooral tegen hen. Ook de faculteit van Groningen maakte in 1754 haar bezorgdheid kenbaar over het toenemende remonstrantisme 85.

Ds. Barueth zag ook in hen voorstanders van de natuurlijke religie: zij waren nog gevaarlijker dan hun arminiaanse voorvaders! 86 Hoewel aan het einde van de eeuw de gereformeerden meer begrip tonen voor de burgerlijke verdraagzaamheid ten aanzien van andersdenkenden en hen hun godsdienstoefeningen niet willen ontnemen 87, is dit eerder een gevolg van een nolens volens accepteren van de bestaande situatie en is het niet zozeer te danken aan een verandering in hun oorspronkelijke principiële visie. Men wil het oude ideaal niet opgeven, hetgeen ook duidelijk blijkt uit de gevoerde pleidooien voor een strenge boekencensuur. Gevaarlijke uitingen van ketterij en 'ongodisterij' diende de overheid ook langs deze weg tegen te gaan.

De censuur op gevaarlijke boeken

De traditioneel-gereformeerde predikanten stonden er op dat de censuur op theologische werken met valse leerstellingen onverkort gehandhaafd bleef. In 1715 was een plakkaat uitgevaardigd waarbij het publiceren van anonieme boeken op theologisch gebied zonder kerkelijke approbatie verboden werd. Dit verbod werd bekrachtigd in 1761.

De Staten bleken ook in de 18e eeuw nog herhaaldelijk bereid te zijn om op de censuurwensen van de kerk in te gaan. Het streven van de overheid was er weliswaar vooral op gericht om de rust in kerk en staat te handhaven, zodat soms ook controversiële werken van orthodoxe predikanten verboden konden worden", maar begrip voor de wensen van de kerk was ook wel degelijk aanwezig. De regenten, en wel met name die uit Holland, waren echter over het algemeen wel toleranter dan de traditioneel-gereformeerde predikanten wenselijk achtten en de regenten gingen dan ook lang niet altijd op hun wensen in. Hoewel vaak zelf overtuigd gereformeerd wilden zij toch meer ruimte geven aan andersdenkenden, die volgens hen beter met kerkelijke dan met politieke middelen bestreden moesten worden. Zo zocht raadpensionaris Van Slingelandt reeds in 1727 naar middelen om de burgers te beschermen tegen kerkelijke onverdraagzaamheid en de macht van de staat 89.¹³⁴

¹³⁴ Ibidem, 13, 14. Zie ook: Van Drunen, De gemeente van Israël, 28. Uitvoeriger over Barueth en andere predikanten die de geprivilegieerde positie van de Hervormde Kerk wilden handhaven: Hartog, 'De laatste dagen der heerschende kerk'.

Hofstede, De beoordeeling van den Belisarius, 44.

Witteveen, Gerdes, 55.

Kn. 18982, 121, 122.

Zoals bijv. J. v.d.Honert, Barueth, Bonnet en Claessen.

Enkele werken van Fruytier, Blom, Barueth, Comrie en Holtius werden verboden. Uit Knuttel's Verboden boeken blijkt dat dit slechts een klein aantal betreft.

Zie over hem: Van Rappard, 'Een tolerant opstel', 177-183.

De predikanten zagen vooral veel gevaar in de radikaal verlichte werken van bijvoorbeeld Rousseau en Priestley. 'Het moet niet vrystaan om allen godsdienst en goede zeden ondermynende geschriften vryelyk te verspreiden. Niet uit vervolgzucht, maar ieder, die redelyk denkt moet toestemmen, dat die middelen welke de grootste verwoesting in de maarschappy aanbrengen, uit dezelve behoorden geweerd te worden' 90. Uit dit citaat van Ds. Krieger komt duidelijk het sociale motief naar voren — zoals tegen het atheïsme —, maar de religieuze achtergrond ontbreekt niet. Bij de meeste predikanten is de religieuze motivering trouwens doorslaggevend.

Rousseau en Voltaire waren voor de gereformeerden de 'bêtes noires' van het moderne radikalisme. In 1764 verscheen in Nederland Voltaire's *Traité sur la tolérance*, waarop de Utrechtse hoogleraar Bonnet repliceerde met zijn *Oratio de tolerantia circa religionem, in vitium et noxam vertente* 91. Al eerder, in 1762, hadden de Staten van Holland Rosseau's *Emile ou de l'éducation* verboden, omdat dit een werk was 'ten hoogste godloos, schandaleus, ergerlyk en profaan en te tendereen om de onervaare Jeugt van den eenigen weg ter zaligheid, zynde het waaragtig geloove in Jesus Christus, af te leiden' 92.

De naleving van de censuur-plakkaten zal niet altijd in overeenstemming zijn geweest met de wensen der predikanten, maar het ideaal om op deze wijze godslastering en ongodsdienstigheid uit de Republiek te weren vond ijverige verdedigers en leidde er toe dat een behoorlijk aantal boeken van verdacht allooi werd verboden 93. Alleen patriotsgezinde predikanten wilden wel een pleidooi voeren voor een grote-re drukpersvrijheid 94, maar zij stonden in hoofdlijnen niet meer in de gereformeerde traditie.

Het tegengaan van openbare losbandigheid

Het aankondigen van Gods oordelen op het bedrijven van zonden door het volk beschouwden de predikanten als een zeer essentieel aspect van hun profetische roeping. Wij zullen die oordeelsaankondigingen nog in een ander verband aan de orde stellen, maar deze nu bezien in relatie tot de overheid. De traditioneel-gereformeerden rekenden het tot de taak van de overheden om de openbare zonden onder het volk te beteugelen en te bestraffen. We zullen volstaan met een enkel voorbeeld.

In 1757 wees de Rotterdamse kerkeraad de magistraten van de stad er op, 'dat spelen en ydelheden op de aanstaande kermis door hun magt en gezag zoo veel mooglyk geweert wierden'. De Haagse kerkeraad verzocht de stedelijke autoriteiten er op toe te zien dat 'de komedieën, opera en andere ydelheden' geen doorgang zouden vinden 95.

In 1787 had Ds. Krieger de afgevaardigden van de Staten van Utrecht in de kerk en maakte van deze gelegenheid gebruik door hen te herinneren aan hun roeping alles in

---

¹³⁵ Krieger, Plecht. Dankstond, 53.

Uitg. Utrecht 1766. In 1767 verscheen hiervan een Nederlandse vertaling door L. van Wolde. Zie Sassen, 'Desiderata', 18.

Knuttel, Verboden boeken (Rousseau).

Knuttel vermeldt ongeveer vijftig verboden titels. Het aantal aanvragen van gereformeerde zijde zal ongetwijfeld groter zijn geweest.

Bijv. Kuypers, Neerl. licht, 33.

Van den End, Bonnet, 12, 15 (beide citaten).

het werk te stellen voor de 'zedelyke herstelling'. Het zedenbederf moest immers aangemerkt worden als de belangrijkste oorzaak van de tegenslagen van de laatste jaren 96.

Ds. Tuinman riep aan het begin van ons tijdperk de overheid op maatregelen te nemen tegen de sabbatsontheiliging: 'Er zyn menigvuldige verzuimingen van den godsdienst uit enkele luiheid, dertelheid, tuisschen en speelen op dezelve [de sabbat], ja dronkenschappen in herbergen, . . . men verlaat de gemeenschap der heiligen en berooft onze armen van hunne aalmoessen. Dunkt U dat een lichte zonde? 't Is een roepende zonde, die Gods verbolgenheid tegen een volk ontsteekt en haar uitroeijing verdient!' 97

Schotel geeft een duidelijk beeld van de samenwerking tussen de overheid en de kerk in Dordrecht om de 'openbare gruwelen' tegen te gaan. Bordelen, kermessen en comediën moesten verboden worden, terwijl ook plakkatens werden afgekondigd tegen het houden van maaltijden, herbergen, closbanen, speel- en andere tuyshuizen, 'streckende tot debauché van de jeugd'. Ook moest streng opgetreden worden tegen het vloeken en andere 'roepende sonden' 98. Ds. Cuperus prees in 1769 de Staten van Overijssel vanwege hun aandachtige toezicht op de naleving van Gods geboden 99

De predikanten klaagden ook veel over het verlaten van de oude Hollandse dege-lijkheid en de voorouderlijke deftigheid. Wulpsheid, weelde, 'uitheemsche dartelen en verwyfden opsmuk' waren niet alleen in strijd met Gods Woord, maar ook een afwijking van de voorvaderlijke deugden 100. Op dit punt stonden de gereformeerde predikanten overigens niet ver af van de verlichte schrijvers in de Republiek, hoewel de motivatie niet gelijklopend was.

Ook de gematigd patriotsgezinde predikant Kuypers herinnerde de overheid aan haar roeping om het vloeken en het onteren van Gods dag tegen te gaan. De daders moeten echter vooral gestraft worden vanwege hun nadelige invloed op de samenleving, terwijl de straf bovendien tot functie heeft hen te verbeteren 101. ¹³⁶

Hier kunnen we toch een verschil constateren met de traditioneel-gereformeerden, die meer vanuit het ideaal van 'Neerlands Israël' redeneerden, waarin de overheid de goddelijke roeping had Zijn geboden onverkort te handhaven opdat Gods toorn zich niet over de Republiek zou ontladen.

'Voedsterheren der kerk'

Behalve het tegengaan van valse leerstellingen buiten de Hervormde Kerk achtten de predikanten het ook de roeping van de overheid de ware kerk te ondersteunen, want de regenten waren 'voedsterheren der kerk'. In concreto hield dit in dat de overheid de Hervormde Kerk als geprivilegieerde kerk diende te handhaven: zij moest kerk van staat blijven met alle daaraan verbonden voorrechten.

De overheden hadden tevens toe te zien op de handhaving van de ware leer in de kerk. Zowel Ds. Van Velzen als Ds. Hofstede noemen het als taak van de autoriteiten de

¹³⁶ 96 Krieger, Plecht. Dankstond, 13, 18.

97 Tuinman, Keurstoffen, II, 598.

98 Schotel, Kerk. Dordt, I, 181, 182.

99 Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 76.

100 Hofstede, 's Lands Pylaren, Opdragt; Krieger, Plecht. Dankstond, 60; Brill, De treurende patriot, 73.

01 Kuypers, Neerl. licht, 32

kerk te beschermen tegen ketterijen, bijgelovigheden, scheuringen en 'godtloosheden' van binnen 102. Zij moeten, aldus Ds. Van Velzen, trachten de kerk waar nodig te reformeren en hun burgerlijke macht aanwenden om Jezus' kerk uit te breiden. Zij moeten de kerk 'troetelen' en tedere liefde bewijzen en haar allerlei gunst en beleefdheid betonen. Van Velzen heeft echter wel degelijk oog voor de gevaren die hier dreigen, namelijk dat de invloed van de overheid in de kerk te groot zal worden, 'gelyk de Erastianen en heerszuchtige Politieken willen'. De overheden hebben eerder een 'bestierende en bezorgende' macht om het welzijn van de gemeente te bevorderen¹⁰³

Ds. Holtius denkt in deze zelfde lijn, hetgeen moge blijken uit zijn toespraak tot de Ed.Mog.Heeren op de Zuidhollandse synodevergadering van 1758 in Gorinchem: 'Wy beschouwers Uwe voortreffelyke Perzonen met gelyk ontzach en liefde en achten het een onwaardelyk geluk, door dezelve op de zyden gedragen en op de knyen vriendelyk getroetelt te worden. Wy houden ons verzekert, dat U Ed.Mog. al derzelver licht en invloedt zoeken te leenen om het leeven der Kerke te bewaaren en derzelver welstandt en bloey te vermeerderen" 104.

Ds. Barueth oordeelt niet anders als hij het als de plicht van de overheid aanmerkt te waken voor de zuiverheid der christelijke leer en der ware godsvrucht. Zo moeten de gezagsdragers er op toezien dat er getrouwe leraars in een stad zijn, die vooral ijverig en godvruchtig zijn. Hij roept hen op met de volgende aansporing: 'Laat het Uwe grootste Eere wezen, Voedsterheren van Gods Kerk te wezen' 105

Een anderssoortig, maar niet minder belangrijk onderdeel van de roeping der overheid in dezen, is het tijdig en behoorlijk uitbetalen van de predikanten' 106. Dat er bij de predikanten soms ook wel bezorgdheid bestond voor een te grote invloed van de overheid op de kerk, blijkt bijvoorbeeld uit de opmerking van Ds. Ravesteyn, dat de regenten niets in de kerk mogen verbeteren dan 'met inmenging van de goede raad van Gods knechten' 107.

Geheel in overeenstemming met de hun toegekende bevoegdheden zijn de overheden er verschillende malen toe overgegaan om theologische conflicten in de kerk te beëindigen. Het hoofdmotief van de autoriteiten was vooral de handhaving van de rust in de kerk en de samenleving. Een enkel voorbeeld moge dit nader illustreren. Toen Ds. De Cock werd afgezet kwamen de Gedeputeerde Staten van Friesland tussenbeide en verboden de classis Leeuwarden over deze zaak verder te delibereren, 'opdat de rust der kerk worde bewaard en onnoodige vraagstukken geen gelegenheid tot scheuringen mogen geven' 108. Iets dergelijks vond plaats in de classis Walcheren naar aanleiding van het twistgeschrijf tussen Ds. Brahé en Ds. Van der Sloot. De Staten van Zeeland namen toen het besluit dat alle classicale resolutiën die hierover waren verschenen, dienden beschouwd te worden als niet genomen¹⁰⁹.

¹³⁷ De Bie, Hofstede, 236; Van Velzen, Kerk. Redev.,I, 156.

Van Velzen, Kerk. Redev.,I, 153-169. Zie ook: Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 17.

Holtius, De stervende Kerk, 20.

Barueth, De pred. en wonderd. Christus, Opdragt. Zie ook: Driessen, Wonderwerken, Opdragt. Outhof, Kerkreden, 210.

Ravesteyn, Vreugdedagen, 28.

BWPGN (De Cock). Ook Ds. Hofstede mengde zich in deze kwestie en schreef (anoniem) zijn Historisch Verhaal. Hij verwachtte dat Willem V ten gunste van de orthodoxen zou ingrijpen. Zie De Bie, Hofstede, 124-138.

Reitsma, Herv. Kerk, 385; BWPGN (Brahé).

Er waren weliswaar predikanten die een dergelijk optreden van de overheid in kerkelijke zaken te ver vonden gaan, maar positieve uitlatingen over de overheid zijn algemener. Ds. Fabricius prees de regenten van Holland, omdat zij 'de eenpaarigheid voorstaan en helpen bevorderen, waarvan de eene nu zoo lange jaaren na den anderen beproeft, zoo veele heilzame blyken heeft gegeven ter vrede van Nederlands Zion, en uit dien hoofde van de gansche Priesterschaar bemind en geagt' 110.

Een oud strijdpunt was vooral de kwestie hoever de macht van de overheid zich uitstreckte inzake het beroepen van predikanten. In de 17e eeuw is hierover uitvoerig gepolemiseerd, maar ook de 18e eeuw laat enkele conflicten zien op dit gebied. Geheel in de lijn van de 17e-eeuwse orthodoxie verdedigden de predikanten Van der Groe en Blom het recht van de kerk' 111.

In 1755 waren in de gemeente van Rotterdam twee vacatures ontstaan. Bij de beroeping van nieuwe predikanten maakte toen de Rotterdamse overheid enige wensen kenbaar. Het merendeel van de kerkenraad was van mening dat de regenten inbreuk hadden gemaakt op de rechten van de kerk, vooral omdat voorkeur was uitgesproken voor een bepaalde kandidaat.

Het conflict, waarin Ds. Hof stede en enkele anderen aan de zijde der vroede vaders stonden, liep zo hoog dat zelfs de Staten van Holland er in gemengd werden. De strijd laaide vooral op toen Ds. Van der Groe uit Kralingen een geschrift publiceerde waarin hij de houding van Hofstede c.s. laakte en hen beschuldigde van Erastianisme. Hij beriep zich daarbij op de visie van Voetius. Het is dan ook echt niet toevallig dat juist in 1756 een uitgave verscheen van Voetius' Schriftmatige en redenkundige Verhandeling over de Kerkelyke Macht, waarschijnlijk verzorgd door Van der Groe. Het wederzijds twistgeschrijf ging weldra een zeer persoonlijk karakter dragen, waarin scheldwoorden niet zelden voorkwamen. Ook anderen, die er niet rechtstreeks mee van doen hadden, mengden zich in het dispuut. Daarom besloot de Rotterdamse overheid in 1758 aan beide partijen het zwijgen op te leggen. 112

Zo kon de overheid ook herinnerd worden aan de beperkingen van haar bevoegdheden in kerkelijke zaken. Een soortgelijk geval deed zich voor in Leeuwarden in het jaar 1763 113.¹³⁸

De kerkenraad was hier overwegend Voetiaans, maar bij een vacature wilden enkele leden van de kerkenraad een Coccejaanse predikant beroepen. Zij werden in dit streven gesteund door de moeder van Willem IV, prinses Maria Louise, maar de

---

¹³⁸ Fabricius, Nederl. oordelen, 50, 51.

De Visser, Kerk en Staat, II, passim.

De Bie, Hofstede, 85-111. Hofstede publiceerde over deze kwestie twee geschriften: Het Recht der Rotterdamsche Kerk en: Het Kralinger Lasterschrift. De Bie stelt dat Hofstede niet zo sterk stond als zijn tegenpartij die zich op Voetius en W. à Brakel beriep. De positiebepaling van Hofstede hing wellicht samen met de afkomst van zijn bruid, die behoorde tot een bloeiend regeringsgeslacht in Rotterdam en een 'schoonbroeder' had die lid was van de vroedschap. Zie De Bie, Hofstede, 114, 115.

Ds. Van der Groe publiceerde van Voetius, Verhandeling over de kerk. macht. Hij noemt zich hierin een 'Liefhebber van Waerheit en Vreede'. Onder zijn eigen naam publiceerde hij nog drie geschriften over deze zaak. Zie De Bie, Hofstede, Bijlage A XIII. Eén titel is opgenomen in de Bibliografie. Er verschenen ook enkele pamfletten over: Kn. 18544, 18639, 18714-18718. Tenslotte verwijs ik nog naar Ypey en Dermout, Herv. Kerk, III, 583-587.

Zie van Veen, De vorige eeuw, 108-147; Ypey en Dermout, Herv. Kerk, III, 587-601.

meerderheid van de kerkenraad bleef toch bij haar oorspronkelijke standpunt. Men was van mening dat zelfs iemand van het Oranjehuis zich niet met deze zaak mocht inlaten:

*'Hoe dat de hofwind ook moog' waayen,
En trachten in de kerk te zaayen
Het Remonstrantschgezinde zaad,
Een ieder moet met schrik vervoeyen,
Dat zy of hy zich durve moeyen
Met zaaken van de kerkeraad'.*

Het was vooral Ds. C. Blom die zich volledig inzette om de autonomie van de kerkenraad op dit terrein te verdedigen. Om een Voetiaan door de stadsregering geaprobeerde te krijgen stelde hij een Aanspraak op. Met een beroep op de 17e-eeuwse predikant W. à Brakel, die in 1688 een dergelijk geval had meegemaakt in Rotterdam, wees Blom op de roeping van de overheid en stelde haar Willem IV ten voorbeeld, 'die de kerke Gods niet alleen 'by haere Voorregten gelaten, maer ook beschermt en verdedigt had'. Ds. Blom werd veroordeeld tot een boete wegens kwetsende zinsneden, maar hij ging onverzettelijk door. Hij veegde de autoriteiten zelfs op de preekstoel de mantel uit door te preken over Prediker 3:16 en 17: 'Verder heb ik ook gezien onder de zon, ter plaatse des gericht, aldaar was goddeloosheid'. Hij werd op het stadhuis ontboden om zich te verantwoorden over zijn Aanspraak en de gewraakte preek. Op weg daarheen werd Ds. Blom vergezeld door een groot aantal mensen die hem Gods zegen en ondersteuning toewensten. Ds. Blom stelde bovendien nog een Deductie op, waarin hij verdedigde dat het besturen der kerk en het beroepen van predikanten alleen aan de kerk toekwam met uitsluiting van alle anderen en dus ook van de overheid. Zo'n harde opstelling werd nog wel geapprecieerd door de 'gemeente', maar de classis Leeuwarden keurde de Deductie scherp af en koos in feite de kant van de overheid. Hieruit mag wellicht geconcludeerd worden dat de meeste predikanten vooral sociaal gezien waren ingegroeid in de kringen der machthebbers. Ds. Blom was echter nog een ouderwetse predikant van het volk, die een grote affiniteit gevoelde met het gewone volk.

De traditioneel-gereformeerde predikanten wezen er op dat de handhaving van de zuivere leer in de kerk mede in het belang van de overheid was. Immers, wie de leer van de Hervormde Kerk aantastte betoonde daarmee geen respect te hebben voor het politieke gezag. Volgens Ds. Van der Groe waren dergelijke lieden staatsgevaarlijk, want zij zouden zich ook wel kunnen gaan verzetten tegen de burgerlijke constitutie zoals men dat deed tegen de kerkelijke. 'Is dan de kerkelijke constitutie in onze Republiek van minder aangelegenheid; en behoort die minder tot de macht en zorg van de Hoge Overheid of heeft zy minder invloed op het welzyn van de Staat, als de politieke?' Deze visie op de verhouding van kerk en staat had ook consequenties voor de onderdanen in de Republiek. Van der Groe, Verhandeling over de kerk. macht, Voorbericht XI.

We zullen tenslotte aandacht besteden aan de relatie van de burger tot de overheden, zoals deze gereformeerden die zagen.

3. Volk en overheid

De traditioneel-gereformeerden waren van mening dat slechts de gereformeerde onderdanen goede burgers waren en het belang van de gehele natie op het oog hadden. De gereformeerden vormden als het ware het fundament van de overheid. Daarom

was de handhaving van de gereformeerde godsdienst de belangrijkste voorwaarde voor het voortbestaan van de Republiek, want zij is 'de allervaste steunzuil van uwe regeeringe en 't verzeekerste onderpand van de getrouwigheid uwer borgeren' 115. Een zeer veel voorkomende uitdrukking om de ware burgers mee aan te duiden was 'alle welmeenende Inwooners van Nederland, die Vryheid en Godsdienst liefhebben' 116.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Comrie in zijn Examen het oude verhaal van de medeplichtigheid der remonstranten aan de aanslag op Maurits weer ophaalde om aan te tonen dat zij geen vaderlandslievende burgers waren 117. De remonstranten deden nog steeds hun uiterste best om deze aantijging te weerleggen en te bewijzen dat zij wel degelijk goede staatsburgers waren 118.

De vraag of 'er waare liefde voor volk en land zou kunnen zyn in een hart, geheel ontbloed van de liefde en de vreeze voor God?', werd echter in de tweede eeuwheft lang niet meer door iedereen ontkennend beantwoordt 119.

Jan Wagenaar, de gematigde patriotse Ds. Kuypers en pastoor Schouten, om er maar enkelen te noemen, waren er van overtuigd dat ook andersdenkenden nuttige vaderlanders konden zijn: 'Om een getrouw ingezetene te zyn van deze staat, is het niet nodig, dat iemand goed protestant zy' 120. Veel dissenters noemden zich dan ook niet voor niets 'patriotten'.

De gereformeerden bleven toch hun uiterste best doen om aan te tonen dat de overheid haar fundament zou verliezen als de predikanten het gereformeerde kerkvolk niet opriepen tot gehoorzaamheid aan de autoriteiten. Dit is ook een van de belangrijkste redenen van de welwillendheid der regenten tegenover de Hervormde Kerk. Bij onlusten en burgerwisten stond de kerk immers over het algemeen aan de zijde der overheid. Ds. Scharp vermaande zijn gemeente te Rotterdam zich niet te voegen bij hen die naar veranderingen stonden 121.

De onlusten in 1748 werden door Ds. Rotterdam van het volgende commentaar voorzien: 'De voet wilde hier het hoofd zyn; en het Schaap den Harder weiden' 122. Deze oproep door de predikanten om de overheden gehoorzaam te zijn werd dikwijls gehoord: 'De overheid moet alleen regeren; bedillen past u niet!' 123

Het verachten en belasteren van de regenten werd door de dienaren der kerk aangemerkt als een grove zonde, die God zou straffen met Zijn oordelen 124. Volgens Ds. Van Hardeveldt was het eveneens onjuist de overheden aansprakelijk te stellen voor misstanden en tegenslagen; deze waren eerder een gevolg van de zonden der onderdanen" 125.¹³⁹

---

¹³⁹ Outhof, Kerkreden, 209.

Rotterdam, Gods weg, Voorreden. 'Vrijheid' betekent vaak politieke zelfstandigheid. Comrie, Examen, Derde Samenspraak, 220; Van den Berg, Leids pleidooi, 16.

Theophilus Philadelphus, De onschuld der remonstranten.

Brill, De treurende patriot, 68. Vooral atheïsten werden ook door de meer tolerant als staatsgevaarlijk beschouwd. Zie bijv. Van Rappard, 'Een tolerant opstel', 183.

Gecit. bij Hartog, Patriotten, 62. Zie ook: Kuypers, Neer/. licht; Schouten, Ons verlost vaderland. Scharp, Byvoegzelen, 114 (Spr.24:22).

Rotterdam, Gods weg, 423; Zie ook: Kn. 18245, 30.

Scharp, Aan myne Medeburgers, 90, 91.

Themmen, Gots Gerigts-handel, 79.

Van Hardeveldt, De Joodtsche Rep., 32, 45.

Het aandringen op gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de overheden werd vooral vanuit theologische achtergronden gemotiveerd. De overheden bestonden immers niet bij geval, maar zij waren een geschenk van God. Zelfs wanneer zij hun taken niet goed waarnamen, was het niet juist ongehoorzaam te worden. Dit was slechts toegestaan wanneer men gedwongen werd tegen Gods geboden in te handelen¹²⁶. De goddelijke ordinantie mocht men niet weerstaan; het is veeleer roeping God te danken voor zulke christelijke overheden als die waarmee de Republiek gezegend was¹²⁷. Ook werd als motivering de natuurlijke of goddelijke orde in de maatschappij naar voren gebracht. Ieder lid in de samenleving had zijn eigen plaats en werking. Zodra iemand zijn eigen kring verliet, ontstond er verwarring en was de orde verstoord. Deze natuurlijke orde-conceptie werd door de predikanten voorzien van een religieuze fundering door er op te wijzen dat God geen God van verwarring, maar van orde is¹²⁸.

De traditioneel-gereformeerde predikanten waren dan ook zeer gekant tegen onderlinge tweedracht. De 'gezegende banden van de Unie' zouden daardoor in ge-vaar worden gebracht en de eerbied voor de wettige overheden zou aangetast worden'¹²⁹.

Zo vervulde de Hervormde Kerk een maatschappijbevestigende functie in de Republiek van de 18e eeuw¹³⁰, maar de kritiek hierop nam steeds meer toe. Na eerst de plaats van de stadhouder in 'Neerlands Israël' te hebben gezien, zullen we nagaan in welke opzichten de gereformeerde Republiek bedreigd en gekritiseerd werd.

---

¹⁴⁰ 126 Tuinman, Keurstoffen, II, 20.

127 Outhof, Kerkreden, 194.

128 Scharp, Aan myne Medeburgers, 32; Krieger, Plecht. Dankstond, 57, 58; Tuinman, Keurstoffen, II, 559. Zie ook: Paasman, Martinet, 76, 78.

129 Andringa, Neerl. God verheerlykt, 29; 's Gravezande, Unie, 122.

130 Zie ook: Geyl, Stam, 1V, 1007.

HOOFDSTUK 6

DE STADHOUDERS VAN 'NEERLANDS ISRAËL'

Inleiding

Toen de gereformeerde geschiedschrijving van de 18e eeuw aan de orde werd gesteld is ons reeds duidelijk geworden dat daarin veel aandacht werd besteed aan de betekenis van de Oranjes voor de Republiek. We zagen toen al dat dit samenhangt met de 'Israël-conceptie'.¹ De gereformeerde appreciatie voor de Oranjes kwam voort uit de overtuiging dat de Republiek een door God geleide mogendheid was, waarin de stadhouders door Hem waren gegeven tot opbouw en redding van het vaderland. Dat zich daarbij de vergelijking met de Israëlitische richters en koningen gemakkelijk laat maken, ligt voor de hand.

Zo werden de Oranjes door de traditioneel-gereformeerden gezien als de door God uitverkorenen om het volk te bevrijden uit de nood, maar ook om het te bewaren bij de dienst van God. Het eerstgenoemde aspect verwijst vooral naar de roeping van de richters die God voor Israël verwekte als het volk in het uiterste gevaar verkeerde², terwijl het de roeping van met name Israëls koningen was om het volk voor te gaan in de dienst van God, opdat het volk niet verleid zou worden tot afgodendienst. In het boek *Koningen* worden de vorsten van Juda en van Israël naar dat criterium beoordeeld: zij wandelen in de zonden van Jerobeam die Israël zondigen deed óf in de wegen van David³.¹⁴¹

Beide genoemde gezichtspunten werden toegepast op de stadhouders: zij waren de verlossers uit gevaarlijke omstandigheden zoals de richters weleer en zij moesten zich inzetten voor het behoud van de ware religie zoals de vroegere koningen van Israël (en Juda). In beide gevallen ging het om het behoud van de Republiek. Zo vormde voor de traditioneel-gereformeerden ook in dit opzicht de geschiedenis van Israël zoals die in het Oude Testament beschreven werd het paradigma om de positie van de stadhouder in de Republiek te kunnen bepalen.

Dit zal in dit hoofdstuk nader worden uitgewerkt, waarbij echter tevens aan andere facetten van het stadhouderschap aandacht zal worden gegeven.

1. De traditioneel-gereformeerde visie op de stadhouders

Vergelijkingen met richters en koningen

In de 18e eeuw zijn zeer veel preken verschenen naar aanleiding van gebeurtenissen die betrekking hadden op het Huis van Oranje. Vooral de vreugde over de ambtsaanvaarding van Willem IV was voor veel predikanten aanleiding om hun bij die

---

¹⁴¹ Zie hierboven vooral p. 74-84.

Zie bijv. Richt. 3:7-9, 12-15.

Zie 1 en 2 *Koningen*. Een samenvattende conclusie is te vinden in 2 Kon. 17:6-23 (m.n. vs. 22, 23). Niet alle koningen worden evenwel beoordeeld naar de gedragingen van Jerobeam of David; ook de namen van Asa en Achab worden wel genoemd: zie bijv. 1 Kon. 22:43; 2 Kon. 8:18. Over de achtergronden van deze verschillen, zie Weippert, 'Die 'deuteronomistischen' Beurteilungen'.

gelegenheid uitgesproken predikaties te publiceren, maar ook zijn onverwacht overlijden leidde tot een stroom van gepubliceerde preken.

Het aanvaarden van het stadhouderschap door Willem V deed opnieuw een groot aantal preken het licht zien. Het getal hiervan werd later nog uitgebreid omdat het stadhouderschap door de patriotten in diskrediet werd gebracht, waartegen sommige predikanten stelling wilden nemen⁴.

Uitgangspunt van deze predikaties is meestal de geschiedenis van een richter of koning. Ds. Metelerkamp beschrijft Willem IV als een andere Jozua. 5 De vergelijking van de stadhouder met Gideon en diens huis komt echter vaker voor, 6. Zoals in Israël een richter door God werd gegeven op het gebed van Zijn volk, zo gebeurt hetzelfde in de gereformeerde visie met de komst van een stadhouder. Ds. Van Spaan merkt op dat God zo wonderlijk op de smekingen en tranen van alle oprechte vaderlanders Willem V ons heeft geschonken en hem tot een richter in ons midden verwekt heeft'.⁷

Voor de oorlogsdreiging in 1747 vormde een geschikte aanleiding om de vergelijking met de door God verwekte richters te maken. Willem IV werd door God gegeven 'om Israël rust te geven van zijn vijanden' 8. Het is daarom te begrijpen dat de predikanten het als een zonde tegen God beschouwen als men het Oranjehuis minachtte. Alleen al het feit dat God vroeger de Republiek door de hand der Oranjes verlost had werd beschouwd als een voldoende reden om hun nakomelingen te eren. Dit wordt dan bovendien uit het boek Richteren gemotiveerd: 'Zal men die middelen, die God tot redding van Land en Kerk gebruikt heeft, met kleinagting behandelen en geene weldadigheid doen aan den Huize Gideons, na al het goede dat hy aan Israël gedaan heeft?' 9.

De vergelijking met de richters bracht Ds. De Beveren tot de stellige overtuiging dat God de nieuwe stadhouder zou zegenen, want die Hij verwekte tot richter, die zegende Hij ook 10.

Ds. Barueth schreef in 1766 zelfs een apart boek over de regering van Nederlands stadhouders, vergeleken met de richters van Israël. 11 ¹⁴²

---

¹⁴² De schrijvers en titels van predikaties die betrekking hebben op het Oranjehuis zijn vermeld in de Bibliografie.

Metelerkamp, Vreugdebazuin, Voorreden. Zie ook Van Velzen, Kerk. Redev., I, waarin een gedicht van J.Bolt is afgedrukt.

Rotterdam, Gods weg, Voorreden; Kn. 20197, 28, 29; Hartog, Patriotten, 204, 205 citeert een gedicht voor een schuttersmaaltijd in de St.Joris-Doelen in Den Haag, waarin deze vergelijking voorkomt.

Zie ook Van Kessel, Gideons roeping ten Richter Israëls; Idem, Gideons dood en begravinge. Ook Willem III werd met Gideon vergeleken, zie Geyl, Stam, III, 748.

Ds. Duytsch vergeleek prinses Wilhelmina met Debora. Zie Bibliografie. Kn. 18890, 13.

Rotterdam, Gods weg, 3; Ravesteyn, Vreugdedagen, 31. Zie Richt. 2:16; 3:31. Ongetwijfeld dachten de kanttekenaren van de Statenbijbel ook aan het stadhouderschap, als zij bij Richt. 2:18 opmerken: 'Versta, geen lantsheren, ofte Koningen . . . maer, die het publijcke recht van Godts volck tegen hare verdruckers ende vijanden uytvoerden, ende hen van der selver hant verlostten, den Godtsdienst suyverden ende in reynigheyt behielden, ende de Republieke Israëls bij hare vrijheyt beschermden, ende in gemeene saken met haren dienst ende goeden raet bystonden'.

Rotterdam, Gods weg, Voorreden. Zie Richt. 8:34, 35.

Kn.18926a, 28; Clemens, Des Heeren weldadigheid aan Israël in het verwekken der Rigters ter hunner verlossing. Zie Richt. 2 : 18.

Kn. 18889.

Kwam in vergelijking met de richters vooral het verlossingsaspect duidelijk naar voren, in de vergelijking van de stadhouders met Israëls koningen werden goede aanknopingspunten gevonden om de prinsen op hun roeping te wijzen inzake de behartiging van de ware godsdienst.

Ds. Van Boskoop vermaant Willem IV zich evenals Salomo in te zetten voor de bouw van de tempel, of zoals latere koningen om die te herbouwen. Voorts moet hij de hoogten en gruwelen uit het land wegnemen zoals ook de godzalige koningen van Israël en Juda gedaan hadden 12. Ds. Ravesteyn houdt Willem IV als navolgenswaardig voorbeeld koning David voor, die zowel persoonlijk als in het openbaar 'de godsdienst waarnam en godsdienstige zaken trouwhartig handhaafde' 13. Ook de godvrezende koningen Josia en Hizkia worden ter navolging aangeprezen 14.

Deze vergelijkingen hadden niet alleen een vermanende strekking, maar hadden ook ten doel – vooral bij het overlijden van de stadhouder – om hem te prijzen vanwege zijn trouwe ambtsvervulling inzake de godsdienst.

De vergelijkingen met oudtestamentische figuren beperkten zich echter niet uitsluitend tot richters en koningen. Zo noemt Ds. Willemsen de Oranjes 'gekroonde Steenen' naar aanleiding van Zach.9:16, die in dit land 'zynde ook een land van Immanuël, een ander Canan, ons gezegend Nederland, als eene banier werden opgericht' 15. Zijn aanspraak tot Willem IV is doortrokken van de oudtestamentische koningstitulatuur: hij is van de hemel verwekt; tot een heiland gesteld; hij is een vorst, een grote in ons 'Neerlands Israël'; de gezalfde des Heren, een vorst die gekomen is in de Naam des Heeren 16.

Bij het overlijden van Willem IV wordt vaak verwezen naar de dood van Abner, die door David 'een grote in Israël' werd genoemd 17. Naar aanleiding van Jes.49:23 worden de stadhouders ook 'voedsterheren' van Gods kerk genoemd 18. Uniek is de verwijzing naar de apocriefe boeken door Ds. Holtius: 'Gelyk Godt tegens de scepter der godloosheid van Antiochus verwekte Mattathias ende de Macchabeën, zoo heeft Godt uit het zaadt van die Macchabeën ons een Spruite bewaart en thans door de stemme des volks tot onze verlossing geroepen' 19.¹⁴³

Uit het voorgaande blijkt tevens nogmaals duidelijk de houding der gereformeerde predikanten als profetische woordvoerders in hun vermaning van de stadhouders door hen Israëls richters en koningen als (vorsten-)spiegel voor te houden. De Oranjes worden echter door hen ook voortdurend in verband gebracht met de geschiedenis van de Republiek, waarin de stadhouders steeds als instrumenten Gods waren opgetreden: de 18e-eeuwse prinsen worden dan ook vaak belicht tegen de achtergrond van hun roemrijke voorvaderen.

De afkomst der Oranjes

De gereformeerde predikanten was er kennelijk veel aan gelegen om aan te tonen dat

---

¹⁴³ Kn. 17869, Opdracht. Zie 2 Kon. 18 : 4; 23 : 8-20.

Ravesteyn, Vreugdedagen, 4, 28.

Kn. 18372; Kn. 18926a.

Willemsen, Gekroonde Steenen, 61.

Ibidem, 2, 3 en 11.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 645-662; Rotterdam, De haastige Dood, 8. Zie 2 Sam. 3 : 38.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 145-170; Tuinman, Keurstoffen, III, 440, 441.

Holtius, De stervende Kerk, 44

de nieuwe stadhouder Willem IV, die voortkwam uit de Friese tak, ook wel degelijk afstamde van de familie der Hollandse stadhouders. Naar aanleiding van zijn benoeming tot stadhouder haalt Ds. Metelerkamp in zijn predikatie *De Vreugdebazuin* ook Prediker 10:17 aan: 'Welgelukzalig zyt gy, land, wiens koning een zoon der edelen is'. Hij ziet hierin een drietal voordelen verbonden: ten eerste hebben de zonen der edelen een betere opvoeding genoten; ten tweede worden zij niet bedwelmd door eer en luister, omdat zij daarmee van jongsaf vertrouwd zijn; tenslotte hebben zij de roemruchte daden van hun voorvaders voor zich om zich daarnaar te richten 20. Vooral dit laatste aspect wordt ook herhaaldelijk door andere predikanten onderstreept als zeer belangrijk.

Ds. Trelont vat de kwaliteiten van de voorouders van Willem IV als volgt samen: 'Wy vinden in Willem den 1. en syne afstammelingen tot op Willem den III. die helden, die de God van Nederland tot grondvesting, optooying, voltrekking en verdediginge van onse Republiek en Vryheyd, heeft willen gebruiken, en wier gedachtenisse . . . nooyt sal worden uytgewist' 21. Evenzo acht Ds. Van Spaan de afkomst van Willem IV zeer belangrijk, als hij hem toeroept: 'Gy, Gy zyt de gewenschte man van Gods raad, de vorstelyken Zoon en wettige Erfgenaam uit Prinselyken, ja Koninglyken bloede gesprooten' 22.

Bij zijn overlijden somst Ds. Rotterdam de glorieuze daden van de overledene op, maar tevens die van zijn voorvaders om de roemruchte afkomst van Willem IV te onderstrepen 23.

Door sommige predikanten wordt sterk beklemtoond dat de stadhouders van hoogadellijke afkomst zijn. Hierin klinkt ongetwijfeld een toon van kritiek door op de regenten, van wie de meesten niet konden bogen op zo'n oud, illustre voorvaderlijk geslacht. Het breed uitmeten van de genealogie der Oranjes heeft duidelijk deze kritische nevenfunctie. Men achtte het daarom ook onvoldoende om de afstamming van de stadhouders slechts terug te voeren tot op Willem van Oranje— tot op die tijd terug te gaan waren de burgerlijke regenten ook nog wel in staat — maar zelfs tot op de Romeinen. Zo was het Nassause huis niet alleen het oudste en edelste van het Duitse rijk, maar het was bovendien afkomstig van de doorluchtigste Romeinen 24. Ds. Van Schelle presteert het de Oranjestamboom te laten beginnen bij Julius Caesar 25.

Zo'n oud geslacht moest wel voortreffelijke lieden voortbrengen. Volgens Ds. Blomhert deelden ook de bastaarden in deze voortreffelijkheid: 'Behalve deese, heeft Willem de 1 nog een natuurlyke Soon gehadt, wiens moeder onbekent is, Justinus van Nassauw, Lt.-Admiraal, gouverneur van Zeelant en van Breda'. Van Maurits vermeldt hij dat hij in 1625 stierf, ongehuwd, 'egter geensins kinderloos'. Met hun nakomelingen mogen Nederlands keurbenden nu nog pralen! 26¹⁴⁴

Het behoeft geen betoog dat de traditioneel-gereformeerden daarom ook zeer gesteld

---

¹⁴⁴ Metelerkamp, *Vreugdebazuin*, 3.

Kn. 18372, 30.

Kn. 18890, 13.

Rotterdam, *De haastige Dood*, 28, 29. Over de afkomst der stadhouders zie ook: Burger, *Het allertuisterrykst geslagt, en Pronkjuweel der Nederlandsche Helden* (zie Bibliografie).

Kn. 17869, *Aanspraak*.

Kn. 18331, 24. Zie ook: Liefhebber, *Korte Schets*, 4 ev.

Blomhert, *De geschiedenissen*, 18, 19. De 'onbekende' moeder van Justinus was trouwens Eva Elinx.

waren op het voortbestaan van het Oranjehuis. In zijn toespraak tot prinses Anna bij de geboorte van Willem V bracht Ds. Ravesteyn deze wens zo onder woorden: 'De Heere beware U als een vruchtbare wynstok om nog al meer heerlyke ranken uit te schieten, welke den Lande en Kerke aangenaam en nuttig en den vyanden ontzaggelyk mogen zyn'²⁷.

Na het voorgaande moet echter wel bedacht worden dat de gereformeerde voorkeur voor de Oranjes niet zozeer gelegen was in de ouderdom van hun geslacht als wel in het feit dat zij steeds door God gebruikt waren om de Republiek te behouden. Dit blijkt ook zeer duidelijk uit de wijze waarop over Willem IV gesproken wordt: hij wordt als een door God gezondene gezien om de Republiek uit het dreigende gevaar te redden. 'Toen de nood het hoogst was en de Franssen oprukten, gedacht de Heere wederom aan Nederland in ontferming! De Geest des Heren werd vaardig over Willem IV om zich aan te bieden tot behoud van Zeeland, juist op het moment als God de Zeeuwen in vlam zet om hem te begeren, 28.

Ook andere predikanten spraken als hun stellige overtuiging uit dat de nieuwe stadhouder door God geschonken was 'om het benauwt Vaderlant te verlossen en verder te bewaren voor de woede der Fransche Wapenen' 29.

Hoewel ook Eva van der Groe zeker geloofde dat Willem IV een geschenk was van God tot behoud van de Republiek, liet zij tevens duidelijk uitkomen dat Willem's voorkomen geen enkele aanleiding gaf tot deze gedachte, want zo vervolgde zij, hij zal ons niet kunnen redden als God hem niet krachtadig ondersteunde, hem macht, wijsheid, gezondheid en sterkte gaf 30. Deze directe beschikking van God wordt ten aanzien van Willem V minder nadrukkelijk beleden, maar dit hangt uiteraard samen met de normale wijze waarop hij stadhouder werd.

Zo werd door de predikanten weliswaar hoog opgegeven van de vorstelijke afkomst der beide stadhouders, maar hun eigenlijke betekenis was gelegen in het feit dat zij afstammelingen waren van de Oranjes, die God vroeger had willen gebruiken ten nutte van het vaderland en dat blijkbaar nog wilde doen.

We zullen nu moeten nagaan in welke opzichten de stadhouders dan een zegen voor de Republiek waren. Daarbij zal gelet worden op hun onmisbaarheid voor de staat, de economie en de kerk.

De stadhouder en de politiek

De gereformeerde waardering voor Willem IV hangt in de eerste plaats samen met het feit dat mede door zijn toedoen de Franse oorlogsdreiging ophield. De traditioneel-gereformeerden beschouwden Frankrijk immers als de incorporatie van het rooms-katholicisme en waren daarom zeer verheugd over de mislukking van de aspiraties van de Franse koning. Willem IV werd door hen daarom vooral geprezen als de behouder van de zelfstandigheid van de Republiek en als bringer van de vrede, hoewel in werkelijkheid zijn optreden daar niet zoveel aanleiding toe gaf.

Ds. Van Velzen was er van overtuigd dat Frankrijk zich in 1748 liet overhalen tot het sluiten van de vrede omdat er hier een stadhouder aan het bewind was gekomen 31. ¹⁴⁵

---

¹⁴⁵ Ravesteyn, Vreugdedagen, Opdracht.

Rotterdam, De haastige Dood, 46. De uitdrukking 'De Geest des Heeren werd vaardig over hem' is ook weer ontleend aan het boek Richteren. Zie bijv. Richt. 3 : 10; 14 : 6; 15 : 14.

Burger, De hope, 41. Zie ook: Barueth, Akensche Vrede, 16; Folkers, Jeh. Wonderwegen, 24, 25; Van Adrichem, Godts daden, Opdragt; Kn. 17866, IV, V; Kn. 17617.

Van der Groe (E.), Oorlog, 104. Zij was een zuster van de predikant Th. van der Groe te Kralingen. Van Velzen, Kerk. Redev., I, 633. De titel van deze predil(atie luidt: 'Nederlants Vreugde over de Vrede van hunne Hoogmogenden de Heren Staten, door middel van derzelveer doorluchtigsten stadhouder Willem IV, geslooten te Aken 1748', over Psalm 46 : 9, 10, (590-644).

'Juigt Nederland! en ziet wat heil Willem IV onder den Zeegen des Allerhoogsten ons heeft toegebracht: eene gewenschte ærlyke en voordeelige vrede, vry hooger dan ontelbaare overwinningen te schatten!' 32.

Ds. Barueth bracht in zijn predikatie over de Vrede van Aken onder de aandacht van zijn hoorders en lezers dat Willem IV weliswaar te prijzen was vanwege zijn goede beleid inzake de vredessluiting, maar die roem mocht Gods roem niet verminderen: de vrede was ten diepste aan God te danken 33.

Ds. Rotterdam bracht de gesloten vrede tevens in verband met de geboorte van Willem V: 't Scheen of deeze Prins de Olyftak van Vrede in Europa met zyn geboorte aanbragt' 34. Willem V leek voorbeschikt om deze vrede lange tijd te laten duren. Ds. Hofstede prees de Republiek gelukkig omdat onder de eerste veertien jaren van zijn bewind iedereen in vrede kon leven: 'De olyfkrans des vredes hing aan al onze vestingen' 35.

Omdat de gereformeerden in de Oranjes de beschermers van de vrijheid (zelfstandigheid) zagen, die vooral door Frankrijk werd bedreigd, legden zij nadruk op hun betekenis voor het leger. Het weer op peil brengen van de sterkte van het leger werd daarom als een van de belangrijkste taken van de stadhouder beschouwd. Ds. Rotterdam herinnerde Willem IV er aan dat hij het 'krijgswezen' goed moest verzorgen en verbeteren, opdat de staat weer zal 'ryzen tot aan de wolken en bloeien als in de dagen van ouds' 36. Ook Ds. Van Velzen koesterde in dezen hoge verwachtingen van de nieuwe prins: hij zou het leger weer in orde brengen en de troepen zouden onder zijn leiding weer beter gemotiveerd worden 37. De officieren en soldaten zouden onder zijn commando weer moed vatten en zich als helden gaan gedragen 38.

Hierbij werd herhaaldelijk verwezen naar de heldendaden van de vroegere stadhouders om de nieuwe stadhouder te inspireren 39. Enkele versregels uit het 'ge-dicht' van Jacob Bolt vormen hiervan een aardige illustratie 40: ¹⁴⁶

*'Gezegent Vaderlant vermaart door Oorlogs-Helden,
Dat met een Leeuwen moed voor uwe Vryheit street,
Dat Spanjens dwing'landy in eeuw'ge boejen smeeet,
En Vrankryk paal en perk aan zyne heerszucht stelde ..
Waar Frisoos Helden-Arm den bundel Pylen draagt
En 's vyants magten fnuikt en van den vesten vaagt'.*

Willem IV noch Willem V werden echter voldoende in de gelegenheid gesteld om deze hooggestemde verwachtingen op het slagveld te bewijzen.

¹⁴⁶ Rotterdam, Gods weg, 418; zie ook zijn De haastige Dood, 47, 48.

Barueth, Akensche Vrede, 17. Op p. 16 verwijst hij naar de uitgegane biddagbrief waarin de 'Hoge Magten onzes Lands' erkennen dat de vrede te danken is aan Willem IV als middel in Gods hand. Zie ook: Van Adrichem, Godts daden, Opdragt.

Rotterdam, Gods weg, 412.

Hofstede, 's Lands Pylaren, 44.

Rotterdam, Gods weg, 443. Hij noemt ook nog enkele terreinen waarop Willem IV verbeteringen aanbracht.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 318, 319.

Metelerskamp, Vreugdebazuin, 33.

Dit is reeds aan de orde gesteld in hoofdstuk 4. Zie ook Van Velzen, Kerk. Redev., I, 287-326. Zie noot 5.

Tenslotte wees Ds. Hofstede op de betekenis van een stadhouder omdat hij het aanzien van de Republiek bij het buitenland verhoogde: 'Ook is de luister van eenen stadhouder ons niet onvoordeelig: dien train van Lyfwagten; dien stoet van Hovelingen, met al dien anderen zwier en omslag, zyn niet slegts dingen, waar aan zig het gemeen vergaapt, maar ook voor de vreemdelingen tekenen van de aanzienlykheid onzer Regeeringe en van de grootheid, eere en rykdommen deezer Landen' 41

We zullen de gereformeerde visie op de buitenlandse politiek uitvoeriger aan de orde stellen als het oorlogsverschijnsel besproken zal worden in het kader van Gods oordelen. We gaan nu over tot de bespreking van de betekenis der stadhouders voor de binnenlandse politieke verhoudingen.

In de eerste plaats valt het op, dat de traditioneel-gereformeerden in de Oranjes de vertegenwoordigers van het algemene belang zien. Oranje wordt voorgesteld als de band die de 'zeven pijlen' weer aaneen verbindt, zodat het gewestelijk particularisme aan banden wordt gelegd. Wat zou de Republiek ook kunnen uitrichten tegen Frankrijk 'zoolang de Oranjaband, die verstrooid en dus krachteloos waaren, niet te zaamen snoerde?' 42. De stadhouders worden dan ook wel voorgesteld als de ziel van de Unie 43.

Een ander voordeel van het stadhouderschap is de versterking van de eendracht onder de burgers 44. De stadhouder is als het ware de figuur die de balans tussen de aristocraten en het volk weer in evenwicht brengt door zich aan de zijde van het volk op te stellen. De predikanten zijn er van overtuigd dat een Oranjevorst de belangen van het gewone volk behartigt.

De kritiek van Geyl op Willem IV vanwege zijn optreden tegenover de Doelistenbeweging, waarin de stadhouder uiteindelijk de zijde der regenten-aristocratie koos, mag bekend worden verondersteld. Deze kritiek zou echter geenszins gedeeld zijn door Ds. Rotterdam, die er integendeel van overtuigd was dat Willem IV juist partij had getrokken voor het volk: 'Is 't dat uit die verwarring van zaaken iets goeds gebooren is, hebben de Ingezeetenen naast God, die de verdrukten recht doet, zulks alleen den grooten Willem dank te weeten' 45.

Ten tijde van de patriottentwisten probeert ook Ds. Scharp aannemelijk te maken dat de stadhouder de plaatsbekleder van het gehele volk is om te waken tegen een aristocratische, willekeurige regering. Hij houdt de patriotten daarom voor, dat zij met hun anti-orangistische uitlatingen de regenten juist in de kaart spelen 46. De gedachte dat het stadhouderschap een tegenwicht vormt tegen de aristocratie wordt ook vertolkt door Ds. Martinet: Willem IV was een prins van 'grote bekwaamheden, den Vaderlande wel genegen, en van den Volke verkooren om van een overdreeven Aristocratisch bestier vry te raaken of een tegenwicht in hem te vinden' 47. Hij vindt het overbodig te onderzoeken of de Republiek gelukkiger zou zijn zonder stadhouder, want, zo stelt hij nadrukkelijk, als er in 1747 geen stadhouder was gekomen dan 'zouden wy volkomen' Slaaven der Aristocraaten geworden zyn' 48. ¹⁴⁷

---

¹⁴⁷ Kn. 17603, 45.

Rotterdam, Gods weg, 276. Zie ook: Kn. 18369, 45, 46.

Blomhert, De geschiedenissen, Voorreden.

Kn. 17603, 48; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 659.

Rotterdam, Gods weg, 443.

Scharp, Byvoegzelen, 58, 59; Barger, Een predikant, 83.

Martinet, Ver. Ned., 159.

Gecit. bij Paasman, Martinet, 69.

Anderzijds waren de meeste gereformeerden ook fervente tegenstanders van de monarchie: dat was de onjuiste wens van Israël geweest, terwijl de Republiek zelf ontstaan was uit de strijd tegen de monarch Filips II, 49. Zij betoonden zich voorstanders van de forma mixta-regering, waarbij de waardering voor de Oranjes ook weer niet ten koste van de achting voor de regenten mocht gaan. Ook de regenten dienden als 's lands vaderen geëerd te blijven 50. De stadhouder werd temidden van hen voorgesteld als 'een flonkerend heilicht in den kring der zevenstar' 51. Zowel de erfelijkheid der regentenoligarchie als van het stadhouderschap werden in de loop der 18e eeuw als even goddelijke zaken aanvaard, waarmee de status-quo gesanctioneerd werd 52.

De stadhouder en de economie

De traditioneel-gereformeerden verwachtten dat de leiding van een Oranje-stadhouder een algehele opbloei tot gevolg zou hebben: de stadhouder zou niet alleen de politieke verhoudingen stabiliseren, maar ook in staat zijn de economie van de Republiek weer te doen herleven.

Het is opvallend dat zij daarbij vooral dachten aan de stimulering van de handel, die door Willem IV bevorderd moest worden. Deze stadhouder heeft inderdaad pogingen in het werk gesteld om de handel weer te laten floreren getuige zijn 'Voorstel tot een gelimiteerd porto franco systeem' 53.

De handel was in de ogen van veel predikanten 'de zenuw van de staat' 54. Op dit terrein zagen zij een belangrijke taak weggelegd voor de stadhouder, opdat de Republiek weer tot zijn 'ouden bloei en luister' zou hersteld worden 55.

Ds. Van Schelle hoopte dat Amsterdam daarbij een leidende rol zou blijven vervullen: 'Dit magtig Amsterdam', zo sprak hij bij zijn afscheid van die stad in 1758, 'zy en blyve de zetel des koopmanshandels, de macht der weerelt, de bewaerplaets der schatten en kostelykheden van 's aardryks vier gewesten. De Alzegenaer zegent de Ooster en Wester maetschappyen en kroone het bestuur der aenzienlyke bewinthebberen' 56.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Kn. 18331, 24. Ook Ds. J.M. Hoffman achtte de regeringsvorm van de Republiek zelfs beter dan die van Israël. Zie Hartog, *Patriotten*, 77: 'Hy [Willem IV] is niet geweest onze Koning, niet onze Souveraine en Oppermachtige Gebieder. Hierin verschillen de gevoelens en neigingen van de oude Hebreëen van de onzen. Deze, moede der regeeringe van byzondere Persoonen, wenschten uit ydele gloriezucht naar eenen als alle andere volken hadden; daar integendeel onze Voorvaderen van eenen beteren geest bezielt, moede der regeeringe van eenen Souverainen, gewelddaadigen, recht en veyheid verkrachtenden Opperheerscher, verlangden naar een vryer, gemakkelyker en gematigder Staatsbestier, meer overeenkomstig met den aart en inzichten van de menschelyke maetschappy. De gelegenheid der tyden by de eerste beginselen van ons Gemeenebest, baarde het gewichtige en ontzaggelyke Ampt van Stadhouder, hetwelk wel in zich sluit een uitgebreid, maar ook bepaald en gedelegeert gezag en bewind, waarvan de wortel in den boezem der natie, in den boezem van 's lands Staaten huisvest. Dat is de grond, dit zyn de grenzen van dit hooge Ampt, hetwelk met de geboorte van de Republiek gebooren is, en ook nooit behoort uit te sterven, tenzy de Republiek sterve, of de Regeeringsvorm ongelukkig veranderd worde in een Monarchale (het onbedacht begeerde lot van de oude Israeliten) 't welk ik wensche, dat de vrye Nederlander niet zien mag tot aan de voleinding der eeuwen'. Zie ook noot 8. Zie hoofdstuk 5.

Kn. 18331, 24. Met het geciteerde wordt bedoeld dat de stadhouder van verschillende colleges voorzitter was.

Zie ook: Geyl, *Stam*, V, 1177.

Zie hierover uitvoerig: Hovy, *Het voorstel van 1751*.

Van Andringa, *Neerl. God verheerlykt*, 33; Claessen, *De gevaarlyke gesteldheid*, 41; Kuypers, *Neerl.*

In economisch opzicht hadden zo de Hollandse, de orangistische en gereformeerde traditie elkaar gevonden 57. De gematigd patriotsgezinde Ds. Kuypers riep echter Willem V op om toch ook zijn aandacht te richten naar de 'ontluikende Oeconomischen Tak en dus de binnenlandsche Fabrieken'. Dit temeer omdat de handelsactiviteiten werden belemmerd door de oorlog met Engeland 58. Deze geluiden zijn echter bij traditioneel-gereformeerde predikanten zeldzaam. De voorkeur van deze predikanten ging uit naar de stimulering van de handel. Uit deze mening spreekt een zeker heimwee naar de vroegere handelsglorie die, naar men meende, hersteld zou kunnen worden door de Oranjes, want, zo verkondigde Ds. Andriessen, ieder-een kon weten dat 'van den adem en het leven der Oranje-vorsten, den adem en het leven van de Republiek afhing' 59

De stadhouder en de kerk

Hoewel de traditioneel-gereformeerde predikanten de voordelen van het stadhouderschap voor de politiek en de economie onderstreepten, de betekenis en onmisbaarheid der stadhouders voor het welzijn der gereformeerde kerk in de Republiek wordt door hen nog sterker beklemtoond. De reeds eerder vermelde vergelijking met de koningen van het Oude Testament komt hierin ten volle tot zijn recht: Willem IV moet 'als een tweede Salomo Gods tempel bouwen of zoals latere koningen die herbouwen; als [bovendien] al die gruwelen en hoogtens zullen worden weggenomen, dan zullen de oprechten in het land U dankbaar zyn' 60, aldus Ds. Van Boskoop in 1748 tot de stadhouder. Ds. Ravesteyn is van oordeel dat de zorg voor de godsdienst de prioriteit moet verkrijgen. Willem IV en zijn vrouw moeten 'zowel voor de beveiliging en de bloey van onzen zuiveren Godsdienst, als voor de edele Vryheit in den Staat zorgen, waken en slaven' 61.

De predikanten beschouwen de stadhouder als een bijzondere bescherm- of voedsterheer der kerk. Het voorbeeld van hun voorvaders wordt de stadhouder hierbij voor ogen gehouden 62.

Sommige predikanten zijn vol lof over Willem IV als beschermheer der kerk. Zo wordt het hem tot eer gerekend dat hij in 1747 de verdreven predikanten uit Bergen op Zoom welwillend had ontvangen 63. Ook zijn zij er mee ingenomen dat de opzieners der kerk 'altoos den vryen toegang tot hem hadden, om de kerkbelangen in zynen schoot neder te mogen leggen: en dezelve ook met den gewenschten uitslag doorgaans beantwoordt zagen' 64. Willem IV wordt tevens geprezen omdat hij zowel in zijn persoonlijke als in zijn openbare leven liefde voor de gereformeerde godsdienst toonde door 's zondags twee maal ter kerke te gaan en door liefhebber te zijn van geleerde en godvruchtige predikanten 65. ¹⁴⁹

---

licht, 23; Kn. 18370, 40.

Kn. 18370, 40. Zie ook: Rotterdam, Gods weg, 443.

Gecit. bij BLGNP, I, 312 (Van Schelle).

¹⁴⁹ Dit proces was reeds in de 17e eeuw begonnen. Zie Boogman, 'Die holl. Tradition', 154.

Kuypers, Neerl. licht, 23, 24. Zie ook: Barueth, Akensche Vrede, 16.

Kn. 18370, 37. Hij bedoelde dit ook in economisch opzicht.

Kn. 17869, Opdracht.

Ravesteyn, Vreugdedagen, Opdracht.

Van Drunen, De gemeente van Israël, 40.

Kn. 18240, Opdracht.

Kn. 18370, 36.

Predikanten die om hun ijver voor de waarheid onderdrukt werden nam hij graag in bescherming 66.

Omdat aan zijn liefde voor de gereformeerde orthodoxie niet wordt getwijfeld koesteren deze predikanten hoge verwachtingen van hem inzake de bestrijding van allerlei misstanden op godsdienstig gebied. Zo is Ds. Ravesteyn er vrijwel zeker van dat Willem IV al het mogelijke zal doen om de soldaten de kerkdiensten te laten bijwonen 67. Ds. Trelfont bevestigt dat Willem's zorg voor de orthodoxie als hij vermeldt dat de stadhouder meermalen op synodevergaderingen verklaard had dat hij wilde waken voor de zuiverheid der gereformeerde leer 68. Ook Prof. Van der Honert betuigt nadrukkelijk dat het in 1747 de hoogste tijd werd dat er een stadhouder kwam, want de kerk verkeerde in een benarde positie vanwege 'losbandige vrygeesten en door Paapsche stoutigheden' 69.

Weliswaar erkennen de predikanten dat Willem IV afkerig was van consiëntie dwang evenals 'zyne voorzaten en alle braave Regenten', maar hij rekende het evenwel tot zijn plicht 'zyne en 's lands godsdienst' voor te staan en de openbare lasteraars en schelders zoveel mogelijk te beteugelen 70. Zijn vroegere optreden in de zaak Stinstra heeft ongetwijfeld dit vertrouwen versterkt, 71. Zo wordt Willem IV getekend als een man die de vrijgeesterij verfoeide en een afkeer had van 'redenen, die maar eenig sweemsel van libertinage vertoonden' 72.

Volgens Ds. Tuinman is Gods kerk in het vaderland als een wees te beschouwen wanneer er geen Oranjevorst is 73. Ds. Rotterdam plaatst de betekenis van Willem IV zelfs in internationaal perspectief door te stellen dat geen enkele vorst in de gehele christenheid een groter voorstander van het 'Protestantschen Weezen' was dan hij 74.

Ook van Willem V verwachten de predikanten veel goeds voor de kerk. 'Het verhaal van Uwe Hoogheids volmaakte regtzinnige Belydenisse der oude en beproefde waarheden, heeft ons hart verkwikt en nader aan Uwe Hoogheid verbonden', aldus Ds. De Beveren. Deze belijdenis verbindt wel tot de verplichting om als stadhouder de kerk te bewaren tegen de overlast van deïsten, libertijnen en pelagianen 75. ¹⁵⁰

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 652, 653. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij door dit te zeggen zichzelf een pluim wil geven.

¹⁵⁰ Kn. 17603, 74 ev.; Kn. 18039; Kn. 18369, 37; Kn. 18372, 46; Rotterdam, De haastige Dood, 33, 34; Metelkamp, Vreugdebazuin, 28.

Ravesteyn, Vreugdedagen, Opdracht. Hij beschrijft dat de classis en de synode al vaker verzoeken hierover tot de Staten hadden gericht, maar deze hadden de kwestie verwezen naar de Staten-Generaal, zodat er uiteindelijk niets van terecht kwam.

Kn. 18372, 47.

Kn. 18369, 46.

Kn. 17603, 74 ev.; zie ook: Ravesteyn, Vreugdedagen, 40, 41: 'Afkerig van alle conscientiedwang, zelfs alle secten (als zij maar de atheïstery, godslastering, onverschilligheid in de godsdienst niet invoeren noch begunstigen) niet alleen wil dulden, maar ook zulke ingezetenen als zij, buiten hun leer en belydenis vreedzaam, eerlyk en het vaderland welgezind en voordelig zyn, onder protexie wil nemen'. Uit dit citaat blijkt hoe voorzichtig alles geformuleerd wordt en aan hoeveel voorwaarden moet worden voldaan om van de tolerantie te genieten.

Zie hierover: Sepp, Joh. Stinstra; Geyl, Stam, IV, 1015, 1046. Ds. Hofstede schreef naar aanleiding van het ontslag van Stinstra een gedicht, waarin hij het optreden van de stadhouder prees. Zie Hofstede, De Waarheid. Hierin komt de versregel voor: 'Vaar voort Oranje zo te leven'; Hofstede, De Waarheid, 23.

Kn. 18372, 46.

Tuinman, Keurstoffen, III, 440, 441.

Rotterdam, De haastige Dood, 50.

Kn. 18926a, 21, 23.

Naast waakzaamheid betrachten tegen de opkomende dwalingen wordt van Willem V tevens verwacht dat degenen die de oude gereformeerde leer voorstaan, een ruime plaats in zijn liefde en hoogachting zullen innemen⁷⁶.

Vooraf het toenemend ageren der patriotten tegen de geprivilegieerde positie van de gereformeerde kerk deed de orthodoxe predikanten des te meer van de stadhouder verwachten.

Zo kan het anti-orangisme der patriotten door Ds. Smits verklaard worden uit de liefde van de stadhouder voor de gereformeerde kerk: de Oranjes waren immers de steunsels en pilaren van de hervormde godsdienst⁷⁷. De gedachte dat de prins in feite zeer tolerant zou zijn tegenover de dissenters, ja een begunstiger der sekten zou zijn, hetgeen in sommige patriotse geschriften werd verkondigd, moest daarom een doorn in het oog van Ds. Barueth zijn: 'Deze roem der sectariërs is geheel ongegrond en een loutere gasconade'⁷⁸. Het moest toch een ieder wel duidelijk zijn dat Willem V de verdedigers van de kerk juist hoog in zijn achting heeft staan!⁷⁹

Het behoeft dus geen betoog dat de traditioneel-gereformeerden zeer verheugd waren over het herstel van Willem V in 1787, omdat daardoor ook de positie van de kerk weer was veilig gesteld⁸⁰.

Hoewel deze kwestie enigszins buiten het kader van dit onderzoek valt willen we toch in vogelvlucht nagaan in hoeverre de gereformeerde verwachtingen van de beide stadhouders ten aanzien van de kerk werden gerealiseerd.

Een goede illustratie hiervan vormt wellicht de zaak van de Zwolse predikant A. van der Os, die van onrechtzinnigheid beschuldigd werd. Omdat door de tegenstanders van Van der Os Willem IV als de verdediger der orthodoxie werd gezien, welke verwachting was gaande gemaakt door zijn optreden in de zaak Stinstra, vroegen zij aan de stadhouder of hij zich wilde inzetten teen Van der Os. Uit het hele verloop van de langdurige procedure blijkt echter dat Willem IV zich niet gemakkelijk voor dit karretje liet spannen; hij ontpopte zich veeleer als een voorzichtig diplomaat. Hij had wellicht de anti-orangistische onlusten in Steenwijk, die begonnen waren naar aanleiding van een kerkelijk geschil, nog vers in het geheugen en wilde uiteraard een herhaling zien te voorkomen⁸¹. Zijn optreden geeft de indruk dat hij geen van beide in het conflict betrokken partijen voor het hoofd wilde stoten, omdat hij beide groepen nodig had voor zijn politieke aspiraties,⁸²

De Bruïne en Van den Berg zijn, ongetwijfeld in navolging van Ypey en Dermout van mening dat Van der Os door het overlijden van Willem IV een vriend en beschermer verloor, zodat de zaak uiteindelijk negatief voor hem afliep⁸³. Of dit oordeel geheel terecht is valt moeilijk uit te maken, maar het feit dat Prof. Venema Willem IV prees vanwege zijn tolerantie wijst wel in die richting⁸⁴.¹⁵¹

¹⁵¹ Claessen De Erve-Stadhouder, 14, 38.

Kn. 20197, 28, 29. Kn. 18982, 27, 28.

Kn. 18982, 37: 'Zy, die het Hof frequenteren, zien wel, en zy die Zions belangen ter harten nemen, zien het met goedkeuring, welk een gereden toegang aldaer vergund wordt aen die Godgeleerden, welke zich, in het verdedigen der Herformde Leer met den aenkleven van die, distinguëren'. Zie o.a. Krieger, Plecht. Dankstond, 16.

NNBW, V, 407; Wagenaar, Vaderl. Historie, XX, 360-370. Zie ook: De Bie, Hofstede, 48-51. De Bruïne, Venema, 99.

Ibidem, 99; Van den Berg, Een Leids pleidooi, 10. Zie ook: Ypey en Dermout, Herv. Kerk, III, 475. 'Hij had een afschuw niet alleen van goddeloosheid of scepsis, maar ook van bijgelovige of gekunstelde vroomheid; hij was geen partijganger van deze of gene groepering, maar beschermde als stadhouder, die voor de integriteit van de fundamenten van de Republiek moet instaan, alle groepen zonder

De orthodoxen zullen deze lof echter niet geapprecieerd hebben 85.

Het optreden van Willem V lijkt in meerdere mate te beantwoorden aan de verwachtingen der gereformeerden. Zijn positiever opstelling ten aanzien van de kerkelijke verlangens hangt ongetwijfeld samen met de patriotse woelingen, waardoor hij in feite gedwongen werd zijn meest overtuigde aanhangers te vriend te houden. Zijn zeer conservatieve aard zal hierop mede van invloed zijn geweest. Zo prijst Ds. Barueth Willem V omdat hij de provinciale synode van Friesland het recht verleende om de Staten opmerkelijk te maken op de aanwezigheid of de uitbreiding van arminiaanse dwalingen: de stadhouder was 'hartelyk geneigd en gereed dat equitabel verzoek in te willigen' 86.

In 1766 wordt hij geprezen vanwege zijn voorstel in de Staten van Holland om slechts ambten te vergeven aan lidmaten der Hervormde Kerk uit wier attestaties bleek dat zij het ook werkelijk waren 87.

Het verdient aandacht dat mede door toedoen van Willem V Prof. Van der Marck uit Groningen in 1772 zijn post moest verlaten wegens vrijzinnige opvattingen, 88.

Ook Prof. B. Broes te Leiden, die wegens een voorrede in de Leerredenen over den Heidelbergschen Katechismus van P. Curtenius beschuldigd werd van onrechtzinnigheid, werd om deze reden door de stadhouder gekritiseerd 89. Voorts wijst het feit dat hij vijf maal de jaarlijkse zitting van het Haagsche Genootschap bijwoonde in de richting van zijn achting voor de gereformeerde leer.

Dit alles wil echter niet zeggen dat Willem V aan alle 'misstanden' een einde maakte. Zo liet hij zich bijvoorbeeld bij de Oost-Indische Compagnie vertegenwoordigen door de remonstrant Van de Poorten en de doopsgezinde Hope 90.

Samenvattend zouden we kunnen stellen dat de wensen der traditioneel-gereformeerden in meerdere mate door Willem V dan door Willem IV gehonoreerd werden en dat dit onder andere verband hield met de zeer wankelende positie van Willem V. Zijn oprecht gereformeerde overtuiging vormde evenzeer een belangrijke achtergrond van dit optreden 91. ¹⁵²

2. De traditioneel-gereformeerden en de tegenstanders van Oranje

---

onderscheid. Hij placht gematigde theologen, al weken zij van de thans gangbare opvattingen af, te beschermen tegen aanvallen van ijveraars, zoals hij tegen mij nog onlangs deed'. Verschuur, J.H., Elogium Herm. Venemae (Franeker 1788), 51. Gecit. bij De Bruine, Venema, 99, 100. Ook Ds. Rotterdam erkent dat Willem IV remonstranten, doopsgezinden en rooms-katholieken ontving, hetgeen niet door hem wordt gekritiseerd. Zie zijn Gods weg, 318.

¹⁵² Zie noot 78. Willem IV en Willem V werden in dit opzicht op één lijn gesteld, hoewel men Willem IV toleranter vond. Zie ook noot 70.

Kn. 18982, 32.

Hartog, Patriotten, 127.

Zie hierover: Lindeboom, F.A. van der Marck; Jonckbloet, Gedenkboek Hoogeschool Groningen; Heerspink, De Godgeleerdheid te Groningen; Ypey en Dermout, Herv. Kerk, III, 543-559. Reitsma, Gesch. Herv. Kerk, 392; NNBW, IV.

Blok, Gesch. Ned. volk, III, 566.

Zie hierover: Schutte, 'Willem IV en Willem V', 208, 209.

De ware vaderlanders

Na het voorgaande zal het niet verwonderen dat de orangistische houding van de traditioneel-gereformeerden leidde tot een confrontatie met de patriottenbeweging. We zullen dus nu moeten nagaan welke visie deze gereformeerden ontwikkelden ten aanzien van de patriotten. Omdat we dit alles in het kader van de gereformeerden en Oranje behandelen zullen we ons voornamelijk beperken tot het antiorangistische aspect van deze beweging. Om de gereformeerde kritiek op de patriotten goed te kunnen begrijpen is het nodig op nog enige niet genoemde aspecten te wijzen in de relatie gereformeerden en Oranje 92.

In de eerste plaats moet daarbij gedacht worden aan de reeds in een ander verband geconstateerde mening dat door de traditioneel-gereformeerden alleen de aanhangers van de eigen religie als de ware vaderlanders werden aangemerkt 93. Omdat, zoals gebleken is, goede gereformeerden orangisten waren volgde hieruit dat naar hun overtuiging ook alleen orangisten aanspraak konden maken op de titel vaderlander of patriot. Deze opvatting wordt in 1774 zeer duidelijk onder woorden gebracht door Ds. Van Drunen: 'Al wat recht Vaderlandsch en onvermengd gereformeerd denkt, tilt de belangen van Uw Doorluchtig Huis even zorgelyk als die van Land en Kerke' 94.

Alleen die 'Vaderlandsch bloed in de aderen hebben' zullen met verwondering en dankbaarheid terugdenken aan de goede zorgen die het Oranjehuis aan de Republiek heeft besteed en zijn daarom blij met de huidige stadhouder 95. De leerstellige bezwaren van Comrie en Holtius tegen de remonstranten worden nog versterkt door het feit dat zij tegenstanders van het Oranjehuis waren en zijn. We zagen al dat de beraamde moordaanslag op Maurits door hen weer werd opgehaald om aan te tonen dat de remonstranten geen ware vaderlanders waren 96.

Ds. Claessen merkt op, dat hij evenals alle rechtgeaarde Nederlanders grote eerbied voor het Oranjehuis heeft 97, terwijl Ds. Andringa er evenzo van overtuigd is dat de omwenteling van 1787 'alle getrouwen in den lande' tot blijdschap was 98. In de tweede plaats moet goed beseft worden dat de aanwezigheid van een stadhouder door de gereformeerden beschouwd werd als de verhoring van hun gebed. Ds. Van Velzen wijst er op, dat in 1747 het volk tot God riep om een stadhouder en diens komst interpreteert hij als een teken van Gods gunst: *Vox populi, Vox Deï* 99. Ook doet in dit opzicht de vergelijking met de richters van Israël zich weer gelden, want ook de richters werden verwekt op het groep van het volk tot God, 100.¹⁵³

---

¹⁵³ De nuanceringen binnen de patriottenbeweging kunnen in dit verband niet aan de orde gesteld worden. Waarschijnlijk hadden gereformeerde tijdgenoten daar zelf ook geen zicht op en ten tweede gaat het in deze paragraaf voornamelijk om de anti-orangistische tendenties binnen de patriottenbeweging. Voor de heterogeniteit van de patriottenbeweging verwijs ik naar de volgende studies: Geyl, *De Patriottenbeweging*; Vijfbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*; De Wit, *Aristocratie en democratie*; Schutte, *Ned. patriotten en de koloniën*; Kossmann, 'The crisis of the Dutch State'; Leeb, *The ideological origins*; Schama, *Patriots and Liberators*.

Zie hierboven, p. 89, 90.

Van Drunen, *De gemeente van Israël*, 40, 41. In het Voorbericht zegt hij, dat niet allen met zijn preek ingenomen zullen zijn, 'die genamer, zu ~., a,~maar we, 't oprechteijk met het dierbaar vaderland en met de Hervorm-

de Kerke meenen; en die met het erkennend harte daar staan, dat God zich van het doorluchtig Huis van Oranje en Nassau, al sedert twee eeuwen, tot zichtbaar heil van Staat en Godsdienst bediende, en noch bedient'.

Kn. 18372, 30.

Zie hierboven p. 104. Zie ook: Hartog, *Patriotten*, 126. Er werden van remonstrantse zijde nog pogingen ondernomen deze beschuldiging te weerleggen, bijv. van Theophilus Philadelphus, *De onschuld der remonstranten en: Nozeman, Betoog der kwaade trouwe*.

Ds. Van Spaan ziet het stadhouderschap van Willem V duidelijk als de verhoring van het gebed van alle oprechte vaderlanders' 101'. In die zelfde geest is De biddende Wensch der Oprechten geschreven naar aanleiding van de ambtsaanvaarding van Willem V, 102. Hetzelfde geldt voor de geboorte van de erfprins: 'Hij was op de gebeden der Heiligen als uit den Hemel gezonden' 103

In de biddagbrieven vinden we deze overtuiging eveneens terug. Daarin wordt de gemeente veelal opgeroepen God te danken voor de aanwezigheid van het Oranje--luis en te bidden voor de instandhouding ervan 104. Het zal duidelijk zijn dat in deze visie geen plaats is voor kritiek op de stadhouder. Anderzijds vonden de patriotten het ongepast dat predikanten baden voor het Huis van Oranje', 105,

Gereformeerde kritiek op de patriotten

De traditioneel-gereformeerden hadden om verschillende redenen kritiek op de overtuiging en het gedrag dergenen die zich patriotten noemden. We zullen eerst stilstaan bij de kritiek op het anti-orangisme der patriotten.

Er verschenen verschillende geschriften van de zijde der predikanten om Willem V tegen de laster der patriotsgezinden in bescherming te nemen 106. Vooral de felle aanval op de Oranjes door Joan Derk van der Capellen tot den Pol in zijn Aan het volk van Nederland beschouwden de gereformeerden als een ergerlijk lasterschrift. Ds. Hofstede betitelde dit pamflet als een 'allergoddeloost geschrift, waarvan Nederland nooit de weerga zag' 107. Sommige predikanten klaagden ook over de te grote drukpersvrijheid, waardoor het mogelijk werd de stadhouder in het openbaar te belasteren 108. Volgens Ds. Brill werd door de patriotten de functie van de stadhouder miskend omdat zij hem slechts beschouwden als de dienaar der Staten. Op deze en andere wijzen werd de prins bespot en veracht: 'Die het onbeschaamst kon liegen en lasteren scheen de beste Vaderlander' 109

Ds. Duytsch was van mening dat de haat tegen de stadhouder samenhang met het feit dat hij gereformeerd was: als Willem V remonstrants was geweest zou hij niet zo vernederd zijn 110

Ds. Barueth nam behalve Willem V ook de hertog van Wolfenbüttel in bescherming, dit in tegenstelling tot de meer kritische Ds. Kuypers. De eerstgenoemde vond het onjuist 'den Hertog, die uitstekende Personaadje, als onbekwaam en onnut van het Hof te eloigneeren' 111. ¹⁵⁴

Claessen, Jojadaas Roem, Voorwoord 4.

Van Andringa, Neerl. God verheerlykt, Opdragt.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 313. Zie ook: Kn. 18926a, 30 ten aanzien van Willem V. Van Velzen legt zelf ook deze relatie, Kerk. Redev., I, 287. Zie bijv. Richt. 3 : 9.

¹⁵⁴ 101 Kn. 18890, 13: 'God heeft hem tot een richter in het midden van ons verwekt'. Zie ook: Claessen, Jojadaas Roem, Voorwoord 4.

102 Kn. 18893 (De Vulder).

03 Rotterdam, Gods weg, 410. Zie ook Kn. 17866, IV.

Kist, Neêrl. Bededagen, I. In de periode 1748-1795 wordt in de biddagbrieven voortdurend melding gemaakt van de weldaad der aanwezigheid van het Oranjehuis, behalve in het patriotse intermezzo. Daarom is er vanaf 1788 een hernieuwde aandacht voor de stadhouder.

Zie bijv. Paasman, Martinet, 70; De Jong, De geref. kerk, 15.

Kn. 19022 is een gedicht van Ds. J. Brandts als reactie op een lasterschrift van patriotse zijde tegen de prins; Kn. 20197, 20198 van Ds. D.W. Smits; een aanval op o.a. Van der Capellen vinden we in Ds. Hofstede's 's Lands Pylaren. Zie hierover ook: Kist, Neêrl. Bededagen, II, 475-480. Verder valt ook nog te denken aan de Apologie van Hofstede en De treurende patriot van Ds. Brill.

Hofstede, Apologie, 88 ev. Zie ook: Kn. 20197.

Terwijl Ds. Kuypers daarentegen wenste dat alle nevelen verdreven werden, 'die den zetel des Stadhouders omringen en desselvs glans verdooven' en dat geen Achitofels maar wijze en welmenende raadslieden hem altijd zouden omringen 112.

Een ander bezwaar van de traditioneel-gereformeerden tegen de patriotten lag op het terrein van de vrijheden en de rechten van het volk. Dat de patriotten hiervoor opkwamen werd door de predikanten niet serieus genomen. Ds. Reguleth zag uit hun optreden slechts wanorde voortkomen: de vrijheid, de godsdienst, de rust en de welvaart werden ten prooi gegeven 'aan het ondiep eener dolle volksregering' 113.

De zogenaamde rechten en privileges van het volk waren trouwens niets anders dan vergunningen van de soeverein en geen authentieke rechten van het volk, zo hield Ds. Scharp de patriotten voor. Hij vroeg hen bovendien of de vrijheid van het volk in stadhouderloze tijdperken soms groter was geweest 114.

De door de patriotten gepropageerde vrijheid werd evenmin hoog aangeslagen door Ds. Hinlopen: 'Onder voorgeven van vryheid voor te staan, dwongen gewapende burgers hunne medeburgers tot hunne oogmerken. Wy konden nauwelyks een woord spreken, in of uitgaan, of wy wierden verspied en liepen gevaar van in onze huizen of personen mishandeld te worden'. Plato leerde het al en de geschiedenissen bevestigden het, dat de democratie altijd uitliep op de bruto dwingelandij, 115.

Het optreden van de patriotten ging gepaard met verachting van de wetten, met misbruik van de vrijheid, met het smaden van de stille burgers en met de achteruitgang van de welvaart. Dat was de rekening die Ds. Krieger opmaakte na het herstel van Willem V en hij dankte God dat de Republiek verlost was van het patriots intermezzo, 116.

De patriotten werden door gereformeerden zelfs bestempeld als landverraders, omdat zij tweedracht zaaiden en de aloude constitutie wilden omverwerpen. Ware patriotten zijn zij die 'd 'Eensgezindheid, de rust en de gehoorzaamheid jeegens de . wettige Regeering zoeken aantekweken' 117. Ds. Claessen was van mening dat allen die de bestaande regeringsvorm wilden veranderen voor vijanden van het vaderland gehouden moesten worden, 118. Een andere constitutie zou verderfelijk zijn voor de heersende godsdienst en het vaderland, aldus Ds. Brill, 119.

Een ander punt van kritiek op de patriotten hangt hiermee natuurlijk samen, namelijk hun ageren tegen de bevoorrechte positie van de Hervormde Kerk in de Republiek.

Het ontging de gereformeerden niet dat de gelederen der patriotten voor een aanzienlijk deel gevuld werden door dissenters die strenden voor een gelijkberechtigde plaats in de samenleving. Ds. Hofstede constateerde juist dat degenen die Willem V wilden verwijderen niet alleen steun in het buitenland zochten, maar ook bij de sekten in de Republiek 120. Deze lieden zouden er niet mee tevreden zijn alleen de prins te verjagen, maar zij stuurden er ook op aan de gereformeerde kerk van haar ereplaats te verdringen 121.¹⁵⁵

Abresch, Biddagrede, 21-25; Kn. 20197, 45.

Brill, De treurende patriot, 18.

Duytsch, Gedenksuyl, 44 (1788).

Kn. 19901, 10, 23. Zie ook: Hofstede, Neerlands Schuld, Gemaakt in de Dagen der Beroerte, Afgedaen Aan Zyn Hoogh. Den Regeerende Hertog van Brunswyk-Lunenburg.

¹⁵⁵ Kuypers, Neerl. licht, 35. Zie over Achitofel: 2 Sam. 16, 17.

Reguleth, Hist. Redev., 11.

Barger, Een predikant, 80. Zie ook hierboven, p. 112.

Hinlopen, Drie dankreden, 43, 44. Deze preken werden uitgesproken en gepubliceerd naar aanleiding

We signaleerden reeds eerder dat deze dubbele bedreiging tot gevolg had dat de band tussen de gereformeerden en de Oranjes strakker werd aangehaald 122. De realisering van de ideeën der patriotten zou immers een samenleving tot stand brengen waarin alle godsdienstige richtingen een gelijke plaats zouden krijgen. Dat dit tevens het einde van 'Neerlands Israël' zou betekenen beseften de traditioneel-gereformeerden terdege. Ds. Brill gaf tenminste te kennen dat iemand die de heersende godsdienst belasterde in feite een pest voor de staat was, 'al schreeuwde hy zich heesch van vryheid en privileges' 123.

De orangistische literator Van Goens liet de patriotsgezinde gereformeerde predikanten weten dat zij blind waren voor het gevaar dat de Hervormde godsdienst bedreigde van de zijde der patriotten. De leiders van die partij zijn, aldus Van Goens, de grootste vijanden van de gereformeerde leer, terwijl de Hervormde Kerk zoveel te danken had aan het Oranjehuis 124.

Inderdaad ging de kritiek op de stadhouder van de kant van remonstrantse en doopsgezinde patriotten dikwijls gepaard met aanvallen op de gereformeerden. Verschillende geestelijke leiders waren actief lid van de patriottenbeweging. Het anti-orangisme van de dissenters bestond al eerder: de remonstrantse Rotterdamse predikant K. Westerbaan schreef *Het ydel Vertrouwen op Prinsen* (1752) 125.

De sympathie der rooms-katholieken voor de patriotse gevoelens kwam bijvoorbeeld duidelijk naar voren in het geschrift van pastoor P. Schouten, waarin hij de gelukkige omwenteling van 1795 beschreef 126. Vooral echter bij de doopsgezinden vond men overtuigde patriotten. Zeer bekend werd Ds. F.A. van der Kemp die soms in het uniform van zijn exercitiegenootschap op de kansel verscheen en na afloop van de kerkdienst aan het hoofd van zijn wapenbroeders door de straten marcheerde 127. Hij gaf een preek uit over Rehabeam, met wie hij Willem V vergeleek 128. Enkele andere doopsgezinde predikanten met uitgesproken patriotse sympathieën waren: J. Kops, J.H. Floh, W. Fynje, A.H. van Gelder en J. van Geuns. Laatstgenoemde schreef ter gelegenheid van de gesloten alliantie met Frankrijk een preek: *Eendragt, nederigheid en onbaatzuchtigheid ter volkomene vestiging van de burgerlyke veyheid* 129. Al deze groepen maakten deel uit van de patriottenbeweging onder andere om een einde te maken aan de monopoliepositie van de Hervormde Kerk 130. ¹⁵⁶

---

van de gebeurtenissen in 1787.

Krieger, *Plecht. Dankstond*, 7. Kn. 20197, 11.

Claessen, *De gevaerl. gesteldheid*, 83: 'De Regeering van gebreken te zuiveren, behoudens haare Constitutie, is geheel iets anders, en moet by alle braave Vaderlanders gepreezen worden'.

Brilt, *De treurende patriot*, 18.

Hofstede, 's Lands Pylaren, 54, 55. Hofstede, *Apologie*,

¹⁵⁶ Hartog stelt dat het samengaan van dissenters en patriotten de gereformeerden nog meer naar Oranje toedreef. Het lijkt mij aannemelijker te veronderstellen dat de stadhouder daarom meer naar de zijde der gereformeerden overhelde. De gereformeerden waren altijd al Oranjegezind geweest, maar de stadhouders niet altijd duidelijk gereformeerd. Zie Hartog, *Patriotten*, 162. Zie ook hierboven, p. 114-117.

Brilt, *De treurende patriot*, 68.

Van Goens, *De Ouderwetsche Patriot*, 89, 3e stuk, gecit. bij De Jong, *De geref. kerk*, 14,15. Ook Ds. Scharp wantrouwe de patriotten omdat volgens hem wel 7/8 van de gewapende benden uit dissenters bestond, die niets van de gereformeerde leer wilden weten. Zie Barger, *Een predikant*, 89. Kn. 18379.

Schouten, P., *Ons verlost en juichent Vaderland; naar aanleiding dezer woorden: Dit is door den Heer geschiedt, en wonderlyk in onze oogen* (Amsterdam 1795).

BWPGN; Geyl, Stam, V, 1314. Uitvoeriger over hem: Hartog, 'Een heftig patriot'.

Kn. 20165, 20166. Ds. Hofstede reageerde hierop met zijn *Staatkundige Aanmerkingen*. Gegevens over

Het behoeft geen betoog dat de traditioneel-gereformeerden zich vooral ook daarom fel verzetten tegen de intenties van deze beweging.

De patriotten maakten zich echter volgens deze gereformeerden niet alleen schuldig aan ongehoorde kritiek op de Hervormde Kerk, maar zij spotten volgens hen met alles wat met God en godsdienst te maken had. Ds. Brill constateerde dat de ontheiliging van Gods Naam vooral bij hen te vinden was, die 'zich gerechtigd hielden tot allerleye baldadigheeden en brooddronkenschappen onder den blinkenden titel van iver voor de Vryheid en ene blaakende liefde voor het Vaderland' 131. De Leidse natuurhistoricus Lefranc van Berkhey beschreef in het volgende gedicht de patriotten als ontaarde spotters:

*'Gy spot met 'd Almagt, als de God van Jood en Christ,
Gy sluit de bronne toe van uw verschroeid geweeten,
En spot met Bybeltolk, en Leraars en Propheeten;
De leer van Epicuur, van Plato's, Socratessen,
Dat zijn de heiligheên, waarvoor uw eerbied knielt'* 132.

Een patriotse versie van de Heidelberger Catechismus moet in de ogen van vele gereformeerden louter blasfemie geweest zijn 133. Ook het patriotse geschrift *Het prophetisch Gezicht van den ziender Johannes*, beschreven in het 13^e hoofdstuk zyner Openbaringe, op de tegenwoordige aanmerkelyke omstandigheden en zaken toepaslyk, waarin gesteld werd dat met het beest en het getal 666 Willem V bedoeld werd, moet voor een groot aantal gereformeerden een overtuigend bewijs geweest zijn van de spotzucht der patriotten 134. Ook het denkklimaat van de patriotten ademde een geheel andere geest dan dat van de traditioneel-gereformeerden. Te denken valt hierbij vooral aan het rationalisme en het natuurrecht. Het beroep van de patriotten op het natuurrecht om de politieke rechten der burgers te vindiceren stond lijnrecht tegenover de gereformeerde opvatting, waarin een veel zwaarder accent werd gelegd op het historisch gegroeide onder Gods Voorzienigheid, 135.

De verhandeling van de patriotsgezinde gereformeerde predikant E. Alta uit Bozum (Fr.) over de natuurlijke oorzaken der ziekte onder het rundvee 136 vormt eveneens een bewijs voor het geheel andere denkklimaat der patriotten. Zoals we nog zullen zien legden de traditioneel-gereformeerden een direct verband met de zonden van het volk en beschouwden zijde sterfte onder het rundvee als een oordeel Gods. Het geschrift van Alta is dan ook duidelijk bedoeld als kritiek op deze visie. Tenslotte was het organiseren van een burgermilitie een doorn in het oog der traditioneel-gereformeerden, vooral wanneer predikanten daaraan meededen of hun gemeenteleden opriepen zich te bewapenen. Ds. Brill klaagde er over dat sommige predikanten 'meer geneegenheid toonden de noodlooze lighaamelyke dan de volstrekt noodzaakelyke geestelyke wapenoefening aan te pryzen' 137. Ds. Hartog uit Steenderen protesteerde er tegen dat de exercitiegenootschappen ook op zondag oefenden 138. ¹⁵⁷

---

deze en andere predikanten zijn ontleend aan BWPGN en NNBW. Zie ook: Hartog, *Patriotten*, 161.

¹⁵⁷ Brill, *De treurende patriot*, 32.

Gecit. bij Hartog, *Patriotten*, 202.

Hartog, 'Oranjepredikanten', 162.

Knuttel, *Verboden boeken*, 47. Dit schotschrift werd in Leiden en in Den Haag verboden. Zie hierboven met name p. 65 ev. Zie ook: De Wit, *De strijd*, 79; Leeb, *Ideol. origins*, 104.

Alta, *Verhandeling over de natuurlyke Oorzaken der ziekte onder het Rundvee*. Hij was een fel tegenstander van stadhouder Willem V, wiens bewind hij vergeleek met het goddeloze bestuur van koning Achaz. Zie zijn *Het groot verval en bederf*. Vanwege zijn politieke voorkeur werd hij in 1790

Door de patriotten werd echter hem weer verweten dat het zijn schuld was dat 'het exerceeren onder de boeren te Bronkhorst, Baak (en andere plaatsen) weder in de schoenen zakt', terwijl het hem bovendien werd kwalijk genomen dat hij bad voor de bloei van het Oranjehuis 139.

De gematigde patriotsgezinde Ds. Kuypers wilde zijn gereformeerde collega's echter duidelijk maken dat de burgerbewapening niet tegen de stadhouder bedoeld was, maar dat het geheel in overeenstemming was met artikel 8 van de Unie van Utrecht, 140. Zij lieten zich echter door deze redenering niet overhalen en bleven in de exercitiegenootschappen duidelijk anti-orangistische bedoelingen zien, terwijl zij bovendien de gewapende benden als een bedreiging van de burgerlijke vrijheid aanmerkten, 141

Toen Willem V in 1787 door de Pruisen weer in zijn macht hersteld was zagen de gereformeerden hun kans schoon om ook hun kerk te zuiveren van patriotse smetten. We zullen daarvan enkele voorbeelden geven.

Ds. J. Hoogewal werd met drie ambtgenoten in Deventer uit het predikambt gezet. In 1788 werd de Elburgse predikant J. van Diermen zelfs ter dood veroordeeld, omdat hij in zijn prediking uiting had gegeven aan zijn staatkundige gevoelens. Na gratieverzoek werd dit vonnis echter gewijzigd in levenslange ballingschap. Ds. J. van Eyk uit Loosduinen, die twee preken over de burgerbewapening had gepubliceerd, werd in 1789 als predikant ontslagen. Hetzelfde lot trof Ds. J. Bakker uit Ootmarsum in 1792. Ook Ds. C.A.W. Hein, die gold 'voor een Persoon, de verderfelyke gevoelens en nieuwigheeden der zogenaamde Patriotten toegedaan' moest in 1788 binnen zes weken Hoogeveen verlaten. De eerder genoemde Ds. Alta werd in 1790 ontslagen vanwege zijn politieke overtuiging. De later bekend geworden J.H. van der Palm was in 1785 als predikant bevestigd in Maartensdijk, maar door de omwenteling van 1787 zag hij zich genoodzaakt naar Zeeland te vluchten, waar hij studiesecretaris werd ten huize van een Middelburgse aristocraat 142. De Utrecht-se hoogleraar Y. van Hameisveld, tenslotte, werd eveneens vanwege zijn patriotse overtuiging uit zijn functie ontslagen, terwijl men hem tevens zijn burgerrechten ontnam. De meesten van hen werden in 1795 weer in ere hersteld, 143.

Patriotten en gereformeerde predikanten

We willen tenslotte nog nagaan welke gevolgen traditioneel-gereformeerde predikanten ondervonden vanwege hun eerbied voor het Oranjehuis en hun kritiek op de patriotten.

Over het algemeen trof deze predikanten hetzelfde lot als de patriotsgezinde predikanten, alleen wat later, na de omwenteling van 1795. In de jaren tachtig werden zij echter al belachelijk gemaakt in verschillende patriotse tijdschriften. Vooral met het feit dat zij voor de stadhouder baden en de gemeenteleden daartoe aanspoorden, werd flink de spot gedreven. Zo werd van Ds. Muntingh uit Ede verteld dat hij dagelijks met zijn smerige japon, oranjesjerp en lange pijp bij de boeren langs de huizen ging om te vragen of zij nog wel baden voor de Oranjevorst, 144.¹⁵⁸

---

uit zijn ambt ontslagen, maar in 1795 werd hij weer in ere hersteld. Zie over hem NNBW, IV.

Brilt, De treurende patriot, 30.

De Jong, De geref kerk, 20.

158

139 De Politieke Kruyer, nr. 294, gecit. bij Paasman, Martinet, 70.

In de Post van den Neder-Rhyn werden predikanten die op de biddag van 1782 geweigerd hadden het schandelijke en verraderlijke gedrag van Engeland te veroordelen en zich daardoor vurige Oranjeklanten hadden betoond, door de patriotten aan de kaak gesteld. Deze predikanten werden beschreven als vijanden van het vaderland, wolven in de schaapskooi, 145. Dit tijdschrift vond weliswaar een pendant in De Post naar den Neder-Rhyn onder redactie van de ex-predikant Ph. Verbrugge, maar dit heeft niet lang standgehouden. Verbrugge hield er wel wat van over: hij kreeg van Willem V een jaarlijks pensioen van negenhonderd gulden 146

Ook in de Politieke Kruyer werden prinsgezinde predikanten gehegeld. Zij werden hierin uitgemaakt voor kruipende vleiers, lage Engelsgezinden, canaille en Jan Hagel, 147. De Haagsche Correspondent nam Ds. Scharp op de korrel, omdat hij in vrouwenkleding zou gedanst hebben: Paulus verbiedt dit wel als Godtergende gruwel, maar tussen tijden en plaatsen is een groot onderscheid. Paulus is nooit predikant te Axel en Zuiddorp geweest. Ook was Paulus een dienaar van Christus en Ds. Scharp van Willem V, 148.

Volgens Hartog moet de haat van de patriotten tegen deze predikanten verklaard worden uit hun overdreven Oranjeverering. Het valt inderdaad niet te ontkennen dat sommige predikanten zich hieraan hebben schuldig gemaakt, maar we moeten hun Oranjeliefde toch steeds beoordelen in het kader van het hierboven gestelde. Bovendien waarschuwden predikanten zelf tegen verafgoding van het Oranjehuis. Ook de van vleierij beschuldigde 'bloemenstrooier'¹⁴⁹ Ds. Hofstede schreef in 1747 reeds: "k Weet wel dat zyn Hoogheid als een mensch zyne zwakheden en gebreken heeft, en ook wel zoo lang hy hier op aarde is zal behouden, maar my is ook niet onbewust, hoe 'er niemand meer kennisse van heeft dan de Prins zelfs'. En even verder: 'Ziet dan wel toe, dat gy met te veel vertrouwen op eenen menschen arm te stellen, U niet bezondigd, 150.¹⁵⁹

Ook Ds. Brandts heeft in 1773 getracht de beschuldiging van afgoderij met het Oranjehuis te weerleggen in zijn geschriftje: Oranjes eer gehandhaafd mitsgaders leraars vrygepleit van afgodery, 151. De kritiek op de predikanten had uiteraard dieper achtergronden, die samenhangen met de gereformeerde kritiek op de patriotten.

In 1795 maakten veel orangistische predikanten hetzelfde mee als hun patriotse ambtgenoten in 1787 en daarna. We zullen ook daarvan slechts enkele voorbeelden geven.

140 Kuypers, Neerl. Staatsorkaan (Aanhangzel), 70.

141 Zie hierboven, p. 120.

142 Zie over hem: De Groot, J.H. van der Palm.

143 Voor bijzonderheden verwijs ik naar BWPGN; Van den End, Bonnet, 23; Geyl, Stam, V, 1354; Evenhuis, Amsterdam, IV, 293.

144 De Jong, De geref kerk, 15.

¹⁵⁹ 145 De Post van den Neder-Rhyn, II, 689, gecit. bij De Jong, De geref. kerk, 12.

146 NNBW, II.

147 Evenhuis, Amsterdam, IV, 301.

148 De Haagsche Correspondent, nr. 87, gecit. bij Hartog, 'Oranjepredikanten', 156, 157.

149 In De Haagsche Correspondent, nr. 41 wordt een spotticht op het Oranjehuis toegeschreven aan P. Hofstede 'bloemenstrooier op de Graven van het Doorlugtige Huis van Oranje, begunstigde slaaf van den beminnellyken, tedergeliefden Prins Willem den Vyfden'. Zie hierover: Hartog, Patriotten, 226, 227.

150 Kn. 17603, 94, 99.

151 Kn. 19022. Eva van der Groe noemt het een grote zonde als de menigte afgoderij met de stadhouder bedrijft. Zie haar Oorlog, 105; zie ook: Rotterdam, De haastige Dood, 51.

Ds. C. Boers, die zijn proefschrift aan Willem V had opgedragen en die behalve predikant ook lid was van het Hollandse Statencollege, werd in 1795 als regent van dat college ontslagen, terwijl de Leidse vroedschap hem bovendien het preken verbood. Prof. Bonnet en Ds. Bachiene en enkele andere Utrechtse predikanten werden door de raad der stad ter verantwoording geroepen omdat zij zich niet hadden gehouden aan de uitgeschreven dankdagbrief vanwege 'de groote Verlossing, den Lande geschonken in deese laatste daagen, door ons te redden uyt de hand van onse onderdrukkers, het heerszuchtige Oranjehuis en desselvs aanhang, ondersteund door buytenlandsche hulp' 152.

Ds. Kumsius uit Nieuwerkerk aan den IJssel werd voor een jaar uit zijn ambt ontzet omdat hij had gebeden voor hen dienaar het buitenland hadden moeten uitwijken en omdat hij het wee had uitgesproken over de 'dansers en springers, godlozen en wetbrekers' 153. Ook de Utrechtse pastor Jac. Hinlopen werd van zijn bediening geschorst. Hij zou bovendien uit de stad en de provincie verbannen zijn als niet zijn zoon, lid van de Utrechtse vroedschap, hem verdedigd had bij Pichegru.

De orangistische predikant Kok kreeg in Utrecht tijdens de Bataafse Omwenteling een ruwe aanval te verduren van vier dronken patriotten uit de menigte. Terwijl hij bij de ingang van zijn woning stond drongen de vier naar binnen en begonnen hem te mishandelen, waarbij zij hem de pruik van het hoofd rukten. Tenslotte was er een groot aantal predikanten dat het ambt moest neerleggen omdat zij in 1796 weigerden de eed van burgertrouw en onderwerping af te leggen. Alleen al in Amsterdam waren dat vijftien predikanten! Hieruit blijkt wel hoezeer zij zich verbonden voelden met het Oranjehuis en hoezeer zij verknocht waren aan de aloude constitutie 154.

Zo brachten veel predikanten het voornemen van Ds. Hofstede in de praktijk, die in zijn Apologie van 1785 geschreven had dat hij liever Oranje wenende tot over de Jordaan wilde volgen dan met Absalom te Jeruzalem banketteren, 155.

3. Niet alle orangisten gereformeerd en niet alle gereformeerden orangist

Om het eventuele misverstand weg te nemen als zou de 'Oranjepartij' slechts zijn aanhang vinden onder het gereformeerde kerkvolk, daartoe aangemoedigd door hun predikanten, is het nodig er op te wijzen dat de aanhangers van Oranje uit een breder publiek afkomstig waren. De 'Oranjepartij' was samengesteld uit zeer verschillende belangengroepen, zoals officieren van het huurleger, gewestelijke en stedelijke autoriteiten in Utrecht, Gelderland, Overijsel en Zeeland en van het Groningse platteland, terwijl er ook individuele verdedigers van het stadhouderschap waren. De handhaving van de status-quo was over het algemeen de belangrijkste motivatie van deze groepen om zich achter de stadhouder op te stellen 156. Dit wil niet zeggen dat er onder hen geen gereformeerden gevonden werden. Orangistische regenten waren ongetwijfeld van gereformeerden huize, maar hun voorkeur voor Oranje kwam minder voort uit hun gereformeerde overtuiging dan uit politieke en sociale overwegingen.

Er waren ook intellectuelen die het stadhouderschap verdedigden: zoals Pieter Paulus, Elie Luzac en R.M. van Goens. Zij waren echter op andere gronden orangist dan de gereformeerden, zodat Ds. Barueth het boek van Paulus Het Nut der Stadhouderlyke Regeering 157 kon kritiseren. ¹⁶⁰

¹⁶⁰ 152 Kernkamp, Acta, III, 247 ev., gecit. bij Van den End, Bonnet, 26.

153 Hij bedoelt ongetwijfeld het dansen om de vrijheidsboom.

154 Zie vooral BWPGN en NNBW. Er stonden toen dertig predikanten in Amsterdam, zie Evenhuis,

In dit werk prees Paulus de stadhoudelijke regering omdat deze regeringsvorm volgens hem het meest geschikt was om het algemene belang te behartigen. De orangist Adriaan Kluit was zeer ingenomen met dit boek in tegenstelling tot Ds. Barueth. Deze vond de er ook in voorkomende kritiek op de stadhoudelijke praktijken en bevoegdheden ongepast en hij meende in dit boek een bedreiging te zien voor de gereformeerde kerk. Kortom, hij vond het een onoprecht geschrift, omdat onder het mom van Oranjeliefde het stadhouderschap toch wel werd bestreden, 158. Bovendien was Pieter Paulus bij Ds. Barueth verdacht omdat hij zich ophield in de 'Santhorster kring'. Een zelfde kritische houding der traditioneel-gereformeerden zien we tegenover de orangisten Elie Luzac en R.M. van Goens, 159. Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat de 'Oranjepartij' uit een heterogeen gezelschap was opgebouwd, zodat gereformeerd en orangistisch niet als synoniemen mogen gebruikt worden.

Van meer belang in het kader van ons onderzoek is het feit dat er ook patriotsgezinde gereformeerde predikanten waren. We zagen hierboven reeds dat een aantal van hen in 1787 en daarna uit het ambt werd gezet, van wie de meesten echter weer in ere werden hersteld na de omwenteling van 1795. Enkele van deze predikanten zullen we nu voor het voetlicht brengen.

Sommigen van hen betoonden zich overtuigde voorstanders van de burgerbewapening 160. De aanvankelijk prinsgezinde Ds. Van Spaan sprak in 1786 zijn bewondering uit over de gewapende genootschappen, in wier vaandels hij 'De Heer is mijn banier' wilde geplaatst hebben 161. Anderen stelden zich positief op tegenover de economische denkbeelden van de patriotten 162.

Ds. Bosch en Ds. Kuypers waren zeer ontstemd over de Pruisische interventie van 1787 en de wreedheden die daarmee gepaard gingen: 'Daar wordt gehoord eene stemme des geschreis der dochter onzes volks. Een noodkreet heeft zich verheft uit het Geldersch Hattem en Elburg, welker inwoners in diepen druk zitten over reeds geleedene rampen' 163.

Patriotsgezinde predikanten staken ook hun haat tegen Engeland niet onder stoelen of banken. Ds. Kuypers noemde Engeland 'de bronwel onzer rampen'? 164. ¹⁶¹

Amsterdam, IV, 332. De namen van de vijftien weigeraars zijn te vinden bij Ypey en Dermout, Herv. Kerk, IV, Aantek. 29, 30.

155 Hofstede, Apologie, 217-219.

56 Kossmann, 'The crisis', 440.

157 Gescheven ter gelegenheid van de geboorte van Willem Frederik in 1772.

¹⁶¹ 158 Zie hierover uitvoeriger: De Wit, De strijd, 43 ev.; Leeb, The ideol. origins, 104.

159 Leeb, The ideol. origins, 73; Kossmann, Verlicht conservatisme, 14, 15. Betreffende de houding van de lagere en middenklasse kan nog opgemerkt worden dat zij in Holland steun zochten bij Oranje tegen de patriotse regenten, terwijl zij in de andere gewesten over het algemeen zelf patriotsgezind waren tegen de orangistische regenten. Kossmann ziet hierin duidelijk een democratische hervormingstendentie. Zie zijn 'The crisis', 443. Zie over Van Goens, Wille, De literator Van Goens; Boogman, 'Kantlek. conservatisme', 41.

160 Kuypers, Neerl. Staatsorkaan (Aanhangsel), 70; Eyk, J. van, Neerlands volk tot de algemeene wapening aangemoedigd door eene leerrede over Neh. 4 : 14-15; en van dezelfde predikant: Het zich wapenend Nederland, n.a.v. 1 Sam. 13 : 12, beide verschenen in Amsterdam 1785; Racot, G.I.G., Dichterlyke aanspraak op de exercitieplaats van de Societeit zich oeffenende in den wapenhandel te Leyden, 1783. Zie over Ds. Bacot het artikel van Lindeboom, 'Een patriots predikant: G.J.G. Bacot', Groeneweg, J.L., De noodzakelijkheid eener algemeene Wapenoefening, voorgesteld in eene leerreden, (Amsterdam z.j.). Ook Ds. J.J. van Doorne prees de 'wapenhandel' aan, terwijl Ds. W.B. Jelgersma

Deze houding ging meestal gepaard met waardering voor Frankrijk. Ds. Chevallier prees het Franse volk gelukkig vanwege de revolutie. Het was nu bevrijd van de kluisters van de koning, de adel en de geestelijkheid. De protestantse gereformeerde broeders zullen wel verblijd zijn, nu zij God openlijk en vrij kunnen dienen. Er waren weliswaar gruwelen begaan tijdens de revolutie, maar Chevallier hoopte niet, zoals zovelen in de Republiek wel hoopten, dat het nieuwe Frankrijk door oorlog en wanorde te gronde zou gaan, 165

Enkele predikanten waren aanvankelijk Oranjegezind, maar sloten zich later aan bij de patriotten. Ds. Van Spaan ondervond hiervan als kwalijk gevolg dat het kerkbezoek aanzienlijk terugliep, 166. Ds. Claessen, die enige kritiek op de stadhouder had geuit, moest daarvoor in 1787 boeten door de plundering van zijn huis, waarna hij zich bij de patriotten schijnt te hebben aangesloten 167. Het koesteren van patriotse sympathiën kon zelfs samengaan met een orthodox-gereformeerde overtuiging, zoals bijvoorbeeld bij Ds. Th. Brunsveld de Blau uit Groningen. Deze had een rol gespeeld bij de ontslagprocedure van Prof. Van der Marck, maar dit weer-hield de stedelijke autoriteiten er niet van om hem in 1786 te ontslaan wegens kritische uitlatingen in de biddagpreek van dat jaar. In 1795 werd hij evenwel in zijn dienst hersteld, 168

Hoewel het niet zo gemakkelijk is de grenzen der orthodoxie te bepalen is het toch vrijwel zeker dat de meeste van de genoemde patriotsgezinde gereformeerde predikanten zich niet zo hecht verbonden voelden met de leer der vaderen. Predikanten als Martinet, Le Sage ten Broek, Chevallier en Bosch kunnen immers moeilijk tot de verdedigers der orthodoxie gerekend worden. Wel dient hierbij bedacht te worden dat het patriottisme van deze predikanten een tamelijk gematigd karakter droeg: de nogal radikale uitlatingen van bijvoorbeeld Ds. Chevallier vormen mijns inziens een uitzondering. Martinet en Kuypers zou men zelfs gematigde orangisten kunnen noemen, omdat zij geen aperte tegenstanders van het stadhouderschap waren. Om dit gematigde gereformeerde patriottisme enigszins te leren kennen zullen we luisteren naar Ds. Kuypers' *De Christen Patriot*.

Hij stelt hierin nadrukkelijk dat 'patriot' geen bendenaam mag zijn; een goede patriot is een 'Christen Patriot', die de rampen van zijn gefolterd vaderland gevoelt en betreurt, 169. Daarom bidt Ds. Kuypers tot de 'God van Nederland, onze Beschermgod van oudsher', om olie in de wonden te gieten en de vroegere eenheid weer te herstellen' 170. Immers, zal de band der Unie verbroken worden, dan zal het tevens gedaan zijn met Nederlands duurgekochte voorrechten 171. De oorzaak van alle rampspoed, onder anderen de oorlog met Engeland, zoekt Ds. Kuypers in de nationale zonden, zoals hoogmoed, overdaad, zatheid en stille gerustheid. Er wordt teveel gesteund op het geld en het stadhouderlijke bewind, zodat men beveiligd meende te zijn tegen een oorlog met Engeland en tegen de scheuring der 'Eendragtsband' 172. Over dit alles openbaart zich het ongenoegen van God in de onge wone plasregens, die de veldvruchten bederven 173. ¹⁶²

---

wellicht zelf kapitein van een vrijkorps was. Zie BWPGN.

161 Schotel, *Kerk. Dordt*, II, 429.

162 Kuypers, *Neerl. licht*, 34; Paasman, *Martinet*, 40.

163 Kuypers, *Christen Patriot*, 26. Ds. B. Bosch sprak hier nog over in 1795: 'Wie siddert niet by het herdenken aan dat rampzalig schandjaar? Het gekerm, . . . lammeren . . . klom op tot den God der vryheid, der liefde en der onschuld', gecit. bij Hartog, *Patriotten*, 239.

164 Kuypers, *Christen Patriot*, 24; zie ook zijn *Neerl. licht*, 31-36.

¹⁶² 165 Chevallier, *De Voetstappen*, 8-11.

166 Schotel, *Kerk. Dordt*, II, 429.

Om uit deze ellende te geraken wijst Ds. Kuypers op vier dingen die noodzakelijk gedaan moeten worden:

1. Men moet de Unie bewaren en zich de nood van de broeders in de andere gewesten aantrekken;
2. Men moet een burgeroorlog voorkomen door de eendracht te bevorderen;
3. Men moet duidelijk inzien dat al het ongeluk een oordeel Gods is;
4. Men moet de bronwel van de rampen toestoppen zoals hoogmoed, overdaad en vertrouwen op de macht van een schepsel 174.

Hoewel inhoudelijk verschillend is het hele betoog van Kuypers gevat in de 'Neerlands Israël'-conceptie der traditioneel-gereformeerden. Hieruit zouden we kunnen afleiden dat deze conceptie er bij de gereformeerden diep in zat en een geschikt interpretatiekader bleek om de eigen tijd te verstaan.

Hoeveel gereformeerde predikanten tot de patriottenpartij gerekend kunnen worden is niet zo gemakkelijk vast te stellen. Als de schatting van Ds. Scharp juist is, die stelt dat 7/8 van de patriotten tot de dissenters behoorden, zodat 1/8 van gereformeerden huize was, dan was het gedeelte der Hervormde Kerk dat sympathiek tegenover de patriottenbeweging stond niet erg groot¹⁵.

De verhoudingen wijzigden zich na 1795 echter aanzienlijk: veel patriotse predikanten werden toen weer in hun ambt hersteld, terwijl een groot aantal van hun orangistische collega's werd ontslagen vanwege hun weigering de eed van gehoorzaamheid af te leggen. 176. ¹⁶³

---

167 BWPGN; NNBW, VII, 298.

168 Ibidem.

169 Kuypers, Christen Patriot, Voorreden.

170 Ibidem, 25.

171 Ibidem, 30.

172 Ibidem, 34.

173 Ibidem, 33.

¹⁶³ Ibidem, 30 ev. Met dit laatste bedoelt hij ongetwijfeld dat men niet alles van de stadhouder mag verwachten.

Zie hierboven p. 121 en noot 124.

Zie hierboven p. 123 en noot 154. Op grond van het aantal predikanten dat in Amsterdam weigerde de eed af te leggen mogen we misschien voorzichtig concluderen dat het percentage weigeraars rond de 50 % lag. Exacte gegevens hierover zijn mij overigens niet bekend.

HOOFDSTUK 7

DE OORDELEN GODS OVER 'NEERLANDS ISRAËL'

Inleiding

We zijn nu toegekomen aan de bespreking van de laatste consequentie van de vergelijking van de geschiedenis van de Republiek met die van Israël, namelijk om de rampen die de Republiek troffen te interpreteren als oordelen Gods. In de hoofdstukken 3 en 4 is er reeds op gewezen dat de gereformeerde geschiedschrijvers het oudtestamentische model van de deuteronomistische geschiedschrijving navolgden in hun beschrijving van het verleden van de Republiek. Een belang-rijk kenmerk van deze geschiedschrijving was, zoals we toen zagen, dat de onheilen die Israël troffen in verband werden gebracht met het verlaten van Gods geboden, die met de verbondssluiting aan de Sinaï waren gegeven. Het boek Deuteronomium is in dit opzicht van groot belang omdat daarin herhaaldelijk wordt gewezen op de bedreigingen met Gods straffen als het volk Israël zich niet aan het verbond zou houden, terwijl het de Israëlieten daarentegen wel zou gaán als zij Gods geboden trouw onderhielden. Het deuteronomistische geschiedwerk dat de boeken Richteren tot en met Koningen omvat, exclusief Ruth, is in hoofdzaak vanuit dit theologisch gezichtspunt geschreven en wil het volk Israël laten zien dat ten gevolge van het versmiden van Gods verbond de aangekondigde straffen gerealiseerd werden. Dit oordeel vond zijn hoogtepunt in de wegvoering naar Assyrië en Babel. In 2 Koningen 17 komt de kern van de deuteronomistische geschiedschrijving duidelijk naar voren. Na de beschrijving van de verovering van Samaria en de wegvoering van het volk naar Assur wordt het gehele gebeuren op deze wijze theologisch geduid: 'Want het was geschied dat de kinderen Israëls gezondigd hadden tegen de HEERE, hun God, die hen uit Egypte had opgevoerd van onder de hand van Farao; en zij hadden andere goden gevreesd en hadden gewandeld in de inzettingen der heidenen; zij hadden kwade dingen gedaan om de HEERE tot toorn te verwekken. Toen nu de HEERE tegen Israël en tegen Juda door de dienst van alle profeten en van alle zieners betuigd had: Bekeert u van uw boze weger, en houdt Mijn geboden en Mijn inzettingen naar al de wet die Ik uw vaders geboden heb, zo hoorden zij niet, ja zij verlieten al de geboden van de HEERE, hun God en maakten zich gegoten beelden en dienden Baál. Daarom vertoornde de HEERE zich zeer over Israël, zodat Hij hen wegdeed van Zijn aangezicht, zoals Hij gesproken had door de dienst van al Zijn knechten, de profeten. Alzo werd Israël weggevoerd uit zijn land naar Assyrië, tot op deze dag'.¹

Het past geheel in de 'Neerlands Israël'-conceptie dat de traditioneel-gereformeerde predikanten op gelijke wijze de rampen en ongelukken die de Republiek troffen interpreteerden: het waren de straffen Gods over de zonden van het Nederlandse volk.

2.¹⁶⁴

---

¹⁶⁴ 2 Kon. 17 : 6-23 geparafraseerd. De ondergang van Juda en Jeruzalem wordt beschreven in 2 Kon. 24 en 25.

Het verdient opgemerkt te worden dat deze 18e-eeuwse predikanten een eenzijdig bijbels licht lieten vallen op het probleem van het lijden. De boeken Job, Prediker en het Nieuwe Testament werden niet of nauwelijks hierbij betrokken.

Zoals de profeten in het Oude Testament bedreigd hadden met allerlei oordelen als er geen bekering intrad, zo kondigden ook de predikanten de ondergang van de Republiek aan als het volk zich niet tot God zou bekeren. 3

Dat de vergelijking met het oude Israël ook in dit opzicht werd toegepast moge blijken uit de nu volgende citaten. Daarna zullen we een meer gedetailleerd overzicht geven van de interpretatie van de rampen die de Republiek troffen. 'Wanneer d' Inwoonderen van Nederland hunne zonden beleden, zich voor God verootmoedigden, roepende tot den Heer uyt hunne benauwtheden, zo heeft Hy ze verlost uyt hunne angsten en zwarigheden; Hy heeft aen ons gedaen, gelyk Hy voorheen deed aan het oude Israël', aldus Ds. Cuperus 4.

In gelijke zin spreekt Ds. Plevier: 'Laat u overtuigen van de vele en zware ongerechtigheden aan welke de inwoners van ons land schuldig zyn en hoe de altyd rechtvaardige Heere reden gegeven is, om ook over ons zulk een toorn en verbolgenheid te geven als Hy over Juda door Zefanja bedreigd en ook gebracht heeft. Laat u toch door ons en door onzer overheden woord, bevel en voorbede bewegen om u te bekeren' 5.

Ook bij Ds. Tuinman treffen we deze profetische visie aan: 'Gelyk Assur, zo mag ook Vrankryks koning een arend genoemd worden. 't Is een onrein, godloos, afgodisch koning, gelyk een arend een onreine vogel is; echter hy word ook van den God des hemels gezonden om ons te straffen. God heeft daartoe dezelve redenen als tegen Israël, omdat ook wy Zyn verbond hebben overtreden'. 6

Op een andere plaats citeert hij een woord van Amos dat regelrecht tot de inwoners van de Republiek gericht wordt: 'Uit alle geslachten des aardbodems heb Ik u lieden alleen gekent; daarom zal Ik alle uwe ongerechtigheden over u lieden bezoeken'. 7

Ds. Van Velzen schrijft dat God het had toegelaten dat Bergen op Zoom in 1747 werd ingenomen. Hij wilde daarmee tonen dat Hij op 'Neerlands Israël' vertoornd was, want de inwoners van Nederland en van Bergen op Zoom hadden niet gewandeld in Gods wegen 8. ¹⁶⁵

Deze enkele voorbeelden laten duidelijk zien dat het deuteronomistische geschiedwerk voor de gereformeerde predikanten de inspiratiebron vormde om de tegenslagen te interpreteren. We zullen dit nauwkeuriger adstrueren aan de hand van concrete gebeurtenissen die door vele gereformeerden opgevat werden als oordelen Gods. Vervolgens willen we nagaan in welke opzichten de gedragingen van het Nederlandse volk aanleiding gaven tot de realisering van deze oordelen. Tenslotte zullen we bezien welke weg de predikanten aanwezen om deze oordelen te ontgaan.

---

¹⁶⁵ Het ligt buiten mijn bevoegdheid te beoordelen of er in de profetische boeken sprake is van een latere deuteronomistische bewerking, zoals sommige geleerden menen. H.W. Hoffmann is er echter van overtuigd dat het tot de oorspronkelijke roeping van de profeten behoorde oordeel en bekering te verkondigen. Zie zijn 'Die Intention der Verkündigung Jesajas'. Zie hierover ook: Negenman, 'De verkondiging van Jes. 1 : 1-31'.

Cuperus, *Der Staaten Verbodsdag*, 69.

Plevier, *Ned. volk onder de oordelen*, 17, 18.

Tuinman, *Keurstoffen*, III, 317, 318.

Ibidem, I, 12; zie Amos 3 : 2.

Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 341.

1. De oordelen Gods over de Republiek

Natuurrampen

De biddagbrieven geven ons een duidelijk beeld van de tegenslagen die de Republiek in de 18e eeuw kreeg te verwerken. We zullen eerst stilstaan bij enkele veel voorkomende natuurrampen, waarna politieke en economische tegenslagen aan de orde gesteld zullen worden.

Een dikwijls optredend onheil betreft de sterfte onder het rundvee, die door vee-pest of andere omstandigheden veroorzaakt werd. Bijna de gehele eeuw door wordt in de biddagbrieven over deze ramp geklaagd. In de perioden 1714 tot 1720, 1745 tot 1764 en 1770 tot 1780 wordt hieraan jaarlijks aandacht besteed 9.

Zowel in de biddagbrieven als in allerlei predikaties wordt er de nadruk op gelegd dat de sterfte onder het rundvee een strafgericht van God is. Ds. Stokmans schreef in 1740 drie 'kerkreden' over het gebrek aan weide voor het vee waardoor veel beesten stierven, onder de titel Gods slaende Hand om de boosheit der Inwoonderen over het Land uytgestrekt 10.

Ook andere predikanten schreven in dezelfde geest over dit onheil 11. Het feit dat de Boetpredikaatzie over de sterfte van het rundvee ofte Davids wyze keuze uit drie plagen van Ds. Barueth in 1745 een vierde druk beleefde, wijst er op dat deze visie vrij algemeen gedeeld werd. Zo werd de veepest dus gezien als een straf Gods op de zonden van het Nederlandse volk: 'Kon het stomme vee zynen nood klagen, 't zou door zyn gezugt en gekerm ons verwyten, hoe het om onzer zonden wille deze straffen draagt en den dood ondergaet'12. Ook Ds. Metelerkamp legt er sterk de nadruk op, dat de toenemende zonden dit oordeel hebben veroorzaakt 13.

Evenals de sterfte onder het rundvee worden ook andere tegenslagen zoals overstromingen, zware regenval, barre koude en stormen geïnterpreteerd als oordelen Gods. Ds. Tuinman verwoordde deze visie beeldrijk in zijn beschrijving van overvloedige regens: 'De hemel beoorloogt ons of liever beschreit alle onze zonden met zyne langduurige plasregenen, die het schoone veldgewas zo deerlyk verdorven hebben' 14.

Door een grote overstroming moesten de mensen en het vee hun toevlucht zoeken in een kerk, waarop Ds. P. Broes het volgende commentaar levert: 'De heiligdommèn, daar kort tevoren de stem des leeraars klonk, zyn nu met schreiende menschen en loeiend vee vervuld en onder de donderende stem des oordeels van den Almachtigen, is er geene stem van openbare evangely-prediking'15. ¹⁶⁶

---

¹⁶⁶ Zie Kist, Neêrl. Bededagen, II.

Amsterdam 1740.

Zie bijv.: Metelerkamp, Heylsame Raad aen Neerlands volk ter afwending van de beklaglyke pestziekte onder hare runderen; Hilarius, Gods albestier ... wegens de overgrootte sterfte aldaar onder het rundvee; Van Gennep, Het hertnypend en besmetteyk sterven onder het Rundt-Vee; Fabricius, Nederlantse oordelen en rampen ... betooght in de ... runt-vee sterfte; Blom, Hiskia's dank- en loffer met in de voorrede hiervan: Een wektale tot Nederland, wegens de drukkende veepest en dreigende oorlog; Barueth, Davids wyze keuze. Ik verwijs voor de volledige titels en andere preken over de veepest naar de Bibliografie.

Barueth, Davids keuze, 25.

Metelerkamp, Heylsame Raad, Voorrede, 38. Zie ook bijv.: Alberthoma, Elia, 486, 487; Kn. 17852, 56. Tuinman, Keurstoffen, I, 223.

Broes, De Peinzende Kristen, 107.

Ds. Themmen schreef in 1741 naar aanleiding van een overstroming Gods rechtvaardige Gerigtshandel met de Inwoonders van Neerlant door het geweld van Winden en Waateren om den vloed hunner steigerende Sonden door den Vloed van ooverloopende Rivieren gevoelig te bestraffen, 16.

Ook in de biddagbrieven werd uitvoerig aandacht besteed aan overstromingen als oordelen Gods, 17'. We hebben reeds eerder gezien dat Ds. Martinet deze visie niet deelde: volgens hem zond God overstromingen ter bereiding van turfgronden, waarvoor men Hem moest danken 18.

Aparte vermelding verdient nog de paalwormenplaag die in de jaren dertig de Republiek teisterde en een groot gevaar opleverde voor de zeedijken. De biddagbrieven van 1731 en 1732 brachten deze plaag in verband met de in die jaren meer openbaar wordende Sodomiet, 19. Deze relatie werd waarschijnlijk gelegd omdat beide verschijnselen in zeker opzicht nieuw en onbekend waren. 'Dit jaar ontdekte men in veele van onze ingezetenen een vuile en godlooze besmetting wegens Sodoms onnatuurlyke zonde . . . Geen wonder derhalven dat de Heere wederom een nieuwe geesselroede bereidde om Neerlands volk te kastyden en een heir van zee-wormen te voorschyn bracht, die naauwelyks te vooren gekent waaren geweest. Alle middelen wierden tevergeefs aangewendt om dit gewormte te verdryven, tot dat het de Heere, die het gezonden had, door een harden winter in 't Jaer 1740 weeder wech nam', aldus een gereformeerde geschiedschrijver 20. Er werden ook over deze ramp verschillende preken en pamfletten in omloop gebracht 21.

Tenslotte zij nog vermeld dat ook de aardbeving die Lissabon in 1756 trof, in de Republiek zeer veel indruk maakte 22. Sommige predikanten zagen dit gebeuren als een straf op de zonden der Portugezen: het was immers het land van de Jezuïeten en van de inquisitie. Bovendien was het niet toevallig dat de aardbeving juist plaats vond op Allerheiligen, zo redeneerden zij, 23. Anderen zagen in deze catastrofe een voorteken van het naderende eindgericht 24.

Ds. Blom vond beide meningen echter onjuist: aan het eindoordeel moesten nog vele andere tekenen voorafgaan en volgens hem was het onjuist de Portugezen als goddelozer voor te stellen dan het Nederlandse volk. Het doel van de aardbeving interesseert hem in feite meer dan de oorzaak: als het Nederlandse volk zich niet zou bekeren tot God zou het hetzelfde lot treffen 25.¹⁶⁷

---

¹⁶⁷ Arnhem 1741. Zie ook: Kn. 17852; Kn. 19110; Stokmans, Gods slaende Hand, 21; Claessen, Leerre-den over Ps. 46 : 9 naar aanleiding van de storm van november 1775; Krieger, Gods ontzettend straf-gericht; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 234; Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 89; Alberthoma, Eliza, 526.

Kist, Neêrl. Bededagen, II. Circa 25 maal wordt melding gemaakt van dergelijke natuurrampen. Zie Bots, Tussen Descartes en Darwin, 71. Zie hierboven p. 44.

Kist, Neêrl. Bededagen, I, 302, 303 en II passim. Ook Justus van Effen legde deze relatie in zijn Hollandsche Spectator 112, 21 nov. 1732.

Liefhebber, Korte Schets, 84. Zie ook: Rotterdam, Gods weg, 79 ev.

Harkenroht, Zeeworm in Nederlandts Paalwerk; Van Gelder, Het gezegende Nederlandt ... in nootd van overstroominge door een zeldzaam Wormgeknaauw. Zie ook: Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 89; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 234. Voorts werden de volgende pamfletten uitgegeven: Kn. 16849, 16850, 16852-16858, 16911-16914, 16989-16991. Voor de financiële consequenties van deze catastrofe verwijs ik naar: Aalbers, De Rep. en de vrede, I, 129 ev.

In de biddagbrief van 1756 wordt deze catastrofe ook vermeld.

Evenhuis, Amsterdam, IV, 225.

Blom, Het bevend Nederland, 21. Zie ook: Van Kessel, De ontzagchelykheid van Godts komst. Blom, Het bevend Nederland, 34.

Zo diende dus ook een natuurramp in het buitenland er voor om de inwoners van de Republiek te vermanen God te dienen, opdat de Republiek verschoond zou blijven 26.

Economische en politieke tegenslagen

Behalve natuurrampen werden ook andere tegenslagen geïnterpreteerd als strafgerichten van God over de zonden van het Nederlandse volk. Enkele voorbeelden daarvan zijn: de economische achteruitgang, de politieke verdeeldheid, het vroegtijdig overlijden van Willem IV en oorlogen.

Vooral in de periode van 1730 tot 1756 worden in de biddagbrieven voortdurend klachten geuit over de economische recessie 27. Het wordt als een oordeel Gods aangemerkt dat de koophandel achteruitgaat en de neringen en hanteringen vervallen 28. Deze teruggang wordt opgevat als een bewijs van het wijken van God, die zich vertoort over de zonden van het volk 29.

'O! Wat heeft de Allerhoogste God gedurende de laatste jaren niet al menigvuldige blyken van Zynen Toorn ons doen ondervinden, met het blazen in onze tydelyke voorspoed? Hoe heeft de Heere onzen Zee- en Koophandel ook niet bezocht [door oorlog en roverijen], waardoor de Negotie zulke geweldige schaden heeft geleden, en nog lydt? En dat alles boven het generale verval van onzen Koophandel, die van jaar tot jaar afneemt en te gronde gaat. Dit komt alles van 's Heeren bezoekende hand over ons', aldus Ds. Van der Groe in zijn biddagpreek van 1759; 30.

Het overlijden van Willem IV wordt eveneens in verband gebracht met de zonden van het volk. Daarom kan Ds. Van Schelle opmerken dat men niet zozeer over de dood van Willem IV moet wenen als wel over de zonden 'die zulk een oordeel over ons gebracht hebben' 31.

Ds. Rotterdam heeft hierover dezelfde mening: 'Wy hadden ons zulk een prins onweerdig gemaakt; onze atheïsterye en heilloosheid, die zoo bandeloos doorbreekt, onze huigelary en sleurgodsdienst . . . die hebbe de kroone van ons hoofd gestooten, die hebben, ik moet het zeggen, hoe hart het ook klinken mooge, die hebben, zegge ik, den Prins vermoord!' 32

De predikanten Van Velzen en Andriessen wijzen er op, dat God het leven van de stadhouder had afgesneden, omdat het volk afgoderij met hem gepleegd had en meer van hem verwacht had dan van God 33. Bovendien geeft eerstgenoemde als oorzaak van zijn overlijden aan, dat de wijze waarop Willem IV stadhouder was geworden zondig was geweest' 34. ¹⁶⁸

---

¹⁶⁸ Enkele preken naar aanleiding van deze aardbeving zijn: Werdenier, Leerreden over het gebed van Habakuk; Mobach, Der Staaten Verbodsdag; Claessen, God in Zyne oordelen geregtvaardigt; Bymholt, Een bondel van dertien leerredenen; Kn. 18536.

Kist, Neêrl. Bededagen, II.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 89. Zie ook: Alberthoma, Eliza, 526; Willemsen, Gekroonde Steenen, 78.

Van der Groe, Biddags-Pred., 35, 153, 210.

Ibidem, 169, 170.

Kn. 18331, 31.

Rotterdam, Gods weg, 487; Idem, De haastige Dood, 55.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 657; Kn. 18370, 41-44. Beide predikanten waren overigens overtuigde aanhangers van het Oranjehuis.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 660. Dit in tegenstelling tot het eerder door hem beweerde dat de stem van het volk de stem van God was: Vox populi, Vox Dei. Zie hierboven p. 118.

Ook de in de tweede eeuwhelft opkomende burgerwisten worden door de traditioneel-gereformeerde predikanten opgevat als uitingen van Gods toom. De partijenschappen en ongehoorzaamheid jegens de overheden uit het begin van de eeuw worden echter niet anders beoordeeld. De innerlijke verdeeldheden en onenigheden worden door Ds. Tuinman geduid als voortekenen van het naderende oordeel van God over de Republiek 35.

Het verachten van de plakaten der regenten acht Ds. Alberthoma een symptoom van verharding in de zonden, terwijl de 'inwendige beroeringen' wijzen op de in aantocht zijnde straffen Gods 36.

Zo worden ook de onlusten van de patriottentijd, die gepaard gingen met minachting voor de regenten en de stadhouder, opgevat als tekenen van Gods ongenoegen over de Republiek 37.

Oorlogen worden op dezelfde wijze geïnterpreteerd: 'Omdat we met hemelgerende zonden den Almachtigen bestormden en tegen hem aanliepen met dikke halse, met hoogverhevene schilden, deed God den Vyand tegen ons opkomen als een Waterstroom . . . God liet den Vyand onze Muuren beklimmen' 38.

Ja, de Heere God voerde de Fransen zelf aan in de strijd tegen de Oostenrijkse Nederlanden om daardoor de Republiek te straffen vanwege de vele ongerechtigheden 39.

Ds. Van Hardeveldt vindt het daarom onjuist om de vijand harde verwijten te maken, want God heeft er Zijn hand in om het volk daardoor te vernederen⁴⁰.

Zo kwamen volgens Ds. Kuypers de moeilijkheden met Jozef II niet voort uit een onjuist politiek beleid, maar vanwege de misdragingen tegenover God, die daarom redenen had de Republiek te kastijden' 41.

Toen er in de patriottentijd ook onder de gereformeerde predikanten verschil van visie op de buitenlandse politiek ontstond, werd het duiden van een oorlog als oordeel Gods problematischer. Om dit te illustreren is het gewenst een excurs in te voegen over de traditioneel-gereformeerden en het buitenlandse beleid.

Oorlogen: De traditioneel-gereformeerden en de buitenlandse politiek

De voor de Republiek teleurstellend verlopen coalitieoorlogen tegen Frankrijk, die in 1713 ten einde waren gekomen, hadden haar in een zeer ongunstige financiële situatie gebracht 42.¹⁶⁹

Dit had tot gevolg dat de Republiek niet meer in staat was om het leger en de vloot op voldoende sterkte te houden: zij was een tweederangs mogendheid geworden, die er zich op moest toelagen te consolideren wat zij nog had. Een constante doelstelling van haar buitenlands beleid was dan ook voor alles het behoud van de vrede. Over de vraag hoe die vrede gewaarborgd kon worden liepen de meningen echter uiteen.

Voor Holland en hierin met name Amsterdam stond de zogenaamde onthou-

---

¹⁶⁹ Tuinman, Keurstoffen, III, 169.

Alberthoma, Elia, 285, ev. Zie ook: Ravesteyn, Vreugdedagen, 47, 48.

Brill, De treurende patriot, 34; Segaar, Drie dankredenen, 84. Zie ook hierover: Evenhuis, Amsterdam, IV, 93.

Barueth, Akensche Vrede, 15.

Van der Groe (E), Oorlog, 32, 33.

Van Hardeveldt, De Joodtsche Rep., 45.

Kuypers, Neerl. Staatsorkaan, 24.

De gegevens over de algemene aspecten van het buitenlands beleid zijn voornamelijk ontleend aan: Stork-Penning, Het grote werk; Aalbers, De Rep. en de vrede, I; Boogman, 'Achtergronden buitenl. beleid' en NAGN, IX.

dingpolitiek voor. Deze politiek, die zijn wortels in de 17e-eeuwse Hollandse traditie had, beoogde een totale onthouding van het machtspolitieke spel der andere mogendheden.

Deze politiek, in feite ook voorgeschreven door de slechte financiële situatie, had vooral ten doel de handelspositie van Holland weer te herstellen, die dan weer de gehele Republiek ten goede zou moeten komen. Deze onthoudingspolitiek kan daarom met recht ook een welvaartspolitiek genoemd worden. De zogenaamde zekerheidspolitici waren eveneens van mening dat de Republiek alleen bij vrede gebaat was, maar zij hadden een andere mening over de wijze waarop die vrede gewaarborgd kon worden.

Volgens Heinsius, Fagel, Van Slingelandt en anderen die deze politiek voorstonden was het een illusie te menen dat de Republiek zich door onthouding zou kunnen vrijwaren voor de soms bedenkelijke gevolgen van de soms irrationele machtspolitiek der Europese vorsten. Zij verwachtten dat door een actief beleid de internationale verhoudingen beïnvloed konden worden om op die wijze de status-quo zo goed mogelijk te handhaven. Door middel van allianties wilden zij trachten het machts-evenwicht en de vrede in Europa te bewaren. Zij beschouwden Frankrijk als de meest gevaarlijke mogendheid en zochten daarom veiligheid in bondgenootschappen met Engeland en de keizer, terwijl de barrière als verbindende schakel onmisbaar werd geacht. Volgens de zekerheidspolitici was het 'een vaste maxime en stokregel, dat de Republicq soo weinig bestaan, en sig maintineeren kan sonder allianciën als sonder militie, sonder frontieren, en sonder vloot' 43

Volgens sommige regenten had het Franse streven naar een 'monarchie universelle' niet alleen betrekking op het politieke terrein, maar volgens hen streefde Frankrijk ook naar religieuze overheersing. Het 'oud systeem' diende daarom ook ter verdediging van 'onse heilige religie en veyheid' 44, aldus het lid van de Hollandse ridderschap Van Wassenaer van Duyvenvoorde.¹⁷⁰

Tot 1747 bleef de Republiek vasthouden aan dit 'oud systeem', dat ook door de traditioneel-gereformeerden als het meest passende antwoord werd gezien op de Franse dreiging.

De 'renversement des alliances' van 1756 betekende echter de doodsteek voor het bondgenootschap tussen de Republiek, Engeland en Oostenrijk. Sindsdien waren Frankrijk en Oostenrijk bondgenoten geworden. Voor de Republiek was er vrijwel geen andere mogelijkheid dan een strikte neutraliteitspolitiek.

Voor de Vierde Engelse Oorlog liet duidelijk zien dat het 'oud systeem' volkomen achterhaald was. Deze oorlog bracht Willem V als pleitbezorger van deze politiek in zeer grote moeilijkheden. Na zijn herstel door Pruisen, hierin gesteund door Engeland, was het Oranjeregim in feite een vazal van Engeland geworden. Het alternatief der patriotten, een alliantie met Frankrijk en een flinke versterking van de vloot, leek meer in overeenstemming met de belangen van de Republiek, maar de voorstanders van het 'oud systeem' wilden dit alternatief in geen geval ondersteunen. Tot de voorstanders van de traditionele politiek behoorden de traditioneel-gereformeerden, die zich dus ook in dit opzicht geheel achter de Oranjes scharden. Hun visie werd echter meer ingegeven door gefixeerde denkbeelden, waarvan de bedreiging van het protestantisme door het rooms-katholieke Frankrijk de voornaamste was, dan door een

---

¹⁷⁰ De generale petitie van de Raad van State, gecit. bij Aalbers, De Rep. en de vrede, I, 44. 34
Zie Aalbers, De Rep. en de vrede, I, 47.

helder inzicht in de veranderde politieke verhoudingen. We zullen deze visie nu nader aan de orde stellen.

Voor de gereformeerden hingen politiek en religie nauw samen, zodat zij geneigd waren in elke oorlog een godsdienstoorlog te zien. Jan Wagenaar deelde deze mening geenszins, want, zo betoogde hij, de rooms-katholieke landgenoten verfoeiden de politieke aspiraties van Frankrijk, hoewel zij van dezelfde religie waren, 45. Evenmin hadden de traditioneel-gereformeerden oog voor de louter politieke en economische machtsontplooiing van Engeland en Pruisen. Men zette het gehele internationale gebeuren op de kaart van de religie! Zo konden de stadhouders steeds rekenen op de steun der gereformeerden in hun buitenlands beleid. Daarom adviseerde W. Bentinck Willem IV om steeds openlijk en nadrukkelijk partij te kiezen tegen Frankrijk om de steun van de gereformeerden niet te verspelen: zij waren immers doodsbenauwd te moeten zuchten onder het Franse juk van papisme en slavernij. 46

We willen nu enige illustraties geven van deze anti-Franse gezindheid der gereformeerden. Naar aanleiding van het sluiten van de vrede in 1713 merkt Ds. D'Outrein op, dat de vijanden van de Republiek zeer listig zijn, 'die wanneerse van vrede spreken niet selden eenen nieuwen oorlog ofte een andere dessein tot nadeel van ons land in den sin hebben' 47. De trouweloosheid van de Fransen kwam ook duidelijk naar voren in het verbreken van verbonden. Behalve het ongedaan maken van het Edikt van Nantes in vroeger dagen 48, heeft Frankrijk zich ook schuldig gemaakt aan het schenden van de Pragmatieke Sanctie 49. Lodewijk XIV wordt gezien als een Sanherib, die Israël verdrukte; hij is bovendien heerszuchtig en hoogmoedig 50. God heeft deze trotse koning weliswaar willen gebruiken om de Republiek te straffen voor haar overtredingen, maar God zal ook Frankrijk zelf daarvoor kastijden, want 'Hy gedenkt aan 't bloed en de gebeden zyner gunstgenooten en zal dat betoonen te zyner tyd' 51. Ds. Van Velzen beschouwt de koning van Frankrijk als een 'afgodische Monarch'. Overheersing door deze vorst betekent zuchten onder het 'Roomsche Antichristendom' 52. Ds. Metelerkamp verwacht evenmin veel goeds van Frankrijk. Wat zou de Republiek zwaar getroffen worden als 'het lant vervult wordt van wegen dien steert des rookenden vuurbrands, ik meen de Fransche Moordbranders, die geen blyder dag souden sien, als wanneer sy van Neerlands volk mogten uitroepen: Reyn af, reyn af, ontbloot haer, ontbloot haer tot de Fondamenten toe' 53. Wat zou men immers kunnen verwachten van een land dat zich laat leiden door de 'verderfelyke Machiavelsche staatkunde'? 54 ¹⁷¹

Ds. Tuinman schetst aan het begin van de eeuw de toekomst van de Republiek in sombere kleuren als zij overmeesterd zou zijn door de Fransen: ons land zal dan verarmen; er zal schrik en angst van rondom zijn; er zal veel bloed vergoten worden; zeer velen zullen moeten vluchten; er zal gemoord en geplunderd worden; er zullen schendingen en mishandelingen plaatsvinden; wij zullen zuchten onder ellendige

---

¹⁷¹ Zie Hartog, *Patriotten*, 62; Geyl, *Stam*, V, 1164.

- Briefwisseling W. Bentinck, I, 228. Gecit. bij Geyl, *Stam*, IV, 1091.
- D'Outrein, *Vervolg Sterome Gods*, 46. Zie ook de preken van Ds. Sibersma.
- Tuinman, *Keurstofen*, I, 119.
- Van der Groe (E), *Oorlog*, 16. Zie noot 48.
- Tuinman, *Keurstoffen*, I, 120, 97; V, 92.
- Van Velzen, *Kerk. Redev.*, I, 233. Metelerkamp, *Heylsame Raad*, Voorrede.
- Van der Groe (E), *Oorlog*, 19.

heerschappij; onze tempels zullen verwoest worden of veranderd worden in afgodshuizen; er zal consciëntiedwang komen en de genademiddelen zullen verdwijnen; wij zullen weggevoerd worden uit ons land en over de wereld verstrooid worden, terwijl wij overal zullen moeten omzwerven om Gods Woord te zoeken, maar wij zullen dat niet kunnen vinden⁵⁵.

Het is niet te verwonderen dat de traditioneel-gereformeerden daarom aandrongen op het handhaven of tot stand brengen van een krachtig leger om dit Franse gevaar te kunnen weerstaan⁵⁶

Hun fervent orangisme en hun overtuiging dat het in de buitenlanse politiek steeds om religieuze zaken ging deed deze gereformeerden over het algemeen positief staan tegenover Engeland. Dit land werd gezien als de natuurlijke bondgenoot van de Republiek. Beide mogendheden hadden zeer veel te danken aan de Oranjes, zodat een goede verstandhouding niet meer dan vanzelfsprekend was. De Oranje-stadhouders waren tot heil van Engeland en Nederlands⁵⁷. Ds. Van Utrecht kan daarom in 1748 bidden voor de voorspoed van Engeland: 'De groote Hemel-Koning zegene niet alleen syn Brittanische Majesteit met allerlei zegeningen, maar ook syn volk en geheel koningryk, een volk en koningryk welkers zegeningen en belangen met die van onse Republyk soo naauw verbonden syn!' ⁵⁸

De Vierde Engelse Oorlog die de patriotten beschouwden als een gevolg van de falende politiek van de stadhouder deed ook discussies ontstaan in het gereformeerde kamp. Op zijn minst kon men vraagtekens plaatsen bij de geciteerde woorden van Ds. Van Utrecht. De Engelse en Nederlandse belangen liepen immers lang niet altijd parallel, zeker niet in oorlogstijd.

Uit enkele preken van gereformeerde predikanten blijkt dat men niet goed raad weet met deze oorlog. Men keurt weliswaar het Engelse gedrag af, maar dan wel in tamelijk milde bewoordingen. Zo erkent de Amsterdamse predikant Serrurier, die in 1781 een preek schreef naar aanleiding van de overwinning van Zoutman, de imperialistische politiek van Engeland omdat dit land de oorlog uit heerszuchtige motieven was begonnen, maar voor alles wil hij ook deze oorlog zien als een straf Gods voor de zonden van het Nederlandse volk ⁵⁹. Hij roept daarom vooral de leraars der kerk op om tot God te bidden voor het behoud van het vaderland en hij wijst er met klem op, dat men beslist geen vertrouwen moet stellen op allerlei politieke middelen die aangewend werden om zo snel mogelijk een einde aan deze oorlog te maken ⁶⁰. Hierbij denkt hij zeer waarschijnlijk aan de bij de gereformeerden en orangisten dubieuze zaken als de versterking van de vloot en het sluiten van een alliantie met Frankrijk. Omdat hij geheel in de lijn van de gereformeerde traditie het internationale gebeuren slechts in de sfeer van de religie kan zien wijst hij ten diepste deze oorlog met Engeland af: 'Een oorlog tusschen twee volkeren, die beide den Christelyken godsdienst belyden, staat niet gelyk met eenen oorlog, die tusschen Israël en eenig ander volk gevoerd wierd'. Hij verbiedt het daarom te bidden voor de vernietiging van de vijand ⁶¹. ¹⁷²

---

¹⁷² Tuinman, Keurstoffen, III, 320. Dit beeld zal hij zich gevormd hebben op grond van berichten over de vervolgingen van de Hugenoten.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 186; Van der Groe (E), Oorlog, 149; Kn. 19901, 13; Kn. 19585. Rotterdam, Gods weg, Opdracht. Kn. 17866, 15.

Kn. 19585, 46, 47. Voor de biddagbrieven over deze Engelse Oorlog verwijs ik ook nog naar hierboven p. 94

Ibidem, 49, 50.

Ibidem, 57.

Deze gedachtengang treffen we eveneens aan in het pamflet Oorlogh met Nabuuren, waarin men een samenspraak vindt tussen een 'Zee-Capitein, Polityk en een Predicant'. Ook hierin wordt betoogd dat het ongeoorloofd is dat broeders in het geloof elkaar beoorlogen: oorlogen tussen Juda en Israël werden immers door God afgekeurd. 62

Hoewel het roepen om versterking van de vloot kon wijzen op patriotse sympathieën, durfde Ds. Barueth het toch aan om hiervoor een pleidooi te voeren. Versterking van de zeemacht was volgens hem beslist noodzakelijk om zo spoedig mogelijk tot vrede te kunnen komen. Hij voegt er echter meteen aan toe dat uitbreiding en versterking van het leger even dringend gewenst was om 'den loosen en steeds vlyende Fransman, ingevalle hy over eenen getroffen vrede met Engeland eenig misnoegen mogt opvatten, het hoofd te kunnen bieden' 63. Zo was ook in de jaren tachtig voor veel gereformeerden Frankrijk nog steeds de aartsvijand en bleef Engeland in principe de bondgenoot, omdat het volgens hen ten diepste ging om het al of niet voortbestaan van het protestantisme in Europa.

Gereformeerde predikanten die een andere visie op de buitenlandse politiek hadden schaarden zich daardoor als vanzelf aan de zijde der patriotten. Het is daarom niet verwonderlijk dat we onder de predikanten die bijvoorbeeld een pleidooi voerden voor de vlootversterking de namen van Martinet en Kuypers tegenkomen. Met medewerking van Ds. Martinet werden zelfs fondsen gesticht 'ter aanmoediging van 's lands zeedienst' 64. Ds. Kuypers zag in de verwaarlozing van de vloot de nationale zonde van de Republiek, waarvoor God haar strafte door een oorlog met Engeland, 65. Hij betoonde zich een groot voorstander van de versterking van de vloot, hoewel hij het leger evenmin wilde verwaarlozen 66. Deze andere visie op het internationale gebeuren kwam voort uit de overtuiging dat het in de buitenlandse politiek niet meer om religieuze, maar om politieke kwesties ging. Zo mochten protestantse landen volgens Ds. Kuypers zonder gewetenswroeging verdragen sluiten met rooms-katholieke landen, want 'code zy dank, de weereld is te veel verlicht, om door 't geschreeuw van oorlog voor of tegen de godsdienst zich te laten blinddoeken: de twisten die Europa deze schokken toebrengen zyn alleen staatkundig' 67. Deze visie betekende toch wel een breuk met de opvatting van de traditioneel-gereformeerden. Behalve door Engeland en Frankrijk werd het internationale politieke toneel van de 18e eeuw ook in toenemende mate beheerst door Pruisen en Oostenrijk. De sympathie der traditioneel-gereformeerden ging zonder meer uit naar het opkomende Pruisen. Ook het machtsconflict tussen Pruisen en Oostenrijk interpreteerden zij als een strijd tussen het protestantisme en het rooms-katholicisme. Zo werd Frederik de Grote voorgesteld als de kampioen van het protestantisme 68. ¹⁷³

---

¹⁷³ Kn. 19661, 5, 6.

Kn. 19901, 13. Een ander nadelig gevolg van de zwakte van de vloot was volgens hem, dat de Republiek dan aangezien werd als 'een veragtelyk volk, een spot en schimp en aller aanfluiting'. Zie ook hierboven p. 16 en 60.

Zie Paasman, Martinet, 72. Zijn visie op de Vierde Engelse Oorlog is te vinden in zijn Ver. Ned., 150, 151.

Kuypers, Neerl. licht, 22.

Ibidem, 32. Zie ook: Martinet, Ver. Ned., 151.

Ibidem, 16.

Zie bijv.: Knappert, Zedelijk leven, 128; Kn. 18551: Gebed door een juffrouw gedaan voor de voorspoed van den koning van Pruisen (1757); Sybel, Het glorieryke begin, 17; Van Hardeveldt, Zamenpraak over het Criticq gestel der zaken van Europa.

De Oostenrijkse keizers daarentegen werden door hen negatief beoordeeld omdat zij zich hadden schuldig gemaakt aan de vervolging der protestanten en nog steeds consciëntie-dwang toepasten 69. Ds. Claessen had echter ook aandacht voor de economische kanten van de politiek toen hij zijn afkeuring uitsprak over de plannen van keizer Jozef II, die de sluiting van de Schelde ongedaan wilde maken. Omdat de opkomst van Amsterdam daaraan te danken was wilde deze predikant de Schelde liever gesloten houden⁷⁰.

Over het algemeen beoordeelden de predikanten het internationale gebeuren echter met religieuze maatstaven. Het behoud van het protestantisme in Europa moest gegarandeerd worden, zodat men een politiek voorstond die 'de balans van evenwicht' niet zou verbreken⁷¹.

In dit kader konden de oorlogen ook steeds geïnterpreteerd worden als oordelen Gods, want in groter verband zou het einde van het protestantisme tevens het einde van 'Neerlands Israël' betekenen. Dat dit lot de Republiek eens zou treffen, zoals Israël weleer, werd door sommige predikanten inderdaad als uiterste straf van God aangekondigd. We zullen daarvan enkele voorbeelden geven.

'Neerlands Israël' met ondergang bedreigd

In het kader van de anti-Franse gezindheid der traditioneel-gereformeerden constateerden we reeds dat Ds. Tuinman verwachtte dat een oorlog met Frankrijk het einde van de Republiek zou kunnen betekenen⁷². Het voorbeeld van het oude Israël wordt daarbij steeds als spiegel voorgehouden. Zoals toen de profeten het oordeel van de ballingschap en de verwoesting hadden aangekondigd, zo waarschuwden hier de predikanten voor de ondergang van de Republiek als men zich niet tot God zou bekeren.

Ds. Van Velzen merkte op, dat de maat der ongerechtigheid vol scheen geworden: het was als met Juda voor de wegvoering naar Babel, maar God zond nog zijn getrouwe profeten om dit oordeel te ontgaan⁷³. De ongehoorzaamheid van het volk om acht te geven op deze profetische vermaningen werd gezien als de reden waarom God dit definitieve oordeel over de Republiek zou brengen. Bij aanhoudende onbekeerlijkheid en onverbeterlijkheid zullen de reeds aanwezige oordelen aanhouden, verzaamd en vermeerderd worden 'tot verdelging en verstoring'⁷⁴. Als men zich zou blijven verharderen tegen alle waarschuwingen in dan kon men niet anders verwachten dan dat God de inwoners van de Republiek uit Zijn mond zal spuwen⁷⁵. De concretisering van dat oordeel zou kunnen plaatsvinden door een Franse overheersing; men zou dan als het ware weggevoerd worden naar het 'Antichristisch Babel'⁷⁶.¹⁷⁴

'Eens zal Hy het geheele Land overgeven, en brengen onder de magt en slaverny van eene Antichristelyke Overheid. Velen zullen dan als Ballingen, beroofd van alles, in

¹⁷⁴ Van der Groe (E), Oorlog, 19, 20.

Claessen, De gevaarl. gesteldheid, 22, 23. Zie ook hierboven p. 113.

Zie bijv.: Van Velzen, Kerk. Redev., I, 409; Van der Groe (E), Oorlog, 144; Kn. 17869, Aanspraak. Zie hierboven p. 136 en 137.

Van Velzen, Kerk. Redev., I, 237. Deze uitspraak heeft betrekking op de eerste eeuwhelft. Plevier, Ned. volk onder de oordelen, Voorrede, 273, 274. Zie ook Metelerskamp, Heylsame Raad, 38: 'Ja, wy hebben een totaale ruine en verderv te verwagten'.

D'Outrein, Vervolg Stemroe Gods, 91.

Stokmans, Gods slaende Hand, 44; Tuinman, Keurstoffen, V, 582; Themmen, Gots Gerigts-handel, 251, 252; Van der Groe (E), Oorlog, 25.

vreemde landen omzwerven' 77.

Men dacht echter niet alleen aan een overheersing door Frankrijk. In de meeste gevallen werd over de ondergang van 'Neerlands Israël' gesproken naar aanleiding van reeds aanwezige rampen: een verheving van die onheilen zou het einde van de Republiek kunnen betekenen 78. Zo worden alle aanwezige of verleden rampen opgevat als voortekenen van de aanstaande vernietiging van het vaderland: 'Beschouw het oordeel van deze waternood in verband met alle bezoeken, die er zyn voorgegaan!, pest onder de runderen, groote droogte in het afgelopen jaar, een ontzettende winter en een rampspoedige oorlog in de jongstverleden jaren. Alles levert de voorspelling van uw sterk naderende ondergang!'79

Opvallend is de gedachte aan een algehele verdrinking van de Republiek: 'Hoe licht kon het gebeuren dat God . . . alle Provinciën met de golven der zee bedekte en dus het gantsche Lant maakte tot een soutkuyl om de boosheit der geenen, die 'er in wonen' 80.

Al kwam het einde van de Republiek dan op een andere wijze tot stand dan men vermoed had, ongetwijfeld zullen velen in de gebeurtenissen van 1795 een voltrekking van dit gericht hebben gezien.

2. De zonden als oorzaken van Gods oordelen

Het is nu wel duidelijk geworden dat de tegenslagen die de Republiek troffen werden geïnterpreteerd als straffen Gods over de zonden van het Nederlandse volk. We willen nu bezien welke zonden de predikanten met name op het oog hadden. De consequentie van deze visie was dat de traditioneel-gereformeerden weinig geïnteresseerd waren in de natuurlijke oorzaken van allerlei rampen. We zagen in het vorige hoofdstuk dat bijvoorbeeld de patriotse predikant Alta hiervoor juist wel belangstelling had in zijn geschrift over de natuurlijke oorzaken van de sterfte onder het rundvee 81. We stelden toen reeds vast dat daarin een kritiek was te bespeuren op de traditioneel-gereformeerde visie, waarin slechts plaats was voor de zonden als oorzaak van allerlei tegenspoeden. Ds. Cuperus noemde een ieder die dit laatste zou willen ontkennen een dwaas, namelijk wanneer men zou blijven steken bij de constatering van de tweede oorzaken zonder op de diepste oorzaak te letten 82. Dit wil uiteraard niet zeggen dat de gereformeerden het bestaan van tweede oorzaken ontkenden. Ds. Blom gaf tenminste een uitvoerige beschrijving van mogelijke oorzaken van de aardbeving in Lissabon, maar hij voegde er aan toe dat wie daarin niet de bewijzen van Gods almacht en dikwijls ook van Zijn toorn wilde aanmerken tot de 'ongodisten' gerekend moest worden 83.¹⁷⁵

---

¹⁷⁵ Van der Groe, Biddags-Pred., 210 (1771).

Zie noot 74.

Broes, De Peinzende Kristen, 114.

Themmen, Gots Gerigts-handel, 99. Zie ook: Alberthoma, Elia, 493. De genoemde 'soutkuyl' herinnert waarschijnlijk aan de ondergang van Sodom en Gomorra.

Zie hierboven p. 122.

Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 86; Themmen, Gots Gerigts-handel, 74.

Blom, Het bevend Nederland, Inleiding, 16. Hij 'bewijst' hier in feite het bestaan van God, waar-door hij zich op het gebied van de fysico-theologie begeeft. Het is daarom niet verwonderlijk dat hij herhaaldelijk met instemming de 'godvruchtige Wysgeer Nieuwentyt' citeert. Zie ook: Stokmans, Gods slaende Hand, 64.

Ds. Metelerkamp vond echter dat het weinig zin had om naar de natuurlijke oorzaken van de veepest te zoeken, niet alleen omdat hij van mening was dat de uiteindelijke oorzaak in de zonden van het volk lag, maar ook omdat hij te weinig onder de indruk was van de mogelijkheden om de veepest op een natuurlijke wijze te verklaren. Zo schreef men de veepest in 1714 toe aan het werpen van vergiftige pillen door booswichten in de buurt van Milaan; of men zag de oorzaak in de verrotting van miljoenen gestorven sprinkhanen; of de sterfte van het vee zou het gevolg zijn geweest van vergiftige dauw op de weiden. Als men elkaar zo tegensprak dan kon men het zoeken naar natuurlijke verklaringen evengoed nalaten, aldus Metelerkamp 84. Ook Ds. Stokmans is niet zo geïnteresseerd in de natuurlijke oorzaak van de hevige en langdurige koude van zijn dagen, naar aanleiding waarvan hij een preek publiceerde, maar hij wilde toch een belangrijke oorzaak niet verzwijgen, namelijk de invloed van een voorafgane staartster 85.

De geringe natuurwetenschappelijke kennis droeg er zeker toe bij dat men in feite het onderzoek naar natuurlijke achtergronden van allerlei verschijnselen negeerde, maar de diepste oorzaak lag toch in het feit dat men de gebeurtenissen profetisch wilde duiden. Dit had evenzeer betrekking op de politieke tegenslagen, waarvoor men immers vaak de politieke leiders verantwoordelijk kon stellen. Maar ook hier zocht men de oorzaak in een andere richting: 'Om de ware oorzaken van Gods oordelen over het land te zoeken, moeten wy niet met de onwetende menigte die zoeken in de wyze van 's lands bestuur, maar in de rebellie en ondankbaarheid van Neerlands kinderen tegen God' 86.

We zullen nu bezien welke zonden de predikanten aanwezen als oorzaken van Gods toorn. Een dikwijls geuite klacht betrof de toenemende 'Atheïstery': 'God zal ons als Juda straffen vanwege onze goddeloosheden, zoals Atheïstery en Libertinistry' 87. Ds. Van Andringa was in 1788 er van overtuigd dat er een 'talloose schaar gekante vyanden van waarheid, God en godsdienst in 't midden van ons land zyn, die met den geest van Atheïstery, Deïstery en Vrygeestery bezielde zyn' 88. Ook vernemen we klachten over de toegenomen ongodsdienstigheid: 'Men spotte met de vromen en railjeerde met de godzaligen' 89. Vooral in de tweede eeuwheft werd in de biddagbrieven met toenemend ongenoegen vermeld dat de religieuze onverschilligheid onder het volk hand over hand toenam, waarover God zeker met Zijn gerichten zou komen 90

Voor meer gereformeerde klachten over deze zonden verwijs ik naar hoofdstuk 1; 91. Een bijzondere zonde die door de gereformeerden vooral in de jaren dertig veelvuldig genoemd werd was de zogenaamde Sodomie. We zagen reeds dat de toen aanwezige paalwormplaaig hiermee in verband werd gebracht. 'Velen verklaarden hunne zonden als Sodom en droegen hunne doodelyke melaatsheid op hunne voorhoofden' 92.¹⁷⁶

---

¹⁷⁶ Metelerkamp, Heylsame Raad, 38, 39.

Stokmans, Gods slaende Hand, 21. In de tweede eeuwheft worden dergelijke opmerkingen minder gemaakt. Zie hierboven p. 45.

Van Hardeveldt, De Joodtsche Rep., 46.

Plevier, Ned. volle onder de oordelen, 87.

Van Andringa, Neerl. God verheerlykt, 33. Zie ook: Ravesteyn, Vreugdedagen, 47, 48.

Zie Schotel, Kerk. Dordt, 11, 180, waar hij een preek van Ds. Hoffman citeert, namelijk Het verhoogde Nederland.

Kist, Neêrl. Bededagen, II. Vooral in de jaren 1767-1785. Zie hierboven p. 17 en 18.

Zie noot 89. Deze preek verscheen in 1718, waaruit blijkt dat dit kwaad ook toen reeds gesignaleerd werd. De 'hausse' vond evenwel plaats in het derde decennium van de eeuw. In de biddagbrieven van 1784 en 1786 wordt ook geklaagd over paalwormen, maar dan wordt geen relatie aangebracht met 'Sodomie'. Zie ook 2 Kron. 26 : 19.

Er verschenen verschillende preken over dit kwaad om de inwoners van de Republiek te waarschuwen, opdat haar niet hetzelfde lot zou treffen als Sodom en Gomorra. Het werkje van Ds. Beels over de Sodomie werd in één jaar zelfs drie maal gedrukt⁹³. De ontdekking van homofilie in de Republiek maakte zoveel in-druk, dat ook de overheden hiertegen strenge plakkatens uitvaardigden⁹⁴.

Tot de veel voorkomende zonden werden ook de *weelde en de hoogmoed* gerekend. Ds. Alberthoma beschreef de geldgierigheid en de aanbidding van de Mammon zelfs als een nationale zonde. In plaats van tevreden te zijn met wat men had, was men voortdurend bezig om 'huis aan huis en akker aan akker te trekken en gieriglyk te happen naar overvloed'⁹⁵. Men baadde in weelde en rijkdom, zodat zelfs de gezanten van Babel ons bezochten, waardoor de trots en de hoogmoed de plaats hadden ingenomen van de ootmoed⁹⁶. Evenzo bespeurde Ds. Themmen in de overstromingen de straf van God op de 'satheit en weelde van het dertel Volk'⁹⁷. Ds. Van Velzen kritiseerde vooral ook de vrouwen die zich waren gaan kleden in hoepelrokken en hun kapsel waren gaan opmaken met neerhangende lokken, die eerder bij de mannen pasten⁹⁸. Kritiek kwam er ook op het feit dat men moeite noch geld spaarde, ja dat men zijn gezondheid niet ontzag om maar de nieuwste mode te kunnen volgen⁹⁹. Deze geluiden komen echter ook tot ons uit de spectatoriale geschriften, bijvoorbeeld van Justus van Effen. Vaak klinkt in deze kritiek op de weelde en overdaad een conservatieve toon door. Zo verheerlijkte Ds. Barueth de zedigheit en deftigheit, zuinigheit en matigheit van de voorvaderen, terwijl Ds. Tuinman zich zorgen maakte over het feit dat velen zich niet meer bewegen binnen hun stand en staat. Dit werd opgevat als een ondermijning van de als duurzaam geachte en door God gewilde sociale stratificatie¹⁰⁰. Bovendien moet hierbij bedacht worden dat de nieuwe levensstijl van de bovenlaag van de maatschappij werd overgenomen uit landen die de gereformeerden beschouwden als de aartsvijanden van de Republiek: 'Wat een Spaansche Laetdunkentheit heerscht niet by veele onder onze Grooten en Ryken en Aanzienlyken; Wat eene Fransche Dertelheit en Ydelheit!'¹⁰¹. Klachten over deze weeldezucht worden de gehele eeuw door ge-slaakt en worden dikwijls in één adem genoemd met losbandigheit¹⁰².¹⁷⁷

Geheel in overeenstemming met de profetische vermaningen uit het Oude Testament waren de oordeelsaankondigingen over de minachting van het Evangelie en het verbreken van het verbond met God. Naar gereformeerde overtuiging was de

¹⁷⁷ 93 Beels, Sodoms zonde en straffen; Byler, Helsche boosheit of grouwelyke zonde van Sodomie.

94 Zie Scheltus, Kerk. Placaatboek, II, 557.

95 Alberthoma, Eliza, 289.

96 Ibidem, 523. Waarschijnlijk doelt hij hierop Franse gezanten. Hier is sprake van een verwijzing naar 2 Kon. 20 : 12-20.

97 Themmen, Gots Gerigts-handel, 6.

98 Van Velzen, Kerk. Redev., I, 346.

99 Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 88.

100 Barueth, Davids keuze, 26; Claessen, De gevaarl. gesteldheit, 90; Tuinman, Keurstoffen, II, 599: 'Beziet eens de huizen, de klederen, de gast-maaien onzer inwoonderen, wie houd zich binnen zyn staat en maat? Overall waayen de wimpelen der ydelheit. Men steigert meer en meer tegens malkanderen op, schoon het zeil veel hooger wordt gehyst dan het schip voeren kan en men kan uit het gewaad geen onderscheid van staaten meer kennen'. Zie ook Krieger, Plecht. Dankstond, 57; Scharp, Aan myne Medeburgers, 32, 33. Ik verwijs ook naar hierboven p. 105.

101 Barueth, Davids keuze, 26.

102 Zie hierover de biddagbrieven in Kist, Neêrl. Bededagen, II.

gereformeerde religie immers de basis van de Republiek, zodat de versmading van het Evangelie en het verbond als vanzelf tot de ondergang van de Republiek moest leiden. 'Een van de zonden waar God ons over zal straffen is de verachting en ongehoorzaamheid van het Evangelie. Hy zal – als geen verbetering komt – Zynen kandelaar uit het midden van ons wegneemen en denzelven overbrengen tot een volk, welk daarvan een beter en waardiger gebruik zal maaken' 103. Omdat men geen acht sloeg op de profetische vermaningen en het verbond met God versmaadde, zal God de Republiek zwaar straffen, zoals Israël in vroeger dagen 104. In dit verband werd ook dikwijls gewezen op de zonde van de zondagsontheiliging' 105.

Behalve het negeren van Gods verbond en geboden noemden de predikanten ook de versmading van allerlei andere zegeningen die de Republiek uit Gods hand ontving een grote zonde. Men dacht bij deze zegeningen vooral aan de 'dierbare panden van godsdienst en vrijheid', de economische voorspoed, de langdurige genieting van de vrede, de aanwezigheid van een stadhouder en dergelijke 106. Al deze omstandigheden werden geïnterpreteerd als bewijzen van Gods gunst jegens de Republiek. Zo kon Ds. Folkers stellen dat zowel deze gunstbewijzen als de oordelen aanwijzingen vormden van Gods bijzondere verhouding tot de Republiek: 'Zoo heeft Hy ons ook menigmaal beproeft; ons geloof, onze liefde, ons aankleeven aan Hem ter toetse gebragt' 107. Als men zich echter zou blijven verharderen en geen acht wilde slaan op Gods gunsten en oordelen dan zou de ondergang van 'Neerlands Israël' zeker in korte tijd plaatsvinden'. 108

3. Bekering tot God om 'Neerlands Israël' te behouden

Tenslotte moeten we nog even stilstaan bij de wijze waarop volgens de predikanten de Republiek dit definitieve oordeel kon ontgaan. Als antwoord werd gegeven dat deze en andere rampen slechts konden worden afgewend als men de oordelen Gods ter harte nam en zich tot God zou bekeren.

Ds. J. van der Honert wees er op, dat men de nood van land en kerk voor Gods aangezicht moest brengen, want dat is 'eene verpligting, die op ons niet alleen als op redelike Schepselen, maar ook, en wel voornamelijk, als op Belyders van syn Verbond en Aanroepers van synen Naam, die selvs naar synen Name genoemd worden, onloochenbaar gelegd is' 109.¹⁷⁸

¹⁷⁸ 103 Vaderl. Leeraar, Bedestonden, 40. Zie ook: Segaar, Drie dankredenen, 84; Ravesteyn, Eeuwenfeest, 141; Barueth, Davids keuze, 27; Alberthoma, Elia, 285; Tuinman, Keurstoffen, III, 169; Van der Groe, Biddags-Pred., 344 (1777).

104 Kn. 19901, passim; Tuinman, Keurstoffen, I, 12, 91, 92, 322; III, 169, 317, 318; Alberthoma, Elia, 486, 293: 'Want dus betaamt het Hem zig zelve te heiligen door het oefenen van gerigten aan een volk 't welk Zyn Verbond versmaad en Zynen Woorden agter zig henen werpt'. Ook Ds. Van Boskoop spreekt over 'de wrake des verbroken verbonds', Kn. 17869, Aanspraak. Zie ook Van der Groe, Biddags-Pred., 344.

L05 Tuinman, Keurstoffen, II, 598; Van Andringa, Neerl. God verheerlykt, 35. Zie ook Schotel, Kerk. Dordt, II, 180. Deze klacht wordt zo dikwijls geuit dat een uitvoeriger verwijzing nauwelijks zin heeft.

106 Zie de biddagbrieven in: Kist, Neêrl. Bededagen, II en o.a. Vaderl. Leeraar, Bedestonden, 10; Tuinman, Keurstoffen, III, 169; Broes, De Peinzende Kristen, 110, 111.

107 Folkers, Jeh. Wonderwegen, 21, 35. Zie ook Van der Groe, Biddags-Pred., 14, 15.

108 Zie bijv.: Plevier, Ned. volk onder de oordelen, Voorrede; Tuinman, Keurstoffen, II, 208; Van Kessel, Trouwhertige vermaaning; Krieger, Plecht. Dankstond, 50; D'Outrein, Vervolg Sterome Gods, 91.

109 Van der Honert, Des Heeren Wynstok, 19.

Gods zegen zou weer terugkeren over het land als men de afgoderij uitroeide en het volk zich boetvaardig tot God wendde. Gods oordelen moesten alle regenten er toe brengen om met betamelijke middelen de afgodendienst en Baálsdienst uit het land te verbannen: de zegen en de voorspoed van herland ging toch in het bijzonder de landsvaderen ter harte, 110.

Dat de overheden inderdaad deze gezindheid hadden zagen zij bevestigd in de door hen uitgeschreven biddagbrieven, waarin zij een ieder aanspoorden tot bekering. De predikanten citeerden daarom in hun preken graag deze biddagbrieven en verheugden zich over de godsvrucht der regenten, 111.

Alle predikaties die betrekking hebben op de tegenslagen die de Republiek overkwamen eindigen met deze oproep tot bekering en verootmoediging, 112.

Er wordt dan gesteld dat het weinig zin heeft om uit te zien naar allerlei middelen om de onheilen te verdrijven, want in de bekering schuilt de enige oplossing: 'Wascht uw tente van boosheid, ó Nederland, opdat gy behouden word". De bekering tot God is echter niet alleen het enige middel om Gods oordelen ongedaan te maken, maar het is evenzeer een voortdurende plicht van dankbaarheid vanwege Gods vroegere weldaden en een middel om toekomstige zegeningen te verkrijgen, 114

Wat die bekering in concreto inhield werd door Ds. Claessen zo onder woorden gebracht: 'De Nederlanders moeten tot het verlaaten pad van waare en christelyke deugd wederkeeren en 's Heeren geboden betrachten: de oude Vaderlandsche zuinig-, nederig- en oprechtheid, liefde tot den godsdienst en medelyden met de ellendigen moeten wederkeeren' 115

In de patriottentijd werd ook wel de bevordering van de eendracht genoemd als een facet van deze bekering tot God, 116.

In deze periode werd trouwens de oproep tot bekering sterk in het politieke vlak getrokken, waarbij de traditioneel-gereformeerden vooral dachten aan een herstel of instandhouding van het ancien régime. Het zal duidelijk zijn dat zo'n ideale samenleving, die op de bekering tot God zou volgen, in geen geval werd geapprecieerd door de patriotten, omdat zij die maatschappelijke en politieke constellatie juist verafschuwden. Zij zullen zich in hoge mate geërgerd hebben aan een oproep tot bekering, opdat 'die gelukkige tyden wederom geboren zullen worden, waar in men zal mogen zeggen: de Republicq herleeft en de Godsdienst luikt weer op! Dan zullen de Overheeden van al het volk gevreesd en geëerbiedigd worden. Dan zullen de Onderzaaten zich verblyden in de beveiliging van de wederom vast gestelde Regeeringsvorm, onder het waakend oog en de regelmaatigen invloed van het Stadhouderyk gezagh. Dan zullen we allemaal ware patriotten zyn" 117.¹⁷⁹

---

¹⁷⁹ Alberthoma, Elia, 170.

Bijv.: Van Hardeveldt, De Joodtsche Rep., 32; Plevier, Ned. volk onder de oordelen, 18. Zie ook hierboven p. 91 ev.

Enkele sprekende titels zijn: Van Alleplas, Opwekking aan Nederlandsch Volk tot ware verootmoediging onder Gods gevoelige tuchtroede; Eiker, De ware verootmoediging onder de afbeddinge van Gods drukkende oordelen; Van der Honert, Het volk van Nederlandt onderzocht, overtuigt en tot bekeering vermaand.

Tuinman, Keurstoffen, II, 189. Zie ook Cuperus, Der Staaten Verbodsdag, 69; Liefhebber, Korte Schets, 84; Metelerkamp, Heylsame Raad, Voorrede, 40; Van Velzen, Kerk. Redev., I, 346; Blom, Het bevend Nederland, 68; Stokmans, Gods slaende Hand, 60, 61.

Tuinman, Keurstoffen, II, 604.

Claessen, De gevaarl. gesteldheid, 90.

Zie bijv. Abresch, Biddagrede, 57.

Brill, De treurende patriot, 37.

Een dergelijke invulling van het begrip bekering werkte uiteraard zeer polariserend. Omdat er aan het einde van de eeuw in de Hervormde Kerk ook predikanten waren die juist een tegenovergestelde inhoud aan die bekering gaven, moest dit wel leiden tot een aantasting van de geloofwaardigheid van het gereformeerd natiebesef.

Terwijl in 1795 de ene predikant zich inspande om de Fransen buiten het land te houden, sprak de andere predikant zijn waardering uit over hun komst en sprak bij die gelegenheid over de vinger Gods 118.¹⁸⁰

Deze doorbreking van het eenparig duiden der gebeurtenissen en uiteindelijk de scheiding van kerk en staat beroofde de 'Neerlands Israël'-conceptie niet alleen van haar kracht, maar ook van haar zin.

---

¹⁸⁰ Ds. Van Drunen bijvoorbeeld bleef in 's-Hertogenbosch en spoorde de inwoners van de stad aan zich niet aan de Fransen over te geven. Zie BWPGN. Ds. Chevallier daarentegen hield een preek getiteld De Voetstappen der Voorzienigheid naar aanleiding van de komst der Fransen.

SLOTBESCHOUWING

Nu we aan het einde van ons onderzoek zijn gekomen willen we tenslotte nog eens de belangrijkste resultaten opsommen en enkele vragen aan de orde stellen.

Eén van de belangrijkste bevindingen is ongetwijfeld het feit dat het gereformeerd natiebesef tot diep in de 18e eeuw zijn pleitbezorgers heeft gehad. Hoewel er met name in de tweede eeuwhelft in sommige opzichten andere accenten werden gelegd, kan toch staande worden gehouden dat gedurende de gehele periode van 1713 tot 1795 het gereformeerd natiebesef qua inhoud in hoofdlijnen overeenstemde met dat van de 17e eeuw. Het is weliswaar een feit dat vooral na circa 1750 de invloed van de Verlichting zich sterker deed gelden en dat de bevoorrechte plaats van de Hervormde Kerk in de Nederlandse samenleving niet meer voor iedereen zo vanzelfsprekend was, een deel der gereformeerde predikanten bleef evenwel vasthouden aan de traditionele ideeën en verworvenheden. Zij meenden dit te moeten doen in het belang der gehele natie. De vastberadenheid van deze traditioneel-gereformeerde predikanten kwam vooral naar voren in hun houding tegenover de patriottenbeweging. Zij beseften terdege dat, als de liberale ideeën van de patriotten verwezenlijkt zouden worden, dit het einde zou betekenen van 'Neerlands Israël'. In hun streven bespeuren we weliswaar een sterk defensieve houding, maar dit impliceert niet dat de inhoud van hun nationale conceptie hierdoor aangetast werd. Integendeel, deze houding sloot heel goed aan bij het traditionele gereformeerde natiebesef.

We willen nu de vraag aan de orde stellen hoe groot het aantal predikanten geweest kan zijn dat het gereformeerd natiebesef in de 18e eeuw vertolkte?

Een definitief antwoord op deze vraag is onmogelijk te geven. Een deel der predikanten publiceerde immers in het geheel niet, terwijl een complete inventarisatie van de publicaties van het andere deel zeer moeilijk is. In de Bibliografie is weliswaar een groot deel hiervan genoteerd, maar volledig is deze opsomming niet. Toch lijkt het mij op grond hiervan gerechtvaardigd te stellen dat een niet onaanzienlijk deel der gereformeerde predikanten gerekend kan worden tot de vertolkers van het gereformeerd natiebesef. Onder andere tengevolge van het veranderende klimaat aan de Nederlandse universiteiten zal het percentage traditioneel-gereformeerden aan het einde van de eeuw evenwel aanzienlijk kleiner geweest zijn dan aan het begin van de 18e eeuw. Indien exacte gegevens hierover al mogelijk zijn, deze zijn in het kader van deze studie bovendien niet zo relevant, omdat bij ons onderzoek voornamelijk de aanwezigheid, de inhoud en de structuur van hun natiebesef centraal stonden. Het moet in ieder geval duidelijk zijn dat de categorie traditioneel-gereformeerden beslist geen minderheid vormde (misschien wel in het vierde kwart van de eeuw).

In dit verband kan zich ook de vraag voordoen in hoeverre de gereformeerde nationale gevoelens de bevolking bereikten en in hoeverre deze voorstellingen gemeengoed waren onder het volk?

Ook deze vraag is moeilijk te beantwoorden en vereist een apart specialistisch onderzoek. Er zijn echter wel enkele aanwijzingen die in de richting van een wijde verbreiding wijzen. Zo kunnen we bijvoorbeeld denken aan herdrukken van verschillende preken, waaruit een grote populariteit blijkt. Bovendien kan men

verwachten dat vooral op biddagen en nationale herdenkingsdagen, waarop het gereformeerd natiebesef duidelijk naar voren werd gebracht, het kerkbezoek vrij groot zal zijn geweest. Het feit dat ook patriotsgezinde predikanten gebruik maakten van oudtestamentische (voor-)beelden om hun eigen tijd te interpreteren, wijst er tenslotte ook op dat het 'Neerlands Israël'-model een algemeen gangbaar interpretatiekader vormde.

Na deze enkele opmerkingen over de continuïteit en de verbreiding van het gereformeerd natiebesef, wil ik tenslotte nog enige aandacht schenken aan de structuur van dit natiebesef. Het lijkt mij duidelijk dat de vergelijking van de Republiek met Israël aanleiding gaf tot de gedachte aan een verbond tussen God en Nederland. Dit verbond zou dan voor het eerst zijn opgericht bij de vestiging en erkenning van de gereformeerde godsdienst in ons land. De traditioneel-gereformeerden waren ervan overtuigd dat de Republiek als gedoopte natie een aparte relatie had met God, een verhouding die vergelijkbaar was met de verhouding tussen God en het oudtestamentische Israël. Deze fundamentele gedachte vormt de verklaring voor de wijze waarop zij de geschiedenis van de Nederlandse natie beschreven, voor de wijze waarop zij de overheid en het Oranjehuis beschouwden en voor de wijze waarop zij de tegenslagen die de Republiek troffen, interpreteerden.

Zo beschreven de traditioneel-gereformeerden het vaderlands verleden naar het model van de zogenaamde deuteronomistische geschiedschrijving van het Oude Testament, waarin de verbondsrelatie een centrale plaats innam. In hun visie op de overheid — regenten en stadhouders — lieten zij zich evenzeer leiden door deze beschouwing. Volgens hen moesten de regeerders toezien op de naleving van Gods geboden, opdat het land niet zou getroffen worden door onheilen. Vanuit deuteronomistisch gezichtspunt interpreteerden deze predikanten die onheilen als oordelen Gods, zodat het Israël-model kon fungeren als een 'ideologie', die het heden en het verleden van de Republiek een zinvolle betekenis gaf en een weg wees naar de toekomst.

Met de omwenteling van 1795 lijkt dit natiebesef samen met de aloude Republiek ten onder te zijn gegaan, maar het was kennelijk diep genoeg geworteld in het volksbewustzijn om in de loop van de 19e eeuw en zelfs in de 20e eeuw nog tekenen van leven te vertonen. Wat ten tijde van de Republiek een bij de samenleving passende 'ideologie' bleek te zijn, leek in de 19e en 20e eeuw echter meer op een anachronisme.

SUMMARY

In this study an attempt has been made to qualify the structure and the contents of the 18th century reformed national consciousness. The 18th century is central in this thesis, because a number of studies have already been devoted to this subject concerning the 17th century, in which it was unjustly suggested that the reformed national feeling was disappearing in the 18th century. Moreover, particularly on the basis of 18th century sermons of traditionally reformed preachers an attempt has been made to design a more accurate picture of the background and the consequences of the comparison of the Dutch Republic with Israel, than was taught in the studies mentioned above.

The reformed national consciousness came into existence in the 16th century, when the Calvinistic 'party' in the struggle against Spain gained a dominant position and was going to consider itself as the backbone of the newly formed Republic. Already in those days the Calvinists compared the recent past with the history of Israel of the Old Testament. This comparison especially served as a legitimating and as a model to account for the newly arisen situation.

In this way the historiography of the Old Testament – especially the so-called deuteronomic historiography – came to function as a model of the history of the Republic to the Calvinists. Not only was the Republic itself compared with ancient Israel, but all kinds of important persons and events were also seen in the light of the history of Israel. The notion of the covenant, as well, was simply applied to their own country, because, as the Calvinists believed, a special relation between God and the Dutch Republic had come into existence. This notion of the covenant also led to the fact that the reformed preachers considered themselves as prophets who had to point out the obligations of the covenant to the Dutch people. The special place of Israel among the peoples was transferred to the unique place of the Republic among other nations, which gave rise to a certain feeling of superiority. These ideas, which came into existence in the 16th century, were further developed in the 17th and 18th century. In this study we especially go further into the consequences that this so-called Israel-model had for the 18th century historiography, for the reformed view of the government and the stadtholders and their expectations as to the future of the Republic.

In the Old Testament historiography has a clearly religious intention. The people of Israel had to be reminded of God's deeds shown in the past to thank God for everything and to persevere in His ways. The 18th century historiography shows many resemblances to this prophetic historiography of the Old Testament. For example the reformed historiographers, preachers mostly, wanted to keep alive the memory of the deliverance from the Spanish house of slavery and to urge the Dutch people on to continuous gratitude to God, because He had wonderfully guided the history of the Republic through Providence. Besides this religious function the reformed historiography had a political intention as well, viz. to qualify the existing political constellation as one wanted by God. Consequently, this historiography has a strongly conservative tendency. A lot of attention was also paid to the important part the stadtholders of Orange played in the origin and in the further development of the Republic. They were mainly described as instruments in the hands of God by which the state could be saved from all kinds of dangers.

As it is to be expected the reformed historiographers had little interest in the Middle Ages. In the main, political events of the 16th and 17th century are dealt with, in which particular attention is paid to the Revolt against Spain, the Twelve-Years' Truce and the events of 1672. Their views of the past of the Republic conditioned their taking stand against contemporary developments to a great extent.

Completely in line with the comparison with Israel, the traditionally reformed preachers considered the authorities in the Republic as generated by God to give shape to the theocratic character of 'Neerlands Israël' through them. Therefore, these ministers were fierce opponents of the idea of sovereign power to the people. The government had to conform to the examples of the Judges and pious Kings from the Old Testament. It was also made clear to the government that the presence of the Calvinistic religion was one of the most prominent pillars on which the governmental authority was based. In imitation of the prophets of the Old Testament the traditional Calvinists considered it their vocation to draw the attention of the regents to their responsibility towards God. For that reason they primarily needed to be God-fearing. They had to take care of it that each year calls were issued for days of prayer. Furthermore, these preachers expected them to be willing to take measures against false religious doctrines, especially by keeping an eye on the publication of books with objectionable contents. Moreover, they had to see to it that the people did not indulge in dissipation. In this respect the regents themselves should set the Bood example. Finally the government as 'fosterer of the Church' also had to perform an important task with respect to the Reformed Church.

A special place in the constitution of the state was credited to the stadtholders, who were regarded as indispensable for the Republic to function properly. The reformed preference for the House of Orange dated from Maurice's choice in favor of the contra-remonstrants, as a result of which a special relationship had developed between the Reformed Church and the stadtholders. Moreover, the supraprovincial character of the stadtholdership corresponded well with their own 'national' views. The stadtholder was regarded by the Calvinists as the 'soul' of the Union. During the patriotic disturbances the traditionally reformed preachers therefore clearly sided with the 'Orangists'. They were of the opinion that the anti-Orangemen pretended unjustly to the name of their party. The Calvinists were quite well aware of the fact that the patriotic views endangered the unique position of the Reformed Church. It was indigestible to the traditional Calvinists that there were also preachers of the Reformed Church who sympathized with the patriotic movement.

The last consequence of the comparison with Israel was that the catastrophes that came over the Republic were interpreted by these preachers as judgements by God on the sins of the Dutch people. The notion of the covenant played an important part within this view. Natural disasters, wars, internal disorders etc. were constantly associated with leaving God's ways and despising His covenant. Especially on the days of prayer the people and the regents were exhorted to return to the service of God, so that the Republic would not fall down. Translated into political terms this also implied that one had to refrain from radical reforms and maintain the vested and well-tested form of government. Towards the end of the century, however, there was a rise in the number of reformed preachers who were in favour of reforms in many different fields. Moreover, they interpreted the set-backs which struck the Republic differently from their traditionally reformed colleagues. As a result of this the reformed national consciousness lost more and more of its expressiveness and after the separation of

Church from State became in fact an anachronism.

LITERATUUR

- Aalbers, J., *De Republiek en de vrede van Europa I* (Groningen 1980).
- Aalbers, J., 'Holland's Financial Problems (1713-1733) and the Wars against Louis XIV', in: A.C. Duke and C.A. Tamse (eds.), *Britain and the Netherlands VI, War and Society* (The Hague 1977).
- Abkoude, J. van, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche boeken (1600-1761) en tot het jaar 1787 vermeerderd* (Rotterdam 17882). *Algeme Geschiedenis der Nederlanden (NAGN) VII-IX* (Bussum 1979, 1980).
- Andriessen, J., *De Jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648* (Antwerpen 1957).
- Barger, H.H., *Jan Scharp, een predikant uit den patriottentijd* (Rotterdam 1906).
- Baron, W., *Modern Nationalism and Religion* (New York 1947).
- Berg, J. van den, *Een Leids pleidooi voor verdraagzaamheid. Het optreden van Jan Jacob Schultens in de zaak-Van der Os* (Leiden 1976).
- Berg, W. van den, 'Rousseau in Holland', in: *De Nieuwe Taalgids* 58 (1965), 187-195.
- Bie, J.P. de en Loosjes, J., *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland (BWPGN)*, 5 dln. ('s-Gravenhage z.j.).
- Bie, J.P. de, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899). Blok, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk III* (Leiden 19253).
- Boeles, W.B.S., *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 2 dln. (Leeuwarden 1878, 1889).
- Boogman, J.C., 'Vaderlandse geschiedenis (na de middeleeuwen) in hedendaags perspectief', in: *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982), 3-17.
- Boogman, J.C., 'Kanttekeningen bij de geschiedenis van het nationalisme', in: *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982), 18-28.
- Boogman, J.C., 'Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland', in: *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982), 29-50.
- Boogman, J.C., 'The Union of Utrecht, its Genesis and Consequences', in: *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982), 53-82.
- Boogman, J.C., 'Die holländische Tradition in der niederländischen Geschichte', in: *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982), 147-161.
- Boogman, J.C., 'Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlands beleid van Nederland (eind 16e eeuw-1940)', in: *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982), 214-234.
- Booy, E.P. de, *De weldaet der scholen* (Utrecht 1977).
- Bosch Kemper, J. de, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (Amsterdam 1868).
- Bots, J., *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de 18e eeuw in Nederland* (Assen 1972).
- Bots, J., 'Geloof en natuurwetenschap in de 18e eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 19, 20 (1973).
- Breen, J.C., 'Gereformeerde populaire historiographie in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Christendom en Historie* (Amsterdam 1925), 213-242.
- Brienen, T., *De prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 19812).
- Brugmans, H., *Het belang der economische geschiedenis* (Amsterdam 1910).
- Brugmans, H.L., 'Autour de Diderot en Hollande', in: *Diderot Studies* 3 (1961), 55-73.

- Bruïne, J.C. de, Herman Venema, een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting (Franecker 1973).
- Buijnsters, P.J., 'Les lumières hollandaises', in: *Studies on Voltaire and the 18th Century* 87 (1972), 197-215.
- Buitendijk, W.J.C., 'Oranje in de literatuur', in: *Als een goed instrument. Werkelijkheid en mythe ten aanzien van het Oranjehuis* (Lochem z.j.), 88-130.
- Bijl, M. van der, *Idee en Interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen 1981).
- Calvijn, J., *Institutie* (vert. A. Sizoo), 3 dln. (Delft 1956').
- Calvijn, J., *Uitlegging op den Zendbrief van Paulus aan de Romeinen* (A.M. Donner) (Goudriaan 19722).
- Cassirer, E., *Die Philosophie der Aufklärung* (Tiibingen 1932).
- Cragg, G.R., *The Church and the Age of Reason* (Harmondsworth 1960).
- Creed, J.M. and Boys Smith, J.S., *Religious Thought in the Eighteenth Century* (Cambridge 1934).
- Cullmann, O., *Christus und die Zeit. Die urchristliche Zeit- und Geschichtsauffassung* (Ziirich 1946).
- Cullmann, O., *Heil als Geschichte. Heilsgeschichtliche Existenz im Neuen Testament* (Tiibingen 1965).
- Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek* (Leeuwarden 1916).
- Debus, J., *Die Siinde Jerobeams* (Göttingen 1967).
- Deutsch, K.W., *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge 1953).
- Dietrich, W., *Prophetie und Geschichte. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (Göttingen 1972).
- Dillen, J.G. van, 'Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland', in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud* ('s-Gravenhage 1975), 337-363.
- Dilthey, W., *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* (Leipzig 19212).
- Doob, W., *Patriotism and Nationalism. Their psychological Foundations* (New Haven/London 1964).
- Dubosq, Y., *Le livre francais et son commerce en Hollande de 1750 à 1780* (Amsterdam 1925).
- Dijksterhuis, E.J., *De mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam 1950).
- Eeghen, I.H. van, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, 4 dln. (Amsterdam 1960-1967).
- End, A. van den, *Gisbertus Bonnet* (Wageningen 1957).
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam IV* (Baarn 1974).
- Fahner, C., *De gereformeerde traditie* (doct.scr. Utrecht 1968).
- Fockema Andreae, S.J., 'Montesquieu en Nederland', in: *De Gids* (1949), 176-183.
- Fohrer, G., 'Prophetie und Geschichte', in: *Theol. Literaturzeitschrift* 89 (1964), 481-500.
- Gay, P., *The Enlightenment: An Interpretation*, 2 vol. (New York 1967, 1970).
- Gerleman, G., *Studien zu Esther* (Biblische Studien 48) (Neukirchen 1966).
- Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse Stam III-VI* (Amsterdam 1961, 19622).
- Geyl, P., *De patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam 1947).
- Geyl, P., 'Opkomst en verval van het Noord-Nederlands nationaliteitsbesef', in: *Kernproblemen van onze geschiedenis* (Utrecht 1937).
- Gibbs, G.C., 'Some intellectual and political influences of the huguenot émigrés in the United Provinces c.1680-1730', in: *BMGN* 90 (1975), 225-287.

- Gibbs, G.C., 'The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepot of Europe in the 17th and 18th Centuries', in: *BMGN* 86 (1971), 323-349.
- Glasius, B., *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden*, (GN) 3 dln. ('s-Hertogenbosch 1851-1856).
- Gobbers, W., *Jean Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca.1760-1810)* (Gent 1963).
- Graafland, C., *De zekerheid van het geloof* (Wageningen 1961).
- Graafland, C., *Het vaste verbond* (Amsterdam 1978).
- Groen van Prinsterer, G., *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* (Amsterdam 1852).
- Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700* (Groningen 1977).
- Groot, A. de, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960).
- Haitjema, Th.L., *De nieuwe geschiedenis van Neêrlands kerk der Hervorming* ('s-Gravenhage 1964).
- Hartog, J., 'De Oranjepredikanten en hunne tegenstanders', in: *Geloof en Vrijheid* 8 (1875), 131-187.
- Hartog, J., 'De Vaderlandsche Letteroefeningen', in: *De Gids* 15, dl. 2 (1877).
- Hartog, J., 'Iets over de liberale theologie hier te lande in de eerste helft der vorige eeuw', in: *Geloof en Vrijheid* N.S.6 (1895), 1-27.
- Hartog, J., *De patriotten en Oranje* (Amsterdam 1882).
- Hartog, J., 'Een heftig patriot', in: *Uit de dagen der patriotten. Vier schetsen* (Amsterdam z.j.).
- Hartog, J., 'De laatste dagen der heerschende Kerk', in: *Uit de dagen der patriotten. Vier schetsen* (Amsterdam z.j.).
- Hayes, C.J.H., *Nationalism: A Religion* (New York 1960).
- Hazard, P., *La pensée européenne au 18e siècle*, 3 vol. (Paris 1946).
- Heerspink, J.B.F., *De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen*, 2 dln (Groningen 1864-1875).
- Heppe, H., *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande* (Leiden 1879).
- Heyden, M.J.M. van der, *De dageraad van de emancipatie der Katholieken* (Nijmegen 1947).
- Hoffmann, H.W., 'Die Intention der Verkündigung Jesajas', in: *Beihefte zur Zeitschrift der alttestamentlichen Wissenschaft* 136 (1974).
- Holtrop, P.N., *Tussen piëtisme en Réveil* (Amsterdam 1975).
- Honig, A.G., *Alexander Comrie* (Utrecht 1892).
- Hooykaas, R., *Rede en ervaring in de natuurwetenschap der 18e eeuw* (Amsterdam 1946). Hooykaas, R., 'Science and Reformation', in: *Journal of World History* 3 (1956), 109-139. Hooykaas, R., *Religion and the rise of modern Science* (Edinburg/London 1972).
- Houtman, C., *Inleiding in de Pentateuch: Een beschrijving van de geschiedenis van het onderzoek naar het ontstaan en de compositie van de eerste vijf boeken van het Oude Testament, met een terugblik en een evaluatie* (Kampen 1980).
- Hovy, J., *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek* (Groningen 1966).
- Huizinga, J., 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw', in: *Verzamelde Werken II* (Haarlem 1948), 412-507.
- Huizinga, J., 'Patriottisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw', in: *Verzamelde Werken IV* (Haarlem 1949), 497-554.

- Jenni, E., Westermann, C., (eds.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament II* (München/Zürich 1976).
- Jonckbloet, W.J.A., *Gedenboek der Hoogeschool te Groningen* (Groningen 1894).
- Jong, J. de, *De gereformeerde kerk in de tweede helft der vorige eeuw* (Amsterdam 1894).
- Jong, J. de, Kooijmans, L. en Wit, H.F. de, 'Schuld en boete in de Nederlandse Verlichting', in: *Kleio* 19 (1978), 237-244.
- Jong, M. de, *Joan Derck van der Capellen, staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie in Nederland* (Groningen 1922).
- Jong, O.J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1972).
- Jongeneel, J.A.B., *Het redelijk geloof in Jezus Christus* (Wageningen 1971).
- Kampinga, H., *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici in de 16e en 17e eeuw* (Leiden 1917).
- Kernkamp, G.W., *Van Wagenaar tot Fruin* (Haarlem 1902).
- Knappert, *Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw* (Haarlem 1910).
- Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsch Hervormde Kerk gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1912).
- Kist, N.C., *Neêrland's Bededagen en Biddagsbrieven, 2 dln.* (Leiden 1848, 1849).
- Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling, berustende in de Koninklijke Bibliotheek IV en V (Kn.)* ('s-Gravenhage 1904, 1905).
- Knuttel, W.P.C., *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1914).
- Kohn, H., *The Idea of Nationalism* (New York 1946').
- Kohn, H., *Nationalism, Its meaning and History* (Princeton 1955).
- Kossmann, E.H., *Verlicht conservatisme: Over Elie Luzac* (Groningen 1966).
- Kossmann, E.H., 'The crisis of the Dutch State 1780-1813: Nationalism, Federalism, Unitarism', in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud* ('s-Gravenhage 1975), 435-452.
- Leeb, I.L., *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (The Hague 1973).
- Leih, H.G., *Gods hand in de geschiedenis* (Kampen 1976).
- Lemberg, E., *Geschichte des Nationalismus in Europa* (Stuttgart 1950).
- Lindeboom, J., *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme, 3 dln.* (Huis ter Heide/Assen 1929-1935).
- Lindeboom, J., *F.A. van der Marck, een achttiende-eeuwsche leeraar van het natuurrecht* ('s-Gravenhage 1947).
- Lindeboom; J., 'Een patriots predikant G.J.G. Bacot', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 38 (1951), 86-117.
- Mallinckrodt, W., 'De dogmatische piëtist Sicco Tjaden', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 11 (1914), 41-77.
- Mattingly, G., *Renaissance Diplomacy* (London 1955).
- Molhuysen, P.C., Blok, P.J., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, 10 dln.* (NNBW) (Leiden 1911-1937).
- Mijnhardt, W.W., 'De Nederlandse Verlichting, een terreinverkenning', in: *Kleio* 19 (1978), 245-264.
- Mijnhardt, W.W., 'Veertig jaar cultuurbevordering. Teylers Stichting 1778-ca. 1815', in: *Teyler 1778-1978* (Haarlem/Antwerpen 1978).
- Nauta, D., e.a., *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme I (BLGNP)* (Kampen 1978).
- Negenman, J., 'De verkondiging van Jesaja 1 : 1-31', in: *Tijdschrift voor Theologie* 21 (1981), 3-27.
- Noordenbos, O., *Het atheïsme in Nederland in de 19e eeuw* (Rotterdam 1931).

- Noordenbos, O., 'De eeuw der Verlichting', in: *De Gids* (1971), 446-453.
- Noth, M., *Überlieferungsgeschichtliche Studien: Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament* (Tiibingen 1957).
- Paasman, B., J.F. Martinet, een Zutphens filosoof in de 18e eeuw (Zutphen 1971).
- Pater, C. de, Petrus van Musschenbroek (1692-1761), een newtoniaans natuuronderzoeker (Utrecht 1979).
- Pater, J.C.H. de, *De kern van onze nationale gedachte* ('s-Gravenhage 1945).
- Philipp, W., *Das Werden der Aufklärung in theologiegeschichtlicher Sicht* (Göttingen 1957).
- Pinson, K.S., *Pietism as a factor in the rise of German Nationalism* (New York 1962).
- Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, 3 dln. (Hilversum 1968).
- Rad, G. von, 'Theologische Geschichtsschreibung im Alten Testament', in: *Theol. Zeitschrift* 4 (1948), 161-174.
- Rad, G. von, 'Der Anfang der Geschichtsschreibung im alten Israel', in: *Gesammelte Studien zum Alten Testament*, Band 8 (München 1958), 148-188.
- Rad, G. von, 'Die deuteronomistische Geschichtstheologie in den Königsbüchern', in: *Gesammelte Studien zum Alten Testament*, Band 8 (München 1958), 189-204.
- Rappard, W.A., van, 'Een tolerant opstel van raadpensionaris Van Slingelandt uit 1727', in: *Nederlandse Historische Bronnen II* ('s-Gravenhage 1980).
- Reitsma, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1949).
- Rendtorff, R., *Das Werden des Alten Testaments* (Biblische Studien 26) (Neukirchen 1962).
- Rhijn, M. van, 'Ds. J.L. Verster en zijn vrienden', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 30 (1938), 125-166.
- Royaards, H.J., *Het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Chr. Godsdienst geschiedkundig geschetst* ('s-Gravenhage 1836).
- Sassen, F., *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland tot het einde der 19e eeuw* (Amsterdam 1959).
- Sassen, F., 'Johán Lulofs (1711-1768) en de reformatorische Verlichting in de Nederlanden', in: *MKNAW*, afd. Letterkunde, N.R. 28, afl. 7, 397-430.
- Sassen, F., 'Desiderata voor de beschrijving van de Wijsbegeerte in Nederland gedurende de 18e eeuw', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 14 (1972).
- Schama, S., *Patriots and liberators: Revolution in the Netherlands 1780-1813* (London/New York 1977).
- Scheltus, P., *Kerkelyk Placaatboek II en III* ('s-Gravenhage 1735, 1792).
- Schmidt-Degener, H., e.a., *Het rationalisme. Zes belichtingen* ('s-Gravenhage 1960).
- Schöffner, I., 'Ons tweede tijdvak', in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud* ('s-Gravenhage 1975), 364-379.
- Schokking, J., *Schetsen uit de geschiedenis van Kerk en Staat* (Utrecht 1902).
- Schotel, G.D.J., *Kerkelyk Dordrecht*, 2 dln. (Utrecht 1845).
- Schutte, G.J., *De Nederlandse patriotten en de koloniën. Een onderzoek naar hun denkbeelden en optreden 1770-1800* (Groningen 1974).
- Schutte, G.J., 'Willem IV en Willem V', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Alphen a/d Rijn 1979).
- Sepp, C., *Johannes Stinstra en zijn tijd*, 2 dln. (Amsterdam 1865, 1866).
- Shafer, B.C., *Nationalism: Myth and Reality* (London 1955).
- Smit, M.C., *Het goddelijk geheim in de geschiedenis* (rede VU) (Kampen 1955).
- Smitskamp, H., *Calvinistisch nationaal besef in Nederland voor het midden der 17e eeuw* (rede VU) ('s-Gravenhage 1947).
- Smitskamp, H., 'Simon Stijl als verlicht geschiedschrijver', in: *BGN* 6 (1952), 199-

217.

Smitskamp, H., *Christendom en Nationalisme* ('s-Gravenhage 1955).

Snyder, L.L., *The meaning of Nationalism* (New Brunswick 1954).

Stengers, J., 'Probleemstelling', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), 483-487.

Stork-Penning, J.G., *Het grote werk. Vredesonderhandelingen gedurende de Spaanse successie-oorlog 1705-1710* (Groningen 1958).

Swagerman, P., *Ratio en Revelatio* (Groningen 1967).

Theissen, J.S., *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland* (Amsterdam 1930).

Thijssen-Schoute, C.L., *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam 1954).

Veen, S.D. van, *Uit de vorige eeuw; het kerkelijk en godsdienstig leven in de 18e eeuw* (Utrecht 1887).

Vercruyse, J., 'Voltaire et la Hollande', in: *Studies on Voltaire and the 18th Century* 46 (1966).

Veijola, T., 'Die ewige Dynastie: David und die Entstehung seiner Dynastie nach der deuteronomistischen Darstellung', in: *Annales Acad. Scient. Fennicae* 193 (Helsinki 1975). Visser, J.T. de, *Kerk en Staat II* (Leiden 1926).

Vliet, P. van der, *Wolff en Deken's Brieven van Abraham Blankaart. Een bijdrage tot de kennis van de Reformatorische Verlichting* (Utrecht 1982).

Voorthuijsen, W.D., *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het mercantilisme*

Vos, H. de, 'Het vraagstuk der natuurlijke theologie', in: *Nieuw Theol. Tijdschrift* 30 (1941), 237-253.

Vries, Joh. de, *De economische achteruitgang der Republiek in de 18e eeuw* (Leiden 19682). Vries, Joh. de, 'Van de Spiegel's 'Schets tot een verhoog over de intrinsieke en relative macht van de Republiek' (1782)', in: *Econ. Jaarboek* 27 (1958).

Vries, Ph. de, 'De Nederlandse cultuur in de eerste helft van de 18e eeuw', in: *AGN VII* (Utrecht 1954).

Vriezen, Th. C., *Hoofdpijnen der theologie van het Oude Testament* (Wageningen 19775). Vrijer, M.J.A. de, *Schorringhuis en zijn analogieën* (Amsterdam 1942).

Vijlbrief, J., *Van anti-aristocratie tot democratie* (Amsterdam 1950).

Weippert, H., 'Die 'deuteronomistischen' Beurteilungen der Könige von Israel und Juda und das Problem der Redaktion der Königsbücher', in: *Biblica* 53 (1972), 301-339.

Weippert, M., 'Tragen des Israelitischen Geschichtsbewusstseins', in: *Vetus Testamentum* 23 (1973), 415-442.

Wille, J., *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18e eeuw* (Zutphen 1937).

Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen 1965).

Wit, C.H.E. de, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787* (Oirsbeek 1974).

Wit, C.H.E. de, *Het ontstaan van het moderne Nederland 1780-1848* (Oirsbeek 1978).

Witteveen, K.M., *Daniel Gerdes* (Groningen 1963).

Ypey, A. en Dermout, I.J., *Geschiedenis van de Nederlandsche Hervormde Kerk III en IV* (Utrecht 1824, 1827).

Zwager, H.H., *Nederland en de Verlichting* (Bussum 1972).

BIBLIOGRAFIE
van 18e-eeuwse publicaties waarin aspecten van het gereformeerd natiebesef
aan de orde komen.

De titels van enkele werken zijn soms verkort zonder dat dit expliciet is vermeld. In enkele gevallen is bovendien een latere druk toegevoegd om de populariteit van zo'n werk te demonstreren. Sommige werken hebben niet rechtstreeks betrekking op het gereformeerd natiebesef, maar zijn hier opgenomen omdat zij in de noten werden aangehaald. De tussen haken geplaatste tekst geeft de gelegenheid aan naar aanleiding waarvan de preek werd geschreven. In sommige gevallen is bovendien verwezen naar de Knuttel pamfletten-verzameling (Kn.).

Zoals al in de Slotbeschouwing is opgemerkt is deze bibliografie niet volledig, maar men krijgt uit deze omvangrijke selectie ongetwijfeld een indruk van de mate waarin het gereformeerd natiebesef in de 18e eeuw werd vertolkt.

Abresch, P., Nederland tot dankbaarheid aan God en tot boetvaardigheid gewekt. Biddag-rede over Ezra 9 : 13, 14 (Groningen 1788). (Kn. 21775)

Abresch, P., Het belang der Eendracht. Landdagrede over 1 Cor. 12 : 24-26 (Groningen 1789).

Adama, H., Gods ontzettend strafgericht (Zwolle 1784). [Biddagpredikatie]

Adrichem, T. van, Godts daden by ondervindinge gesien. In het daarstellen en weder wegnemen van het verwoestend oorlogssweerd (Westzaandam 1749).

Alberthoma, R., Lere der waarheid, die naar de Godzaligheid is (Groningen 1729; 17708). Alberthoma, R., Elia de profeet kragtig in woorden, werken en schrift, in 20 Redenvoeringen (Groningen 1736).

Alberthoma, R., Eliza de profeet gezalfd met Elias geest, wonderbaar in zyn leven en dood, in 25 Leeredenen (Groningen 1741).

Alderkerk, J., De Wonderdaden des Allerhoogsten Godts (Leiden 1730). [Beleg en ontzet van Leiden]

Alleplas, W.A. van, Opwekking aan Nederlandsch Volk tot ware verootmoediging onder Gods gevoelige tuchtroede (Rotterdam 1781).

Andriessen, A., Judaas Weeklagte onder de gevankennisse van den koningk Zedekia (Middelburg 1752). (Kn. 18370) [Overlijden Willem IV]

Andringa, S. van, Neerlands God verheerlykt in Neerlands verlossing ten dage harer benauwtheid (Leeuwarden 1788).

Arendzen, A. W., Josefs laatste liefde en eereplicht aan vader Jacob, vertoont in een Lykreden over Gen. 50 : 4-9 (Delft 1759). [Overlijden prinses Anna]

Bachiene, J.H., Neerland in rouwe (Utrecht 1751). [Overlijden Willem IV]

Baek, H., Des Heeren Naem verheerlykt in de verwonderenswaardige verkiezinge van den Vorst en Heer W.K.H. Friso (Utrecht 1747). (Kn. 17617)

Bagelaer, J., Sluys in Vlaanderens eerste dank- en gedenkdag (Dordrecht 1749).

Barkey, N., Het verlostte Hulst tot bestendige dankbaarheid opgewekt, wegens de lang gewenschte ontruiming der Franschen (Amsterdam 1749). (Kn. 18245)

Barueth, J., Boetpredikaatzie over de sterfte van het rundvee ofte Davids wyze keuze uit drie plagen (Rotterdam 1745').

Barueth, J., Boet-Bazuin, geblazen in Neerlands Kerke (Rotterdam/Dordrecht 1748).

Barueth, J., Neerlands Dankdag over het sluiten van de Akensche Vrede (Dordrecht

1749).

Barueth, J., Jakobs balseming en begraving, toegepast op de balseming en begraving van W.K.H. Friso (Dordrecht/Rotterdam 1752). (Kn. 18377)

Barueth, J., De predikende en wonderdoende Christus (Rotterdam 1752).

Barueth, J., Historie van het Stadhouderschap der Heeren Princen van Orange, hoognodig tot bewaring van de Vryheid in den Kerk- en Burgerstaat (Dordrecht 1756).

Barueth, J., Zedige en bescheide wederlegging der hedendaagsche Deisten en Vrygeesten tegen de nieuwe aanvallen op den Christelyken Godsdienst (Rotterdam 1767).

Barueth, J., Letterkundige Brieven ter verdediging van de leer en leeraars der Gereformeerde Kerk tegen de heimelyke aanslagen in de schriften van de Denker en de Vaderlandsche Letteroefeningen (Dordrecht 1768).

Barueth, J., De Regering van Neerlands Stadhouderen met die der Israëlitische Rigteren in vergelyking gebragt (Dordrecht 1766). (Kn. 18889)

Barueth, J., (an.) De Advocaet der Vaderlandsche Kerk of Vrymoedige verdediger van derzelver Grond-Constitutie tegen de beledigende geschriften van dezen tyd ('s-Gravenhage 1771, 17802). (Kn. 18982)

Barueth, J., Hollands en Zeelands Jubeljaar, of 200-jarige gedagtenis der heughelyke verlossing van het Spaensche juk (Dordrecht 1772).

Barueth, J., Het kwynend Vaderland in syne visscheryen, scheepvaard, koophandel, colonien en bysonder onsen Christelyken Godsdienst in de Oost-Indien ('s-Gravenhage 1781). (Kn. 19901)

Beels, L., Sodoms zonde en straffen, of streng wraakrecht over vervloekte boosheit, en Loths vrouw verandert in een zoutpilaar (Amsterdam 1730).

Beels, L., Groot vermogen van weinige vromen, verthoont in een Bededaghs predikaatsie over Jes. 1 9 (Amsterdam 1738). [Sodomie]

Bell, Th. van der, Leerreden by gelegenheit der Inhuldiging van Prins Willem den Vden, uit 1 Kron. 11 : 1-3 (Leiden z.j.).

Bell, Th. van der, De dankbaarheid als eene noodzakelyke Pligt voorgesteld (Amsterdam 1774). [Leidens ontzet]

Bell, Th. van der, De Wysheid, kennis en vreeze des Heeren als de vaste steunsels en grootste schat van een land en volk (Amsterdam 1775). [Leidse Hogeschool]

Bell, Th. van der, Des Heeren Wonderweg in het verhoogen van het volk van Nederland van het begin der Reformatie tot aan het sluiten van den Munsterschen Vrede in 1648. 10 Leerredenen (Leiden z.j.).

Bell, Th. van der, Vervolg op des Heeren Wonderweg (Leiden 1771). [1648-1748]

Berg, A. van den, Leerreden over Psalm 103: 1-4, ter opwekking van de gemeente te Arnhem tot dankbaarheid aan God, nadat Hy die stad van den rooden loop wederom bevryd hadde (Arnhem 1784).

Beveren, A.W. de, De jonge Josia in zyne Godvrugtige en Voorspoedige regeringe over Juda (Middelburg 1767). (Kn. 18926a) [Inhuldiging Willem V]

Blom, C., Het bevend Nederland door Aardschuddingen tot een heilig beven voor God geroepen (Amsterdam/Leeuwarden 1756).

Blom, C., Gods belofte aan Salomo (Leeuwarden 1772). [Geboorte Willem Frederik]

Blom, K., Lzn., Hiskia's dank- en loffer. Voorrede: Een wektale tot Nederland, wgens de drukkende veepest en dreygende oorlog (Amsterdam 1746).

Blomhert, J., De geschiedenissen van het Vereenigde Nederlandt zedert haer eerste opkomst tot op deese onse dagen; hoe 't selve verlost, verhoogt en bewaert is door Wonderen van Gods Voorzienigheit onder 't bestuur der Princen van Oranje en

Nassauw (Utrecht/Amsterdam 1735, 1744°, 1758).

Bomble, F., Een buurpraatjen tusschen Rooms-Katholyk en een Gereformeerde of zoogenaemde Papistengeus, waarin de dwalingen des pausdoms worden wederlegt en de Gereformeerde Leer tegen lasteringen verdedigt (Amsterdam 1718).

Bonnet, G., Oratio de tolerantia circa religionem, in vztium et noxam vertente (Traj. ad Rhenum 1766).

Bonnet, G., Oratio in religionis contemtores (Traj. ad Rhenum 1780).

Boom, N., De Waarheit en Godlykheit van het Evangelium tegen het ongeloof bevestigd door ophelderende Aanmerkingen over de Schriften der Evangelien (Amsterdam 1775).

Boskoop, J. van, Het in beginselen verhoogde Nederlandt verder opgeluistert, inzonderheit door het Erffelyk verklaaren derHooge Waardigheid des Stadhouderschaps (Rotterdam 1748). (Kn. 17869)

Boskoop, J. van, Jacobs prachtige uytvaart, beschouwdt op den dag der Begraffenis van den Doorl. Prins W.C.H. Friso, in een leerreden over Gen. 50 : 1-4 (Amsterdam 1752). Brahé, J.J., Zegezang by de plechtige inhuldiging van Zyne Doorl. Hoogheid Willem den Vyfden als heer van Vlissingen (Vlissingen 1766). (Kn. 18916)

Brahé, J.J., Kerkelyke Redevoering, ter gelegenheid van het tweede Eeuwgetyde der Vlissingsche Vryheid op den 6 van Grasmaand 1772 (Vlissingen 1772).

Brandts, J., Oranjes eer gehandhaafd tegens het onbeschaamde Lasterschrift, onlangs in de Martini-ofte Grootekerke binnen Groningen in het Arm-zakje gevonden mitsgaders leeraars vry-gepleit van afgodery (Groningen 1773). (Kn. 19022)

Breugel, H. van, Dankgebed tot God den Almagtigen, in de zo ongehoorde als onrechtvaardige en plotselingsche aanranding van Nederlandsch vreedzaam Gemeenebest door de krygsbenden des Franschen Volks (Dordrecht 1793).

Brill, J., De treurende maar opgeburde patriot, werkende aan de behoudenis van zyn Vaderland, voorgesteld op den Bededag ('s-Gravenhage 1788). (Kn. 21773)

Broek, C. van den, Nederlands verlossing geroemd op den Algemeenen Dank- Vasten Bededag, met eene leerrede over Ps. 46 : 2 (Utrecht 1788).

Broes, P., De Peinzende Kristen, of Bundel van stichtelyke gedachten voor de Eenzaamheid (Amsterdam 1783).

Burger, D., Vorstinnen van den Heere, als zoogvrouwen der Kerke, belooft aan het klagent, doch door God ondersteund Zion (Rotterdam 1748).

Burger, D., Dank-Altair Gode ter eere opgericht (Rotterdam 1748). [100 jaar Vrede van Munster]

Burger, D., De niet beschamende hope op toekomstige verlossingen, getrokken uit vorige ondervindingen, of eene Leerreden over 2 Cor. 1 : 10 (Rotterdam 1748).

Burger, D., De Hartelyke juichtaal van Israël, de Koning leve! tergelegenheit van den verjaringsdagh van Zyne Doorl. Hoogheid W.K.H. Friso (Rotterdam 1748).

Burger, D., Het allerluisterykste geslagt, en Pronkjuweel der Nederlandsche Helden, in de doorl. Stam van Nassauw en Orange ontzwagtelt, bevattende in zig ene nauwkeurige geslachtsrekening nevens de grote Heldendaden [682-1752] (Rotterdam 1752).

Busscher, M., Opwekking en Aanmoediging van Nederlands Volk om zich met God kloekelyk te verdedigen tegen haare vyanden, over 2 Kron. 32 : 1-8 (Groningen 1746).

Buurt, A. (vert.), Buddeus' Godtgeleerde stellingen over de Ongodistery en Bygelovigheid, bygevoegd eene Verhandeling tegens de Atheisten (Utrecht 1737).

Byler, H.C. van, Tractaatje over de sterfte van het rundvee (Groningen 1719).

Byler, H.C. van, Helsche boosheid of grouwelyke zonde van Sodomie (Groningen 1731).

- Bymholt, Th., Een bondel van dertien Leerredenen by verscheidene gepaste gelegentheden (Groningen 1757). [Lissabon]
- Carolinus, C., Boetstoffen over de oordelen Gods op aarde (Rotterdam 1732).
- Cazenove, P. God verheerlykt in Zyn gerichten met het Vereenigd Nederland (Dordrecht 1750).
- Claessen, J., Godin Zyne oordelen op het snode aardryk uitgegoten geregtvaardigt (Harder-wijk 1756). [Lissabon]
- Claessen, J., Jojadaas roem in zynen dood, overgebracht op de Doorl. vorstinne Maria Louisa (Utrecht 1765). (Kn. 18884)
- Claessen, J., Nederlands Erv-Stadhouder en Voorganger te Water en te Land Prins Willem de Vyfde; Predikatie over Ps. 121 : 8 (Utrecht 1766).
- Claessen, J., Het goed uitzigt van Nederland. Bedestond op den 29 November 1782 (Utrecht 1782).
- Claessen, J., Nederlands beste Burger- en Kerkstaat in vrede en waarheid, over Jes. 39 : 8 (Utrecht 1783).
- Claessen, J., De afzwering van Filips 11, koning van Spanje, in den jare 1581, herdagt in eene Leerrede over Ps. 129. 1-4 (Utrecht 1784).
- Claessen, J., De gevaarlyke uit- en inwendige gesteldheid van het Vaderland met de middelen ter redding en de weesenlyke gronden van hoop voor het bekommerd Nederland (Amsterdam 1785).
- Clemens, H.G., Des Heeren weldadigheid aan Israël in het verwekken der Rigters ter hunner verlossing ('s-Hertogenbosch 1766). [Inhuldiging Willem V]
- Cleyn, C., Dankoffer voor de eerstelingen van Nederlands Vryheid, by het vieren van het tweede Eeuwgety der inneeming van den Briel door de Watergeuzen, over Ps. 66 : 1-15 (Brielle 1772).
- Cleyn, C., Bybels grafschrift van een Godtvrezend Oostersch Prins uit het boek Job 19 : 25-27 (Rotterdam 1782). [Willem IV in Delft bijgezet]
- Coets, J.W., Opwekking van Neerlands volk tot opregte en vuurige gebeden (Dordrecht 1747).
- Comrie, A. en Holtius, N., (Genootschap van Voorstanders der Nederlandse Formulieren van Eenigheid), Examen van het Ontwerp van Tolerantie, om de leere in de Dordrechtse Synode Anno 1619. Vastgesteld met de veroordeelde leere der Remonstranten te verenigen (Amsterdam 1753-1759).
- C(K)rajenhof, J., Neerlands langgewenschte en hoog-tydig heil-uur geboren, en met veel genade toegeroepen uit Zach. 4 : 7 (Harderwijk 1747). [Inhuldiging Willem IV]
- Cuperus, J., Der Staaten Verbodsdag plegtelyk gevierd op den 15 Febr. 1769, over Klaagl. 3 : 37-40 (Leiden 1769).
- Curtenius, P., Redevoering over het Godlyk Bybelboek als de eenige bron der waare wysheid (Amsterdam 1755).
- Dall, D. ten, Rouwklagt, uitgeboezemt over den ontydigen dood van W.C.H. Friso, uit 2 Sam. 1 : 14-21a (Delft 1751).
- Dall, D. ten, Nederland, onder 's Allerhoogsten Zeegen, door de verheffinge van Zyne Doorl. Hoogheid W.C.H. Friso in benaauwtheid der tyden aan hetzelfde, als eenen Zegen geschonken, uyt veel gevaer verlost, maar door den ontydigen dood van dien Dierberen Vorst in diepen rouw gedompelt, tot Rouwklagen opgewekt (Delft 1752).
- Donk, A.H. van der, Gedenkwaardige Benaauwtheden en Verlossingen der Israëlitien voorgehouden nu by gelegenheit van de gesloten Vrede, uit Neh. 9 : 27 (Breda 1749).
- Doorne, J. J. van, De Eigenschappen van eenen Volksbestierder en de plichtmaatige onderdanigheid der Burgeren, afgeleid uit de Godlyke Verordeninge omtrent de rangschikking in de Maatschappyen, over Rom. 13 : 1 (Kampen 1785).

- Doorslag, J.H. van den, Twee Leerredenen over Spr. 20 : 18 en Pred. 9 : 18 (Dordrecht 1782). (Kn. 19995)
- Driessen, A., De oude orthodoxe leer der ware gereformeerde kerk verdonkert en verlochent, in haar ware ligt herstelt (Groningen 17392).
- Drunen, J. J. van, De gemeente van Israël tot het intreden voor Land en Kerk opgewekt, over Ps. 122: 6 (Utrecht 1774).
- Duytsch, C.S., Nederlands Debora 't middel in gods hand tot redding van het zinkend Vaderland (Amsterdam 1788). [Prinses Wilhelmina 37 jaar]
- Duytsch, C.S., Gedenkzuyl opgerecht te Mydrecht, den 8 Maart 1788 (Amsterdam 1788). [Willem V 40 jaar]
- Eiker, J.A., De waare verootmoediging onder de afbeddinge van Gods drukkende oordelen in twee leerredenen, over Jer. 14 : 19-21 en Jes. 33 : 6 (Utrecht 1773).
- Engelberts, E.M., Verdediging van de eer der Hollandsche Natie (Amsterdam 1763).
- Engelberts, E.M., De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, 4 dln. (Amsterdam 1784-1799).
- Engelberts, M., Koning Hiskias hoogstatelike begrafenis (Delft 1752). [Overlijden Willem IV]
- Fabricius, J., Nederlandse oordelen en rampen na een Schriftmatige verklaringe van de twist Godts met Israël, tot bekeeringe der Nederlanders (Alkmaar 1718).
- Fennema, J., De Twist des Heeren met de Inwoonderen des Landts, en Heilige klagten over het diep verval van Zyne beminde Lo-ruchama en Lo-ammi (Amsterdam 1731).
- Ferrée, H., De maagt van Groningen door de Intredt van Syn Hoogvorst. Doorlugtigheid
- W.C.H. Friso verheerlykt (Groningen 1749).
- Feyfer, C. de, (ed.), Nederlandts Vloek en Zegen en des zelfs Re-Unie, vermeerderd met een nieuwe Vloek en Zegen en andere Biddaghstoffen (F. Costerus) (Hoorn 17406).
- Folkers, J.A., Jehovaas Loflykheden, Zyne sterkheit en Wonderen, betoont en gewrocht in de belegeringe en het ontzet van Bergen op den Zoom (1622), over Ps. 78 : 3-4 (Amsterdam 1733; Rotterdam 1733').
- Folkers, J.A., Jehovaas aanbiddelyke Wonderwegen. Zoo ter beproevinge als verlossinge van Neerlands Israël en deszelys verschuldigde Erkenntenis, over Ps. 66 : 10-13 (s-Gravenhage 1749). (Kn. 18240)
- Folperda, D., Op de Lyk-Busse van Haare Doorl. Hoogheid Maria Louisa (Leeuwarden 1765).
- Frantzius, J., Friso uit den Hemel na zyn Doodt sprekende tot bemoediginge van zyne gemalinne en van zyne moeder, of Troostbrief aan die twee Princessen (Amsterdam 1752).
- Fruytier, J., Sions Worstelingen (Rotterdam 1713).
- Gelder, B. van, Het gezegende Nederlandt of een gedeelte van dien in noodt van overstrominge door een zeldzaam Wormgeknaauw, doch noch hopende op des Heeren hand ter hulpe, 2 dln. (Amsterdam 1734).
- Gennep, A. van, Het hertnypent en besmettelyk sterven onder het Rundtvee by wyze van waanschouwing, tot voorkoming van zwaarder straffen onder het menschdom en tot aansporing van ene ware en innige boetvaardigheid, vertoont uit Jer. 22 : 5, 6 (Breda 1745).
- Gennep, A. van, Innig Rouwgewaat, aangetrokken en vertoont in ene uitwendige Treurre-den over het afsterven van wylen Zyne Doorl. Hoogheid W.C.H. Friso, over 2 Sam. 3 : 38 (Gorinchem 1751; 1752).
- Gochinga, H., Nederlands volk opgewekt tot vreugde over de verheffing van Zyne

- Hoogheid den Heere W.C.H. Friso (Amsterdam 1747).
- Grambusch, J., Vreede toegewenst alle tydt, in allerlei wyze aan de Kerk en het Landt in het gemeen, en aan de gemeente te Venloo in 't byzonder, over 2 Thess. 3 : 16 (Delft 1749).
- Gravenzande, A. 's, De Unie van Utrecht herdacht in een Kerkrede over Ps. 133: 16 (Middelburg 1779).
- Groe, E. van der, Oorlog, Kerk en Staat, zynde een eenvoudig en waar verhaal van de geloofswerkzaamheden, waarde Heere my gedurende dezen zevenjarigen oorlog toe verwaardigd heeft (Urk 19772).
- Groe, Th. van der, (vert.) Schriftmatige en redenkundige Verhandeling over de Kerkelyke Macht, waer in grondig betoogt wordt, dat deselve niet aan de Politieke Overheit, maer aen de Kerke en haere Dienaeren toekomt (G. Voetius) (Rotterdam 1756).
- Groe, Th. van der, Bescheiden Antwoordt op de onbescheidene Bekendtmakinge van Dom. H. Bruining en P. Hofstede, Predikanten te Rotterdam, gestelt in de Boekzale van November deses Jaars (Rotterdam 1757).
- Groe, Th. van der, Verzameling van Zestien Biddags-Predikatiën (Utrecht 1787, Rotterdam ca. 19002).
- Grootveld, P., Boettrompet van getrouwe voorgangeren in het Protestantsche Zion, over Jes. 59 : 9-11 ('s-Hertogenbosch 1760).
- Haack, P., De zegeningen van Jozefs Vorstelyk Huis door Jacob stervende uitgeboezemd, over Gen. 49 : 22-26 (Zierikzee 1772). [Dooop Willem Frederik]
- Haack, P., Israëls dankbaarheid vanwege de verlossing van de Egyptenaren (Rotterdam 1779). (Kn. 19356) [Hervorming Sommelsdijk]
- Hardeveldt, A. van, Het schip van Staat, genaamt Prudentia, met byzondere toepssing op het Verenigt Nederland in deese dagen (Leiden 17445).
- Hardeveldt, A. van, De Joodtsche Republiek in der zelve opkomst en ondergang ten spiegel van Neerlandts Gemeenebest, overles. 1 : 2 (Leiden 1746).
- Hardeveldt, A. van, Zamenspraak en Gedachten van Zwaar-hoofd, Ligt-hoofd en Kloek-hart over het Criticq gestel der zaken van Europa. Benevens den Pruisischen Oorlog, tot nut en dienst van alle Protestantsche Patriotten (Amsterdam 1756).
- Hardeveldt, A. van, Oranjes deugdenschets ten vorstelyken eerespiegel van Willem den Vyfden ('s-Gravenhage 1762).
- Harkenroht, J.Y., Zeeworm in Nederlandts Paalwerk voor de Dyken, tot een buitengewone straffe van den Here, over Jona 4 : 7 (Groningen 1733).
- Hayens, R., Nederlands Rechtmatige blydschap door de verkiezing en aanstelling van Zyne Doorl. Hoogheid W.C.H. Friso tot stadhouder, als een Heiland en Meester op het roepen van het bedrukt Zion ter verlossing van God gezonden, overles. 19 : 20 (Rotterdam 1747).
- Heidelberg, Chr. van (pseud.), De eer en leer der Gereformeerde Kerk verdedigd tegen de Schryver der Memorie, die zich tegen den Advocaet der Vaderlandsche Kerk verzet (Amsterdam z.j.).
- Heimenberg, C.H. van, Pharaos Droom, volgens Josephs verklaringe, in Egyptens Zevenjarige Overvloedt en zo langdurende Hongersnoodt, 18 Leerredenen over Gen. 41-47. Mitsgaders Hongersnoodt en Oorlog aan Jerusalem en Juda bedreigt, in 2 Pred. over Ez. 4 : 9-17 en les. 7 : 17-20, alle na tydts gelegenheit verhandelt (Leiden 1742).
- Heimenberg, C.H. van, Het Eeuwgetyde van Nederlandts Vryheid door die weleer over het zelve geheerst hebben ten volle erkent in de Munstersche Vredehandeling, over Jes. 26 : 13 (Westzaandam 1748).
- Heimenberg, C.H. van, Vrede- en Boetbazuin, geblazen op den Dank- en Bededag

over den Vreede te Aken, over Ps. 39 en 2 Kon. 22 : 15-20 (Haarlem 1749).

Heimenberg, C.H. van, Laatste Eerbewyzingen van gantsch Juda aan koning Jehiskia, en erfelyke opvolging van Manasse in 's vaders plaatze, over 2 Kron. 32 : 33 (Amsterdam 1752).

Heshusius, W., De wetenschap der Levendigen dat zy sterven zullen, vertoont uit Pred. 9 : 5a (Amsterdam 1765). [Overlijden Maria Louise]

Heshusius, W., De Evangelie-Kerk verheerlykt door Christen Overheden, over Jes. 44 : 23a (Amsterdam 1768). [Huwelijk Willem V]

Heusden, J. van, (An.) Aanmerkingen op een geschrift, getiteld: De godsdienst afgezonderd van de Staat, opgedragen aan de aanstaande Nationale Vergadering der Nederlandsche Republiek (Dordrecht 1795).

Hilarius, G., Gods albestier, bestaende in zes leerredenen, wegens de overgrootte sterfte onder het rundvee, tot troost der geloovigen en tot overtuiging der goddeloozen (Steenwijk 1719).

Hinlopen, J. e.a., Drie dankredenen op den 1sten verjaardag van Utrechts verlossing uitgesproken (Utrecht 1788).

Hinlopen, J., Leerrede op de tweede vereeuwing van de Unie der Zeven Vereenigde Nederlandsche Provintien, over Ez. 37 : 16-19 (Utrecht 1779).

Hoffman, J.M., Het verhoogde Nederland, gekroond met Gods goedheid, nu vernederd door 's mensen boosheid; zestien redevoeringen over des Heeren zegeningen en oordelen (Dordrecht? 1718).

Hofstede, P., De Waarheid, in Friesland tegens de aanslagen van kettery verdedigt, en in haar ouden luister hersteld, door het Christelyk Gedrag van de Ed.Mog.Heeren Ge-deputeerden (Leeuwarden 1742).

Hofstede, P., De Welgelukzaligheid van een Land, wiens Koning een Zoone der Edelen is, toegepast op Nederlands Welvaaren Onder de Regeeringe van eenen Stadhouder, over Pred. 10 : 17a (Amsterdam 1747; Rotterdam 17512). (Kn. 17603)

Hofstede, P., Bloemen gestrooid op het graf van W.C.H. Friso (Rotterdam 1752).

Hofstede, P., Het Recht der Rotterdamsche Kerk nog Door de Handopening der Heeren van de Weth Aan den E. Grooten Kerkeraad verleend Den 29 July 1755 (Rotterdam 1756).

Hofstede, P., Het Kralinger Lasterschrift, genaamd Klaare en Grondige Wederlegging. Een uitvoerige Beantwoordinge onwaardig (Rotterdam 1757).

Hofstede, P., Historisch Verhaal van het voorgevallene in de berugte zaak van Ds. G.T. de Cock, Predikant te Beetgum (Leeuwarden z.j.).

Hofstede, P., De Beoordeeling van den Belisarius, voornaamlyk met betrekking tot Socrates, tegen den Heer C. Nozeman en andere verdedigd (Rotterdam 1769).

Hofstede, P., Habbema, J., Nederlandsche Bibliotheek (1774-1787). [tijdschrift]

Hofstede, P., Staatkundige Aanmerkingen, Dienende tot Nadere Verklaaringe van de Waare bedoeling der befaamde Leerrede, genaamd: Het Gedrag van Israël en Rehabeam Ten Spiegel van Vorst en Volk, over 1 Kon. 12 : 3b-20a (s-Gravenhage 1783).

Hofstede, P., Apologie tegen de lasterende Nieuwspapieren en andere Schriften van dezen tyd (Rotterdam 1785).

Hofstede, P., Tweede Apologie tegen de Schendende Nieuwspapieren en andere Faamroovende Schriften van dezen tyd (Rotterdam 1786).

Hofstede, P., 's Lands Pylaren Vastgemaakt of Kerkreden over Psalm 75 : 4 (Rotterdam 1788).

Hofstede, P., Vervolg der Vorige Apologiën, Tegen de Schryvers der Vaderlandsche Bibliotheek, en derzelve Uitgever (Rotterdam 1789).

- Hofstede, P., Neerlands Schuld, Gemaakt in de Dagen der Beroerte, Afgedaan Aan Zyn Hoogheid Den Regeerenden Hertog van Brunswyk-Lunenburg (Rotterdam 1790).
- Hollebeek, J., De zonden als oorzaken van Godts Oordelen over ons Landt aan yder tot een Afschrik voorgesteld (Leiden 1747).
- Holtius, N., De stervende Kerk overtuigt en opgewekt, by de Opening der Zuidhollandsche Synode binnen Gorinchem den 4 July 1758 (Leiden/Amsterdam 1758).
- Honert, J. van den, De Kerk in Nederlandt beschouwt en tot bekeering vermaant (Leiden 1746).
- Honert, J. van den, Des Heeren Wynstok in Nederland met desselvs voorledene, tegenwoordige om mogelijk toekomstige Lotgevallen, over Ps. 80 : 15-20 (Leiden 1748). (Kn. 17852)
- Honert, J. van den, Het Volk van Nederlandt onderzocht, overtuigt en tot bekeering vermaant (Leiden 1749; 2 keer herdrukt).
- Honert, J. van den, Lykreden over Syne Doorl. Hoogheid W.C.H. Friso (Leiden 1752). (Kn. 18369)
- Hulscher, H., Utrechtse Vrede, of Jeruzalems Roem uitgegalmt in een Dankpredikaatsie over Ps. 147 : 12-14 (Zierikzee 1713).
- Iperen, J. van, De statige Inhuldiging van Zyne Doorl. Hoogheid Willem den Vyfden te Vere den 28 Mei 1766 (Middelburg 1767).
- Iperen, J. van, Geboortezang op den jongen Erfprins (Middelburg 1772).
- Iperen, J. van, Tweehonderdjarig Jubel feest der Nederlandsche Vryheid, of plegtige Redenvoeringe tergedachtenisse der afwerping van het Spaansche Juk (Middelburg 1772).
- Janssen, J., De Kerk van Bergen op den Zoom herstelt en ingewyd, over Ezra 6 : 14-17. Waar agter bygevoegt is een Kort Verhaal van de overrompeling der Stad door den Franschen (Bergen op den Zoom/Rotterdam 1752; 1777').
- Josselin, P.G., Het Christelyk Jubel feest, tegen het Antichristische over- en tegengesteld, ter gelegenheid van het by den Paus van Romen uitgeschreven Jubile voor het Jaar 1750 (Gorinchem 1751).
- Josselin, P.G., Jehovah Sjalom, dat is, de Heere is Vrede ofte Gedenk- en Dank-Altair, wegens de te Aken op den 30 October 1748 geslotene Vrede (Gorinchem 1750).
- Jungius, S., De Wonderen van Jehovah onder Neerlants Israël, ter gedachtenisse van de verlossing der stat Hulst uit de maght van Spanje, over Ps. 72 : 18 (Leiden 1722; in 1724 verscheen een vervolg).
- Kemp, C. van der, De bepaalde Korthed en algemeene Ydelheid van 's mensen leven aange wezen in een Kerkreden over Ps. 39 : 6 (Rotterdam 1759). [Overlijden prinses Anna]
- Kemp, D. van der, Oratio inauguralis De bona spe, quae etiamnunc Ecclesiae Batavae supersit, ac praecipuis nonnullis ejus ex Historia potissimum Ecclesiastica argumentis (Lugd. Bat. 1766; Ned. vert. 1767).
- Kemp, D. van der, De gronden der goede hope voor Neerlands Hervormde Kerke verdedigd, ter beantwoordinge van den Heere H. Goodricke (Leiden 1770).
- Keppel, B., De Strydt, Overwinning en Kroon der ware Christenen, voorgesteldt in een Lykreden op het afsterven van Willem Frederik, Koning van Pruisen, over 2 Tim. 4 : 7, 8 (Amsterdam 1740).
- Kessel, G. van, Neerlandts Winter- en Somerhuys geslagen. Met aanwysing hoe te ontvlieden den toekomenden Toorn ('s-Hertogenbosch 1741).
- Kessel, G. van, 't Gebedt Habakuks des Propheetes op Sigyonoth, op deze

tegenwoordige tydt van veel drukkende en drygende oordelen Godts toegepast ('s-Hertogenbosch 1741).

Kessel, G. van, Trouwhertige waerschouwende vermaaninge aen Nederlands Volk om ter voorkominge van verwoestinge zich te laten tuchtigen ('s-Hertogenbosch 1742).

Kessel, G. van, Neerlandts Gedenk-dag ofte Historische Predicatie betreffende de Honderd- jaarige Gedachtenisse van de Munstersche Vrede ('s-Gravenhage 1748).

Kessel, G. van, Gideons doodt en begraavinge, toegepast op het smertelyk sterfgeval van Willem den Vierden ('s-Gravenhage 1751).

Kessel, G. van, Gideons roeping ten Richter Israëls. Op de gewenschte Verheffinge van Syne Doorl. Hoogheid Willem den Vierden ('s-Gravenhage 1752).

Klein, G., De Mens gestorven en bitter betreurd of Lykreden op het voor Neerlands Kerke en Burgerstaat zeer smertelyk en onverwagt overlyden van Willem den Vierden (Amsterdam 1752).

Klein, G., Gedenkteken van verscheidene merkwaardige Wonderen en Gebeurenissen, vertoont in een Verzameling Predikatiën (Amsterdam 1754). [O.a. sterfte rundvee]

Klein, G., De Godvruchtige Dorcas krankgeworden en gestorven. Lykrede op prinses Anna (Schiedam 1759). (Kn.18729a)

Kok, A., Dankreden by gelegenheid van Utrechts verlossing op den 16 van Herfstmaand des Jaars 1787 (Utrecht 1787).

Koning, W. de, Aanspraak aan Willem Frederik van Orange Nassau, toen hoogstdezelve den 13 July 1788 voor de eerste reis het H.Avonddmaal zoude viere ('s-Gravenhage 1788). (Kn. 21800)

Krieger, W.L., Gods ontzettend Strafgericht, uit Amos 9 : 5, 6 en de Heilzaamste en Beste Raad in tyden van Gevaar, uit Jer. 6 : 8 (Zwolle 1784). [Watervloed]

Krieger, W.L., Plechtige Dankstond, wegens de verlossing van Utrecht gehouden 19 September 1787 met eene Leenede, hiertoe betrekkelyk (Utrecht 1787).

Kruythoff, W.A.T., Liefelyk Ryksbestuur van Koning Messias, Betoont in een Predikatie over Jes. 32 : 1 (Amsterdam 1747). [Inhuldiging Willem IV]

Kruythoff, W.A.T., De rouwklagende Kerk door de Godvrugtigheit getroost tergelegenheit van het afsterven van W.H. C. Friso (Amsterdam 1752).

Kumsius, C., Bericht van den Predikant Kumsius aangaande zyn remotie te Nieuwerkerk aan den IJsel (Rotterdam 1795).

Kuypers, F., De aanhoudende Plasregen in de Gras- en Lentetyt met deszelfs kommerlyke gevolgen, over Amos 8 : 7-10 (Gorinchem 1739).

Kuypers, F., De hooge Noodzakelykheit voor Nederlands Inwoonderen om den Heere ter Afwendinge van de hartdrukkende en nog harder drygende Oordelen, ernstelyk te zoeken, over Jer. 13 : 15, 16 en Hos. 10 : 12 (Gorinchem 1740).

Kuypers, F., Het landt van Altena gewaarschouwt en ten laatste zwaerlyk gestraft (Gorinchem 1741). [Overstromingen]

Kuypers, G., Neerlands licht uit duisternis. Redevoering over 2 Sam. 22 : 29 voor de Ed.-Mog.Heeren Staaten van Stad en Lande 1783 (Groningen 1783).

Kuypers, G., Neerlandsch Staatsorkaan beschouwd in eene Leerreden over Marc. 4 : 35-41 (Groningen 1785).

Kuypers, G., De Christen Patriot treurende over de beginzelen van eenen Burgeroorlog in zyn Vaderland, over Jer. 8 : 18-22 (Groningen 1786).

Lis, P.H. van, De eer en het gezag der Formulieren van Eenigheid, en byzonder van den Heidelbergschen Catechismus, verdedigt (Utrecht 1786).

Lubbers, Th., Groningen tot dankbaarheid aangespoord in eene Kerkrede over 1 Kon. 8 : 66 by gelegenheid der plechtige Inhaling van Willem den Vyfden (Groningen

1773). (Van Alphen 1349)

Mandt, A., *Vaderlandsche Catechismus van den tyd der Batavieren tot het einde des jaars 1785* (Zutphen 1786).

Martinet, J.F., *Het vereenigd Nederland* (Amsterdam 1788).

Martinet, J.F., *Het vereenigd Nederland, verkort Ten gebruike der Schoolen* (Amsterdam 1790).

Metelercamp, E., *De Vreugde-bazuin eener gepaste Dankvermelding geblazen over de verheffing van Zyne Doorl. Hoogheid Willem den Vierden, over Ps. 118: 22-25* (Amsterdam 1747).

Metelercamp, E., *Heylsamen Raad aen Neerlands Volk ter Afwending van de beklaglyke Pestziekte onder hare Runderen, uitgesproken 3 Maart 1745, over Klaagl. 3 : 38-40* (Amsterdam 1748).

Meyer, H., *Kort Verhaal van de Nederlandsche geschiedenissen in het byzonder van de Zeven Vereenigde Lantschappen, 't zedert het jaar 1521 tot aan de Utrechtsche Vrede van 't Jaar 1713* (Groningen 1744).

Meyer, H., *Kort Verhaal 't Zedert de eerste Bevolkinge dezer Landen tot aan het Jaar 1741, 2 dln.* (Groningen 1747). In 1761 verscheen deel 3, waarin de geschiedenis tot 1749 wordt beschreven.

Mobach, J., *De Bazuine aan den mond, benevens Bidstoffen op Bedestonden* (Amsterdam 1748).

Mobach, J., *Der Staaten-Verbodsdag, plegtelyk gevierd op den 18 Febr. 1756, uit Nah. 1 : 5-7, waar in boven al gehandeld word van de ontzachlyke Waterberoering en de zo gedugte aardbeving* (Amsterdam 1756).

Mobach, J., *Het groote Voorrecht van een Volk bestierd door regte Christen Overheden en Vorsten* ('s-Gravenhage 1766). (Kn. 18893b) [Inhuldiging Willem V]
N.N., *Wekelyksche Boet- en Bedestonden binnen Rotterdam en de Classis Schieland* (3 mei 1747-18 dec. 1748) (Rotterdam z.j.).

N.N., *Gebed door een Juffrouw gedaan voor de Voorspoed van den Koning van Pruissen* (1757). (Kn. 18551)

N.N., *Nederlands Heyl gelegen in den Stadhouder, of Verhandeling over den tegenwoordigen Geluks-Staat van onze Republiek, by 't zitting nemen van Willem den Vyfden in den Raad van Staaten, over Pred. 10 : 17a* (Arnhem 1763). (Kn. 18869)

N.N., *'Een Liefhebber van de Waare Vryheid', Korte Schets van Nederlandsche Historiën. Zaakelyk vertonende Gods wondere Goedheden, onder het bestier der Oranje-Vorsten, bewezen aan de Zeven Vereenigde Provinciën. Zedert heure opkomst tot op Prins Willem den Vyfden* (Amsterdam z.j. 10e druk).

N.N., *'Vaderlandschlievende Leeraar', Bedestonden voor het Volk van Nederland* (Amsterdam 1793).

N.N., *'Liefhebber des Vaderlants', Spiegel der Jeught, ofte een kort verhael der voornaemste Tyrannye en Barbarische Wreetheden Welcke de Spangiaerden hier in Nederlandt bedreven hebben aen menigh duysent menschen, gedurende de Nederlandtsche Oor-loge, en daer voren* (le dr. 1614).

N.N., *Nieuwe Spiegel der Jeugd, of Fransche Tiranny, Zynde een kort Verhaal van den Oorsprong, en Voortgang des Oorlogs: 1672. Alsmede de schrikkelijke en onmenselyke wreedheid en grouwelen door de Fransse in Nederland en elders bedreven* (Amsterdam 1674; Utrecht 1742).

N.N., *Kort en beknopt begrip der Neederlandsche Geschiedenissen van 't Jaar 1572 tot het Jaar 1765 ingeslooten* (Amsterdam z.j. (1766)).

N.N., *Kleine Katechismus van het Stadhouderschap der Prinsen en Vorsten uit het Doorlugtig Huis van Oranje en Nassau in de Republiek der Vereenigde Nederlanden*

(Rotterdam z.j.).

N.N., Oorlogh met Nabuuren, Oorlogh uyt Heb-Lust en Vreede wenschelyk. Zynde een Samenspraak tusschen een Zee-Capitein, Polityk en een Predicant (Middelburg (?) 1781). (Kn. 19661)

N.N., De Loffelykheden van Hunne Hoog Mog.Heeren Staaten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en van de Doorl. Printen van Oranje in het vaststellen, gestadigen, bewaarera en beschermen der waare Christelyke Gereformeerde Religie (1783).

Nahuys, S.J., Inwydingsrede over de Nadeelen van een verfynd Heidendom onder de Christenen van onzen tyd inkruipende en de Middelen daartegen (Leiden 1781).

Nuys Klinkenberg, J. van, De Voordelen van den Godsdienst in tegenstelling van de Dwaesheid, Onvoorzichtigheid, Gevaerlykheid en Schaedelykheid van het Hedendaegsch Ongeloof, 2 dln. (Utrecht 1770, 1776).

Nuys Klinkenberg, J. van, Inwyings Redevoering over de verderfelyken Invloed van het Ongeloof op het Gemeenebest (Amsterdam 1784).

Oliphant, N., Het volk van Nederland aangemoedigd tot Dankbaarheid wegens hare Herstelling (Middelburg 1788).

Oosterland, A., Nederlants Jozua vertoont in het doorluchtige beeld van Israëls Jozua (Rotterdam 1747). [Inhuldiging Willem IV]

Oosterland, A., Nederlants Wynstok en Vorstelyke Stam van Oranje en Nassauw, vertoont in Israëls Wynstok, over Psalm 80 : 15-20 (Rotterdam 1748).

Oudkerk, S., Lykrede op Prins Willem den Vierden (Zierikzee 1751).

Oudkerk, S., Lykrede op de Prinses douairiaire (Zierikzee 1759).

Outhof, G., Verzameling van Uitgelezene Kerkreden (Leiden 1740).

Outrein, J.d', De Stemme Gods roepende Nederlands volk tot boete en bekeeringe (met een Vervolg) (Amsterdam 1713).

Peiffers, W., Lofdicht op de Assistentie van de Prins van Oranje by de Godsdienst (Amsterdam 1748). (Kn. 18039)

Peiffers, W., Sodoms ongerechtigheit en straffe (Amsterdam 1763).

Peiffers, W., Geloofs vastigheit van een waar, schoon ongeletterd Christen tegen de hedendaagsche zeer gevaarlyke Verleidingen van grouwelyke Menschen (Leiden 1772; 17742).

Plevier, J., Nederlands volk onder Godts drukkende en dreigende Oordelen overtuigd, in eene verklaringe en toepassing van Sefanjas Voorzegginge (Middelburg 1744).

Pols, H., Josaphats Eerestoel in plaats van zyn vroome Vader Asa door 's Hemels Zegen en Goedkeuring bevestigt, over 2 Kron. 17 : 3-6 (Dokkum 1766). [Inhuldiging Willem V]

Ratelband(t), J., De kragt des Gebedts, betoogt uit Israëls Triomfen Ameleks Nederlaag, ter bemoediging van Nederlandts Israël (Amsterdam 1747).

Ratelband(t), J., Salomons droom verklaart (Franeker 1766). [Inhuldiging Willem V]

Ravesteyn, H., Gedenkteken der verbrekinge van den staf des Broods in het Jaar 1740 voor Neerlands Volk, ter waarschouwinge en opwekkinge tot Boete en Bekerige opgerigt (Amsterdam 1740).

Ravesteyn, H., Nederlands allergewenschte Vreugdedagen, plegtig geviert wegens de verheffing en inhuldiging van den Doorl. Vorst W.K.H. Friso, uit 2 Sam. 7 : 29 (Amsterdam 1748).

Ravesteyn, H., Het eerste Eeuwen eest van Nederlands Verlossing van het hard-drukkende Jok der Spaansche Heerschappy ter herstellinge van Vryheit en Godsdienst, over Ps. 66 : 10-12 (Amsterdam 1748).

Reguleth, D.A., Plegtige Historiesche Redevoering by gelegenheid van het groot

Vocaal en Instrumentaal Muzyk, ter Heuchelyke Verjaaring van de gezegende Omwenteling in ons Vaderland en de gelukkige Herstelling der oude en welgevestigde Constitutie ('s-Gravenhage 1788).

Rotterdam, A., De haastige en onverwagte Dood der Magtigen, zonder Hand, beschouwd en beredenënd in eene Kerkelyke Redenvoering over Job 34 : 20 (Amsterdam 1751). [Overlijden Willem IV]

Rotterdam, A., Gods weg met Nederland, of Vervolg op Blomhert's Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, Behelzende de Merkwaardigste Gebeurtenissen in de Republicq voorgevallen 1713-1752 (Utrecht/Amsterdam 1753; 17782).

Rummerink, M., Toespraak over het diep en zich verspreidend Kwaad, hetwelk in het byzonder de Hedendaagsche Aanvallen tegen de Christlyken Godsdienst verwekken (Dordrecht 1791).

Scharp, J., Kerkelyke Redevoering in den veegen Nood des Vaderlands (Rotterdam 1787).

Scharp, J., Aan myne Medeburgers, ter gelegenheid van de Tweede Verjaaring der Blyde Omkeering van Zaaken in het lieve Vaderland (Rotterdam 1789; 1790).

Scharp, J., Byvoegzelen tot de voorstaande Redenvoering, behelzende eene toetze en vriendelyke beredenering der verkeerde Stellingen en Gronden, waar mede een groot aantal welmeenende Ingezetenen ongelukkig misleid is, en nog misleid wordt (Rotterdam 1790).

Schelle, J. van, De vostelyke Zonne, op den Levensmiddag ondergaende, over Amos 8 : 9, 10 (Alkmaar 1751). (Kn. 18331) [Overlijden Willem IV]

Schrader, J.H., Lykrede over Openb. 16:3 (Leeuwarden 1765). [Overlijden Maria Louise]

Segaar, C., e.a., Drie dankredenen op den Isten Verjaardag van Utrechts verlossing uitgesproken (Utrecht 1788).

Serrurier, F., Het rechte bidden ten tyde van Oorlog, aangewezen in eene Leereden over Ps. 60 : 13, 14 (Amsterdam 1781). (Kn. 19585)

Sibersma, H., De Heerlijkheid Gods aan den Donauw, of Sijn Regterhand verhoogd in het vernederen der Fransche en Beyersche Heykrachten (Amsterdam 1706').

Sibersma, H., De Heerlijkheid Gods in Piemont, Uitgeblonken in 't Ontset van Turin (Amsterdam 1706).

Sibersma, H., De Heerlijkheid Gods by Oudenaarde in Flaanderen, Kennelijk geopenbaart in de Grote Victorie behaald op de Franse en Spaanse Heyrlegers (Amsterdam 1709).

Smits, D.W., De Schaadelykheid der thans heerschende Tweedragt in onze Republiek en Beste Raad voor Overheeden, Leeraars en de Ingezeetenen van Nederland (Rotterdam 1782). (Kn. 20197)

Smits, D.W., Verdediging van de Stadhouderyke Regeering (Rotterdam 1782). (Kn. 20198)

Spaan, J. van, Korte Kerk-Reden by gelegenheid der plechtige Aanvaardinge van het Stadh. Bestuur door Willem den Vyfden ('s-Gravenhage 1766). (Kn 18890)

Staveren, E. van, Gedenk-Zuil, opgericht voor het cieraad van Neerlands Israël, Hare Koninklyke Hoogheid, Vrouwe Anna ('s-Gravenhage 1759). (Kn. 18729)

Stokmans, A., Gods slaende Hand om de boosheit der Inwoonderen over het Land uytgestrekt (Amsterdam 1740).

Suermond, W., De Vaderlands-Liefde in eene Leerrede over Psalm 137: 5, 6 (Deventer 1782). (Kn. 20096)

Tenckinck, E.H., Celsissimo et serenissimo Arausionis et Nassauiae principi Gulielmo V, totius foederati Belgii gubernatori hereditario, Leovardiam ingresso ut summis

- honoribus inauguraretur sollemniter (Leopardia 1773).
- Themmen, W., Gots regtveerdige Gerigts-handel met de Inwoonders van Neerlant door het geweld van Winden en Waateren (Arnhem 1741).
- Trellont, J., Nederlands Hiskia beweent in den dood van den Koning van Juda ofte Lykreden op het overlyden van Prins Willem den Vierden (Maastricht 1752). (Kn. 18372)
- Tuinman, C., Korte Afschetsing der Ysselykheden welke van de Spinozistische Vrygeesten uitdrukkelyk worden geleert (Rotterdam 1719).
- Tuinman, C., Keurstoffen uit de Heilige Schriften der Propheten verklaert en toegepast, 4 dln. (Amsterdam/Groningen 1756-1764).
- Tyken, J., Gods souvereiniteit of Vrymatig Welbehagen zowel in het slaan als in het zegenen van die Hy wil (Amsterdam 1751). [Overlijden Willem IV]
- Utre(g)cht, G. van, Korte Leerreden over 1 Sam. 1 : 27, 28, wanneer de Heilige Doop met de Benaaminge van Willem wiert bedient aan den Jonge Heere Erf-Prince ('s-Gravenhage 1748). (Kn. 17866)
- Utre(g)cht, G. van, De Godlyke Voorzienigheid waakende, dat'er van de oprichting van Nederlands Staat tot deez' tyd toe, geweest is uit het Doorl. Huis van Orange en Nassauw (Amsterdam 1752). (Kn. 18374) [Overlijden Willem IV]
- Velde, Z.J. van de, Tweehonderd jarig Jubelfeest ter gedachtenisse der verlossinge van de Stad Zierikzee uit de Spaansche dwinglandy (Zierikzee 1777).
- Velzen, C. van, Des Heeren lust en begeerte om Zyn Volk, dat na Hem luistert, aenstonts te verlossen van deszelfs Vyanden, over Ps. 81 : 14, 15 (Groningen 1747).
- Velzen, C. van, Kerkelyke Redevoeringen, 2 dln. (Groningen 17582).
- Verschuur, J.H., De reipublica Judaica temporis Maccabaei a Syro-Macedomum Tyrannide liberata, comparata cum nostra Belgii reipublica Philippi II jugo excusso (Franeker 1789).
- Voget, A., Kerkelyke Redevoering by het overlyden van W.K.H. Friso (Utrecht 1752).
- Vulder, A. de, De biddende Wensch der Oprechten in Nederland over het Doorl.Huis van Orange en Nassau over het aanzienlyke Gemeenebest en den Doorl. Vorst Willem den Vyfden (Dordrecht 1766). (Kn. 18893)
- Waenen, K. van, Kerkelyke Redevoering over de geboorte en doop van Willem Frederik (Rotterdam 1772). (Kn. 18987)
- Water, J.W. te, Plegtige Inhuldiging van Zyne Doorl. Hoogheid Willem den Vyfden als Erfheer van Vlissingen (Middelburg 1767).
- Water, J.W., te, Tweede Eeuwfeest van de Vryheid in den Burgerstaat en Godsdienst binnen de Stad Vlissingen sedert den zesden van Grasmaand 1572 (Middelburg 1772).
- Werdenier, N.S., Leerreden over het gebed van Habakuk, uytgesproken op de Bededag van 18 Febr. 1756, ter gedagtenisse van den Aardbevinge, ten zelven daage voorgevallen (Enkhuizen 1756).
- Weyland, H.J. e.a., Drie dankredenen op den 1 sten Verjaardag van Utrechts Verlossing uit-gesproken (Utrecht 1788).
- Willemsen, J., Gekroonde Steenen, opgericht als Banieren in het Land van Messias tot heil van Gods Volk, over Zach. 9 : 16 (Middelburg 1747). [Inhuldiging Willem IV] Ook in het Engels vertaald.
- Willemsen, J., Opwekking aan myn dierbaar Middelburg en aan alle Oprechte Liefhebberden van het Lieve Vaderland (Middelburg 1766). [Inhuldiging Willem V]
- Wolff, A., 's Lants verplichting tot dankbaren Wandel naer den Wille Gods (Amsterdam 1741).
- Wuyster, G., Leereden over Ier. 23 : 19, 20, ter gelegenheid van den verwoestenden Storm-wind en droevige Overstromingen (Dordrecht 1775). (Kn. 19110)

AANHANGSEL BIJ DE BIBLIOGRAFIE

Enkele geschriften van patriotsgezinde predikanten die de traditioneel-gereformeerde opvattingen wilden bestrijden.

Alta, E., Verhandeling over de natuurlyke Oorzaken der ziekte van het Rundvee (Leeuwarden 1765).

Alta, E., Het groot verval en bederf, zowel in het Godsdienstige als het Burgerlyke van het Joodsche volk, onder het regeer van eenen godloozen Achaz, koning van Juda en het diep verval van Neerlands volk en Gemeenebest onder het bestier van Willem den Vyfden en deszelfs Aanhangelingen (Franeker 1795).

Bacot, G.J.G., Dichterlyke Aanspraak op de Exercitieplaats van de Sociëteit zich Oeffenende in den Wapenhandel te Leyden, 31 July 1783 (Leiden 1783). (Kn. 20647)

Bacot, G.J.G., Brief van een Ommelander over Volkswapening (Groningen 1784). (Van Alphen 1717)

Bosch, B., Redenvoering over het werk der Goddelyke Voorsienigheid in Nederlands gezege Staatsomwenteling zichtbaar (Amsterdam 1795).

Brunsveld de Blau, T., Groningens oudste Predikant, niet kerkelyk, nog regterlyk maar by politieke Resolutie der Stadsregeering syn ampt ontsegd (Arnhem 1788).

Chevallier, P., Gods verschoonende en gezegende Goedheid jegens het dierbaar Vaderland (Groningen 1786).

Chevallier, P., De Voetstappen der Goddelyke Voorzienigheid in Nederlands Staatsinstellingen opengelegd, over 1 Kon. 12 : 15a (Groningen 1795).

Eyk, J. van, Neerlands volk tot de algemeene Wapening aangemoedigt, door eene Leerrede over Neb. 4 : 14, 15 (Amsterdam 1785).

Eyk, J. van, Het zich wapenend Nederland, den zekersten weg voorgesteld om den Wapenen met Voorspoed te gebruiken, over 1 Sam. 13 : 12 (Amsterdam 1785).

Gelder, A.H. van, Leerrede over Psalm 118: 23-25, gehouden na de Omwenteling, zo gelukkig als spoedig, in Amsterdam en andere steden en plaatsen van Holland, sedert 18 Jan. 1795 daargesteld, aan het byzonder bestuur der Voorzienigheid toegekend (Amsterdam 1795).

Geuns, J. van, Eendragt, nederigheid en onbaatzuchtigheid ter volkomene vestiging van de burgerlyke Vryheid (Leiden 1795).

Groeneweg, J.L., De Noodzakelykheid eener algemeene Wapenoefening voorgesteld in eene Leerreden (Amsterdam z.j.).

Hein, C.A.W., Echte Opgaave en Verhaal van de Redenen om welken, en de wyze op welke C.A.W. Hein, predikant te Hoogeveen, door Hunne Ed.Mog. Drost en Gedep. Stadt en der Landschap Drenthe van zynen dienst ontzet is (Gedrukt in Holland 1790).

Heringa, J.J., Godsdienstige Redevoering op verzoek en in tegenwoordigheid der Provisioneele Representanten van het volk van Holland ('s-Gravenhage 1795).

Heringa Ezn, J., Leerede over het betamend gebruik der Vryheid, over Gal. 5 : 13, ter vieringe van den in het Land van Utrecht gehouden Dank- en Bededag uitgesproken (Utrecht 1795).

Hespel, H. van den, Gods liefderyk Bestuur in de Omwenteling van Nederland aangewezen (Middelburg 1796).

Kemp, F.A. van der, Het gedrag van Israël en Rehabeam ten spiegel van Volk en Vorst, over 1 Kon. 12 : 3b-20a (Leiden 1782). (Kn. 20165)

Nozeman, C., Betoog der kwaade trouwe (Leiden 1755).

Schouten, P., *Ons verlost en juichent Vaderland; over Ps. 118: 23 Dit is door den Heer geschiedt en is wonderlyk in onze oogen* (Amsterdam 1795).

Theophilus Philadelphus, *De onschuld der Remonstranten* (Leiden 1754).

Westerbaen, K., *Het ydel Vertrouwen op Prinsen, voorgesteld in eene Lykrede over Zyne doorl. Hoogheid W.K.H. Friso* (Rotterdam 1752). (Kn. 18379)

REGISTER

Het notenapparaat is eveneens in dit Register verwerkt. Paginaverwijzingen naar de noten zijn cursief gedrukt.

- Abresch, P., predikant; over de volkssoevereiniteit 87; over bekering, 144.
Accomodatietheorie, 42.
Acte van Seclusie, 82.
Adrichem, T. van, predikant; over superioriteit, 60; over Oranje, 110.
Advocaet der Vaderlandsche Kerk, 42, 97.
Aken, Vrede van, 111.
Alberthoma, R., predikant; over atheïsme, 17, 43; over religieus verval, 18; over natuurlijke oorzaken, 44; over het verbond, 57, 143; over superioriteit, 60; over geschiedschrijving, 64, 81; over (de taakvan) de overheid, 88, 89, 91, 92; over de oordelen Gods, 131, 132, 134, 140, 143; over nationale zonden, 142.
Alderkerk, J., predikant; als geschiedschrijver, 69, 71, 73-75, 77.
Alleplas, W. A. van, predikant, 144.
Alsted, J. H., theoloog; over natuurlijke theologie, 31.
Alta, E., predikant; over de sterfte van het rundvee, 122, 140; over Willem V, 122; uit het ambt gezet, 123.
Alva, '74, 75.
Amsterdam (handelsstad), 15, 24, 113, 134, 139.
Amurath III, 58.
Ancien régime, 14, 87, 144.
Andala, R., theoloog; over natuurlijke theologie, 33, 38.
Andriessen, A., predikant; over Oranje, 114, 133.
Andringa, S. van, predikant; over de overheid, 105; over de handel, 113; over Oranje, 118, over atheïsme, 141, 143.
Anna, prinses, 109.
Aquino, Thomas van; over natuurlijke theologie, 31.
Armada, 78.
Atheïsme (ongodistery), 16, 17, 36, 42, 64, 90, 96, 98, 99, 104, 115, 133, 141.
- Bachiene, J. H., predikant; ter verantwoording geroepen, 124.
Bacon, F., 36.
Bacot, G. J. G., predikant; over burgerbewapening, 126.
Bakhuizen van den Brink, R. C., 20
Bakker, J., predikant; uit het ambt ontzet, 123.
Bakker, P., over natuurlijke godsdienst, 29.
Balance of power, 60, 79, 135, 139.
Bang, H., over de accomodatietheorie, 42.
Barn in 't Loo, H. van, fysico-theoloog, 43.
Barueth, J., predikant; over deïsme, 41, 42, 97; over tolerantie, 45, 98; over superioriteit, 60; als geschiedschrijver, 63, 69, 70, 72-74, 76,80,142; en de rooms-katholieken, 76; over de overheid, 89, 91, 92, 98, 101; over Oranje, 107,110,111,117,119, 125,126; over de economie, 114; over de patriotten, 116; over Gods oordelen, 131, 134, 143; over de standen, 142; over de vloot, 138.

- Batavieren, Bataafse Omwenteling, 71, 72, 125.
 Beeldenstorm, 75, 76.
 Beels, L., predikant; over Sodomie, 142.
 Bekering (nationaal), 59, 64, 130, 139, 143-145.
 Bell, Th. van der, predikant; als geschiedschrijver, 77; over kerk en overheid, 90, 94.
 Bentinck, W., 136.
 Beveren, A. W. de, predikant; over Oranje, 66, 107, 115.
 Biddag, 49, 56, 59, 63, 77, 93-95, 146.
 Biddagbrieven, 18, 22, 45, 77, 91, 93-95, 119, 124, 131-133, 137, 141, 143, 144.
 Bierman, M., gedicht, 56.
 Blom, C., predikant; over de overheid, 92, 93, 102, 103; over de oordelen Gods, 132, 140; over bekering, 144.
 Blom, K., predikant; over de oordelen Gods, 131.
 Blomhert, J., predikant; over staartster, 45; vergelijking met Israël, 56; over Oranje, 57, 71, 109, 112; over het verbond, 58; over de Voorzienigheid, 64, 71; als geschiedschrijver, 65, 69, 74, 75, 76, 78, 79, 80-84; over de overheid, 88.
 Boekzaal der geleerde wereld, 23, 26.
 Boerhaave, H., 20.
 Boers, C., predikant, 124.
 Bolt, J., over Oranje, 107, 111.
 Bonnet, G., theoloog; over rede en openbaring, 34, 38, 43; over tolerantie, 41, 98, 99; ter verantwoording geroepen, 124.
 Bor, P. C., 69.
 Bosch Kemper, J. de, 20.
 Bosch, B., predikant; over de Pruisen, 126, 127.
 Boskoop, J. van, predikant; over Oranje, 108, 114; over het verbond, 143.
 Boyle, R., 36.
 Brahé, J. J., predikant; over 1572, 76; twistgeschrift, 101.
 Brakel, W. à, predikant, 19, 32, 102, 103.
 Brill, J., predikant; over de Unie, 66; over volkssoevereiniteit, 87; over de overheid, 93; over dissenters, 104; over Oranje, 119, 144; over de patriotten, 120-122; over Gods oordelen, 134.
 Broes, B., 117.
 Broes, P., predikant; over de overheid, 96; over Gods oordelen, 131, 140.
 Brunsveld de Blau, Th., 127.
 Buitenlands beleid, 134-139.
 Burger, D., predikant; als geschiedschrijver, 63, 64, 69, 70, 81, 82, 83, 84; over Oranje, 109, 110.
 Burgerbewapening, 121-123, 126.
 Burke, E., 90.
 Busken Huet, C., 19.
 Bussingh, predikant; over 1572, 76.
 Byler, H. C., predikant; over Sodomie, 142.
 Bymholt, Th., predikant; over Lissabon, 133.
- Caesar, Julius, 109.
 Calvin, J., 26, 52; over natuurlijke theologie, 31, 35.
 Calvinisme, 26, 28-30, 32, 51, 94.
 Capellen tot den Pol, J. D. van den, 119.
 Censuur, 25, 98, 99, 119.

- Chevallier, P., predikant, 126, 127, 145.
- Claessen, J., predikant; over Oranje, 57, 116, 118, 119; over het vaderland, 58; over superioriteit, 60; over geschiedschrijving, 65; over dissenters, 97; over tolerantie, 98; over de handel, 113; over de patriotten, 120, 127; over Gods oordelen, 132, 133; over Jozef II, 139; over de standen, 142; over nationale bekering, 144.
- Clemens, H. G., predikant; over Oranje, 107.
- Cleyn, C., predikant; over 1572, 69, 76.
- Coccejus, J., theoloog; 26.
- Coccejanisme, 26, 33, 38, 55, 102.
- Cock, G. T. de, predikant, 101.
- Colenbrander, H. T., 13, 19.
- Comrie, A., predikant; over religieus verval, 17; over de Dordtse synode, 90; over de overheid, 96; over de remonstranten, 98, 104, 118; over Oranje, 118.
- Cuperus, J., predikant; over religieus verval, 18; over natuurlijke oorzaken van rampen, 44, 140; over de Voorzienigheid, 58, 130; over superioriteit, 60; als geschiedschrijver, 84; over de overheid, 93, 100; over bekering, 144.
- Curtenius, P., predikant; over rede en openbaring, 42, 43, 117.
- Da Costa, I., natiebesef, 46; over prins Willem I, 81.
- Dathenus, P., 75.
- Deïsme, 16, 17, 30, 37, 41, 96, 97, 115.
- Descartes; R., 28, 32, 33; Cartesianisme, 35, 42.
- Deuteronomistische geschiedschrijving, 53, 54, 91, 129, 130, 147.
- Diermen, J. van, predikant; uit het ambt gezet, 123.
- Dilthey, W., over natuurlijke religie, 30.
- Dissenters, 14, 26, 67, 115, 120; geen vaderlanders, 42, 57, 89, 118.
- Doelistenbeweging, 112.
- Doorne, J. J. van, predikant; over burgerbewapening, 126.
- Dordrecht, synode van, 79, 89, 90.
- Driessen, A., predikant; over de overheid, 101.
- Drunen, J. J. van, predikant; over kerk en overheid, 89, 98; over Oranje, 114, 118; over Frankrijk, 145.
- Duytsch, S., predikant; over geschiedschrijving, 65; over Oranje, 107, 119.
- Economie, recessie, 13, 15, 16, 24, 93, 133; algemeen, 22-24, 71, 113, 114, 143.
- Edikt van Nantes, 26, 136. Eerste Engelse Oorlog, 81.
- Eerste Stadhouderloze Tijdperk, 81, 82.
- Effen, J. van, 29, 132, 142.
- Egypte, uittocht, 11, 55, 61, 63, 72, 129.
- Eiker, J. A., predikant, 144. Elinx, E., 109.
- Elizabeth, koningin van Engeland, 78.
- Empirisme, 26, 28, 35.
- Engeland, als economische rivaal, 15, 136; en Oranje, 84; als bondgenoot, 135, 137, 138. Engelberts, E. M, predikant; fysico-theologie, 38.
- Epicurus, 122.
- Erastianisme, 101, 102.
- Fabricius, J., predikant; over de overheid, 102; over Gods oordelen, 131.
- Fagel, F., 135.
- Feylingius, J. W., predikant; over rede en openbaring, 34.

- Filips II, 72-75, 88, 113.
 Finalisme, 13, 77.
 Floh, J. H., doopsgezind predikant, 121.
 Fockens, over Lissabon, 44.
 Folkers, J. A., predikant; over het verbond, 57; over Oranje, 110; over Gods oordelen, 143.
 Francken, F., 71.
 Franken, A., predikant; over economische recessie, 23.
 Frankrijk, als belangrijke vijand, 82, 83, 110-112, 130, 134-140, 145. alliantie met Frankrijk, 94, 121, 135; Franse Revolutie, 94, 126, 127.
 172Frederik de Grote, koning van Pruisen, 138. Frederik Hendrik, 50, 75, 79, 80.
 Fysico-theologie, 27, 35-37, 43, 44, 64, 140.
- Gavel, predikant; tegen Priestley, 41.
 Gelder, A. H. van, doopsgezind predikant, 121.
 Gelder, B. van, predikant; over paalwormen, 132.
 Gennep, A. van, predikant; over Gods oordelen, 131.
 Genootschappen, geleerde, 26.
 Gerdes, D., theoloog; over rede en openbaring, 34, 38; over de overheid, 91; over de Herrnhutters, 96.
 Geschiedenisonderwijs, 67, 68.
 Geuns, J. van, doopsgezind predikant, 121.
 Goens, R. M. van, 121, 125, 126.
 Gorkumse martelaren, 76, 77.
 Gouden Eeuw, 13, 15.
 Granvelle, 73.
 's Gravesande, W. J. van, natuurkundige, 20, 36.
 's Gravezande, A., predikant; over het vaderland, 49; over de nationale betekenis van de religie, 50; over de Unie, 66; als geschiedschrijver, 69, 75, 76; over de overheid, 105.
 Gregorius VII, Officie van deze paus, 96.
 Groe, Eva van der; over het verbond, 57, 58; over Oranje, 110, 124; over Gods oordelen, 134, 139; over Frankrijk, 136, 137; over Oostenrijk, 139.
 Groe, Th. van der, predikant; over Gods oordelen, 15, 133, 140; 143; over religieus verval, 18; en het piëtisme, 40; over de remonstranten, 79; over de overheid, 102, 103; over het verbond, 143.
 Groen van Prinsterer, G.; negatief beeld van de 18e eeuw, 17, 19, 20; natiebesef, 46.
 Groot, Hugo de, 70-72.
- Haagsche Correspondent, 44, 122.
 Haagsch Genootschap, 29, 117; ontstaan, 41, 97.
 Habbema, J., predikant, 97.
 Hamelsveld, Y. van, professor; ontslagen, 123.
 Handel, 15, 24, 113, 114, 133.
 Hardeveldt, A. van, predikant; over het verbond, 58; over de vijanden van de Republiek, 59, 60, 134; als geschiedschrijver, 74, 81; over de overheid, 91, 104, 144; over Gods oordelen, 134, 141.
 Harkenroht, J. Y., predikant; over paalwormen, 132.
 Hartog, predikant; over patriotten, 122.
 Heidelberger Catechismus, 44; bespot, 122.

- Hein, C. A. W., predikant, 123.
 Heinsius, A., 135.
 Hellenbroek, A., predikant, 19.
 Hemert, P. van; over rede en openbaring, 32, 33; tegen Bonnet, 43.
 Herder, J. G., 48.
 Heringa, J., predikant; over de accomodatietheorie, 42.
 Herrnhutters, 96.
 Hilarius, G., predikant; over Gods oordelen, 131.
 Hobbes, Th., 17, 91.
 Hoffman, J. M., predikant; over Oranje, 113, 141.
 Hofstede, P., predikant; over piëtisme, 41; en superioriteitsgevoel, 60; over de overheid, 88, 97, 98, 100, 102; over dissenters, 90, 97, 98; over rooms-katholieken, 95; over Oranje, 101, 111, 115, 124, 125.
- Hollandsche Spectator, 29, 132.
 Hollandse traditie, 114, 134.
 Holtius, N., predikant; over religieus verval, 18; over de ratio, 43; over kerk en overheid, 89, 90, 101; over remonstranten, 98, 118; over Oranje, 108, 118.
 Hoonert, J. van den, theoloog; over tolerantie, 98; over Oranje, 115; over het verbond, 143; over nationale bekering, 144.
 Hooft, P. C., 69.
 Hoogewal, J., predikant; uit het ambt gezet, 123.
 Hugenoten, 137.
 Huizinga, J., over cultureel verval, 20; over nationalisme, 51.
- Iperen, J. van, predikant; over 1572, 76.
 Jelgersma, W. B., predikant; over burgerbewapening, 126. Jozef II, 94, 134, 139.
- Karel V, 72, 74.
 Katechismus der Natuur (Martinet), 36, 37, 44, 64.
 Kemp, F. A. van der, predikant, 121.
 Kersten, G. H., predikant; natiebesef, 46.
 Kessel, G. van, predikant; over de Vrede van Munster, 69; over Oranje, 107; over Gods oordelen, 132, 143.
 Kluit, A., 72, 126.
 Kok, predikant; en de patriotten, 125.
 Kops, J., doopsgezind predikant, 121.
 Krieger, W., predikant; over vaderlandsliefde, 48; over het verbond, 58; over kerk en overheid, 90, 99; over Oranje, 116, 120; over de patriotten, 120; over Gods oordelen, 132; over de standen, 142.
 Kulenkamp, predikant; over de Herrnhutters, 96.
 Kumsius, predikant, 125.
 Kuypers, G., predikant; over de achteruitgang van de Republiek, 16; over het vaderland, 49, 104; over superioriteit, 60; als geschiedschrijver, 77; over de overheid, 92, 99, 100; over de Herrnhutters, 96; over dissenters, 104; over de economie, 113, 114; over Oranje, 114, 119, 120, 126; over de patriotten, 123, 127, 128; over Engeland, 126, 127, 138; over Gods oordelen, 134, 138.
- Lefranc van Berkhey, J., 122.
 Leibniz, G. W., 36. Leicester, 78, 80. Leiden, ontzet 1574, 77.

- Liberalisme, 19-21.
 Lissabon; aardbeving, 44, 132, 133, 140.
 Locke, J., 28, 32.
 Lodenstein, J. van, predikant, 19, 39, 69.
 Lodewijk XIV, 56, 83, 136.
 Lulofs, J., over de Verlichting, 30; over natuurlijke theologie, 32.
 Lumey, 76.
 Luzac, E., over de Verlichting, 29, 30; over bestaande regeringsvorm, 88, 89; over atheïsme, 90; over Oranje, 125, 126.
- Maatschappij tot Nut van het Algemeen, 37, 42, 68. Macchiavelli, N., 91, 136.
 Marck, F. A. van der, Prof., 117, 127
 Margaretha van Parma, 73. Maria Louise, 102.
 Martinet, J. F., predikant; over zedelijk verval, 16; fysico-theoloog, 36-38, 44, 64; over Voetius en Descartes, 42; over overstromingen, 44, 132; als geschiedschrijver, 64, 68, 70, 71, 72, 78, 80, 83; over de overheid, 89; over rooms-katholieken, 96; over Oranje, 112; over patriotten, 126; over de vloot, 138; en de orthodoxie, 127.
 Maurits, 75, 79, 80, 104, 109, 118.
 Mercantilisme, 23, 24.
 Metelerkamp, E., predikant; over Gods oordelen, 15, 59, 131, 139; over natuurlijke oorzaken van rampen, 44, 140, 141; over Oranje, 107, 108, 111, 115; over Frankrijk, 136; over nationale bekering, 144.
 Meyer, H., predikant; als geschiedschrijver, 69.
 Middeleeuwen; in de gereformeerde geschiedschrijving, 71, 72.
 Mobach, J., predikant; over Lissabon, 133.
 Munster; Vrede van, 64, 69, 80; bisschop van, 83.
 Muntingh, predikant te Ede, 123.
 Musschenbroek, P. van; natuurkundige, 26, 36.
- Nadere Reformatie, 39.
 Nassau, Jan van, 55, 75.
 Nassau, Justinus van, 109.
 Nationalisme; definitie, 47; ontstaan, 46, 47, 51; pseudo-religieuze kenmerken, 48; gereformeerd natiebesef en nationalisme, 48-50; nationalisme en (Duits) piëtisme, 40.
 Natuurlijke godsdienst, 28-30, 32, 50, 51.
 Natuurlijke theologie, 30-34.
 Nederlandsche Bibliotheek, 42, 97.
 Nederlandse Geloofsbelijdenis; art. 2, 31; art. 36, 86.
 Newton, I, natuurkundige, 25-28, 32, 36. Nieuwentyt, B., 36, 43, 140.
 Nieuwpoort, slag bij, 79.
 Nozeman, C., remonstrants predikant, 98, 118.
- Oldenbarnevelt, J. van, 70, 79, 80.
 Oordelen Gods, 59, 81, 129-134, 137, 139.
 Oostenrijk, 135, 138.
 Opstand, tegen Spanje, 11, 45; in de gereformeerde geschiedschrijving, 72-81.
 Oranje, als unificerende factor, 49, 112; als richters of koningen (in dienst van God), 56, 57, 65-67, 78-81; 83, 84, 106-108, 110, 118, 143; in vergelijking met middeleeuwse graven, 71; hoge afkomst, 82, 108-110; onmisbaarheid, 89, 112, 113, 144; en de kerk, 114-117; en de patriotten, 120-125; hun aanhang, 125, 126; en het

buitenlands beleid, 135. Zie ook de stadhouders afzonderlijk.

Os, A. van der, predikant, 116.

Outhof, G., predikant; als geschiedschrijver, 78, 83; over de overheid, 86, 87, 89, 91, 92, 101, 104.

Outrein, J. d', predikant; over deïsme, 17; over religieus verval, 18; over nationale eenheid, 49; als geschiedschrijver, 65, 72, 81, 83, 85; over Frankrijk, 136; over Gods oordelen, 139, 143.

Palm, J. H. van der, predikant, 123.

Paludanus, predikant; over de rooms katholieken, 95.

Patriotten; in de geschiedschrijving, 13, 21; over de economie, 23, 24, 94, 114; over de geschiedenis, 66; en de dissenters, 104, 121; en Oranje, 107, 116, 118, 119, 137; en de kerk, 116, 117, 119-126; algemeen, 134, 135, 138, 144, 146.

Paulus, P., 125, 126.

Peiffers, W., predikant; over de Herrnhutters, 96.

Pichegru, C., 125.

Piëtisme, 39; aanhang, 40; en nationaal besef, 40; en de orthodoxie, 41.

Plato, 120, 122.

Plevier, J., predikant; over religieus verval, 18, 38; over de Voorzienigheid, 58, 63; als geschiedschrijver, 73, 84; over de overheid, 87, 88, 92, 101, 144; over rooms-katholieken, 95; over Gods oordelen, 130, 132, 139, 141, 143; over de mode, 142.

Politieke Kruyer, 66, 124.

Post van den Neder-Rhyn, 66, 123.

Post naar den Neder-Rhyn, 124.

Potgieter, E. J., 15, 19.

Pragmatieke Sanctie, 136.

Priestley, J., 41, 99.

Profeten; in het Oude Testament, 61, 62, 75, 95, 129; predikanten als profeten, 59, 62, 65, 86, 91, 95, 99, 130, 139, 143.

Pruisen, 48, 94, 123, 136, 138.

Rampjaar (1672), 82-84.

Ratio(nalisme), 28, 42, 69, 122; en de openbaring, 30-34, 42, 43.

Ravesteyn, H., predikant; over Gods oordelen, 15, 134, 143; als geschiedschrijver, 63, 72, 76; over de overheid, 101; over Oranje, 107, 108, 109, 114, 115.

Reformatie, 26, 31, 33, 35, 51, 52, 71, 72.

Reguleth, D. A., predikant; en de patriotten, 120.

Remonstranten, 79, 80, 98, 103, 104, 117, 118, 121.

Renan, E., 47.

Renversement des alliances, 135.

Reyd, E. van, 69.

Rhapsodist, De, 97.

Ridderus, F., predikant, 19.

Roëll, H., theoloog; over natuurlijke theologie, 32, 34.

Romantiek, en het nationalisme, 48; en piëtisme, 39.

Rooms-katholieken; emancipatie, 21; en de Opstand, 45, 74, 76, 78; en het buitenland, 50, 136; als staatsgevaarlijk, 82, 95, 110; maatregelen tegen hen, 96, 115; rooms-katholieke landen, 138.

Rotterdam, A., predikant; over Nieuwentyt, 43; over Oranje, 49, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 133; over de Voorzienigheid, 64; als geschiedschrijver, 65,

- 67, 69; over de rooms-katholieken, 95; over de overheid, 104; over Gods oordelen, 132, 133; over Engeland, 137.
- Rousseau, J. J., 29, 97, 99.
- Royaards, A., predikant; over Nieuwentyt, 43.
- Ruyter, M. A. de, 64, 74.
- Sabbat, ontheiliging van de, 100, 143.
- Sage ten Broek, J. J. le, 127.
- Santhorster kring, 126.
- Scharp, J., predikant; over de patriotten, 66, 104, 112, 120, 121, 124, 128; over volkssoevereiniteit, 87; over de standen, 142.
- Schelle, J. van, predikant; over Oranje, 109, 113, 133.
- Schortinghuis, W., predikant, 39, 40.
- Schouten, P., pastoor; over natuurlijke Godskennis, 42; over vaderlanders, 104; over 1795, 121.
- Segaar, C., predikant; tegen Priestley, 41; over Gods oordelen, 134, 143.
- Serrurier, F., predikant; over Engeland, 137.
- Sibersma, H., predikant; als geschiedschrijver, 85, 136.
- Slingelandt, S. van, 98, 135.
- Sloot, Van der, predikant; over 1572, 76; twist met Brahé, 101.
- Smits, D. W., predikant; en de patriotten, 116, 119.
- Socianisme, 96, 97.
- Socrates, 122.
- Sodomie (homofilie), relatie met paalwormen, 29, 132, 141, 142.
- Spaan, J. van, predikant; over Oranje, 107, 109; over burgerbewapening, 126, 127.
- Spaanse successieoorlog, 84.
- Spanje, strijd tegen, 11, 58, 65; 72-81; Spaanse hoogmoed, 142.
- Spectatoriale geschriften, 25, 26.
- Spinoza, B. de, 17, 91.
- Steenwijk, onlusten te, 116.
- Stinstra, J., 115, 116.
- Stokmans, A., predikant; over de openbaring, 42; over het rationalisme, 43; over natuurlijke oorzaken van rampen, 44, 140, 141; over de overheid, 93; over Gods oordelen, 131, 139; over nationale bekering, 144.
- Stijl, S., 90.
- Suermond, W., predikant; over vaderlandsliefde, 48, 49.
- Teyler's Genootschap voor natuurwetenschap, 36.
- Teyler's Godgeleerd Genootschap, 29.
- Themmen, W., predikant; over rationalisme, 43; over natuurlijke oorzaken van rampen, 44; over profeten, 59; als geschiedschrijver, 74, 83; over dissenters, 96, 97; over Gods oordelen, 104, 131, 132, 139, 140, 142.
- Theokratie, 86, 87, 90.
- Til, S. van, theoloog; over natuurlijke theologie, 31, 32.
- Tjaden, S., predikant; piëtist, 39.
- Tolerantie, 25, 29, 79, 115; de gereformeerden en tolerantie, 25, 26, 41.
- Trellont, J., predikant; over Oranje, 109, 115.
- Triglant, J., predikant, 90.
- Triple Alliantie, 82.
- Tuinman, C., predikant; over economische recessie, 16; over atheïsme, 17; over de vergelijking met Israël, 55; over het verbond, 58, 130, 143; over superioriteitsbesef, 60; over Oranje, 108, 115; over rooms-katholieken, 95; over de overheid, 87, 89, 91,

92, 100, 105; over Gods oordelen, 131, 134, 136, 139, 143; over Frankrijk, 136, 137, 139; over nationale zonden, 142, 144.

Twaalfjarig Bestand, 79, 80.

Uilkens, J. A., 35.

Ultramontanisme, 96.

Unie van Utrecht, 11, 49, 66, 75, 77, 78, 81, 94, 105, 112, 123, 127. Utrecht, G. van, predikant; over Engeland, 137.

Vaderlandsche Letteroefeningen, 29, 42.

Veepest, 22, 23, 93, 131, 140, 141.

Velde, A. van de, predikant, 69.

Velde, Z. J. van de, predikant; over Gods hand in de geschiedenis, 45; over de biddag, 56; over geschiedenis, 67, 69, 73, 75, 76; over de overheid, 95.

Velingius, A., predikant; tegen Priestley, 41.

Velzen, C. van, predikant; over de standen, 16; en het piëtisme, 40; over de roomskatholieken, 50, 95; over de Opstand, 55; over de Oranjes, 57, 108, 110, 111, 112, 114, 118, 133; over het verbond, 57; over de Fransen, 59, 136, 137; als geschiedschrijver, 63, 67, 69, 71, 75, 77, 79, 80-84; over de overheid, 88, 89, 90, 91, 97, 100, 101; over Gods oordelen, 130, 132, 139; over nationale zonden, 142, 144.

Venema, H., theoloog; over rede en openbaring, 34, 38; over Willem IV, 116, 117. Verbond, in het Oude Testament, 52, 62, 129; met de Republiek, 12, 57-59, 88, 130, 142, 143.

Verbrugge, Ph., 124.

Verlichting, een reformatrice, 12, 28; in de Republiek, 13, 14, 19-21, 25, 26, 28-30, 35, 37, 90; en de gereformeerde theologie, 14, 30-34, 146; en de economische recessie, 16; op de universiteiten, 19, 38, 146; en de dissenters, 42; en de traditioneel-gereformeerden, 37-45.

Verschuur, J., predikant; piëtist, 39.

Vierde Engelse Oorlog, 60, 94, 114, 135, 137, 138.

Voetius, G., theoloog; 26, 39, 42, 69, 102; over natuurlijke theologie, 32, 33.

Volkssoevereiniteit, 66, 71, 87, 90, 120.

Voltaire, 29, 41, 99.

Voorzienigheid, 17, 58, 60, 63, 64, 65, 67, 69, 70, 76-78, 82-84, 88, 94, 122.

Wagenaar, J., 70, 104, 116, 135.

Wassenaer van Duyvenvoorde, 135.

Water, J. W., te, predikant; over 1572, 76.

Watergeuzen, 76, 77.

Werdenier, N. S., predikant; over Lissabon, 133.

Westerbaen, K., remonstrants predikant, 121.

Weyland, H. J., predikant; over de overheid, 88.

Willem I, prins, 55, 74-77, 81, 109.

Willem II, stadhouder, 81.

Willem III, stadhouder, 81, 83, 84, 107, 109.

Willem IV, stadhouder; en de economie, 24, 113; aanvaarding van het stadhouderschap, 93, 106, 107; zijn afkomst, 109; en de politiek, 110-112; en de kerk, 114, 115, 117, 136; zijn overlijden, 108, 133.

Willem V, stadhouder; zijn geboorte, 109, 111; zijn ambtsaanvaarding, 110, 119; en de kerk, 115-117; en de patriotten, 119-122, 135; in ere hersteld (1787), 123, 135;

algemeen, 96, 101, 107, 111, 118, 124.
 Willem 1, koning, 24.
 Willem Frederik, 125.
 Willemsen, J., predikant; als geschiedschrijver, 75, 79, 84; over Oranje, 108. Wiselius, S. 1., 87, 90.
 Wisse, G., predikant Chr. Geref. Kerken; natiebesef, 46.
 Witsius, H., predikant, 58, 69.
 Witt, J. de, 11, 50, 82, 83.
 Wolfenbiittel, hertog van, 119.
 Wolff, B., over zedelijk verval, 16; over predikanten, 38.
 Wolff, Chr., 30, 36.

Zonden, als oorzaken van de achteruitgang van de Republiek, 15, 16; als oorzaken van allerlei rampen, 44, 59, 93, 99, 104, 122, 128, 131 ev.

Zoutman, J. A., 137.

Zuidelijke Nederlanden, 26, 50, 78, 80, 134.

REGISTER van Knuttel-pamfletten

De hieronder vermelde Knuttel-pamfletten treft u aan in de noten op de aangegeven pagina. De naam van de auteur is bovendien vermeld, als de titel van het pamflet is opgenomen in de Bibliografie.

17603 (Hofstede), 66, 88, 89, 97, 112, 115, 124.

17617 (Back), 110.

17815, 92. 17816, 92.

17852, (Van den Honert), 66, 78, 131, 132.

17866 (Van Utrecht), 91, 110, 119, 137.

17869 (Van Boskoop), 57, 90, 95, 108, 109, 114, 139.

18030, 92.

18039 (Peiffers), 115.

18172, 92. 18175-18180, 92.

18240 (Folkers), 114.

18245 (Barkey), 104.

18331 (Van Schelle), 56, 109, 113, 133.

18369 (Van den Honert), 112, 115.

18370 (Andriessen), 113, 114, 133.

18372 (Trellont), 49, 108, 109, 115, 118.

18379 (Westerbaen), 121.

18536, 133. 18544, 102.

18551, (N.N.), 138.

18639, 102. 18714-18718, 102.

18889 (Barueth), 107.

18890 (Van Spaan), 107, 109, 119.

18893 (De Vulder), 58, 65, 119.

18926a (De Beveren), 66, 107, 108, 115, 118.

18982 (Barueth), 97, 98, 116, 117.

19022 (Brandts), 119, 124.

19045-19047, 77.

19076, 90.

19110, (Wuyster), 132.

19356 (Haack), 56.
19585 (Serrurier), 65, 137.
19661 (N.N.), 138.
19901 (Barueth), 60, 70, 89, 119, 137, 138, 143.
20096 (Suermond), 48, 49.
20165, 20166 (Van der Kemp), 121.
20197, 20198 (Smits), 60, 66, 88, 107, 116, 119, 120.

CURRICULUM VITAE

C. Huisman werd op 13 mei 1953 geboren te Gouda. Hij behaalde in 1972 het Gymnasium-A diploma aan het Christelijk Lyceum te Gouda. Van 1972 tot 1977 studeerde hij geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. In 1975 deed hij kandidaatsexamen en in 1977 doctoraal examen (hoofdvak: nieuwe geschiedenis; bijvakken: kerk- en krijgsgeschiedenis). In die tijd was hij part-time leraar geschiedenis aan 'De Driestar' te Gouda. Sinds 1977 is hij leraar in volledige betrekking aan de reformatorische Scholengemeenschap 'Guido de Brès' in Rotterdam. Vanaf 1981 is hij leraar (part-time) aan de met deze school verbonden Scholengemeenschap 'Jacobus Revius' te Rotterdam. Sinds 1980 studeert hij theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Voor het voortgezet onderwijs schreef hij 'De oorlog op de korrel' (Groningen 1980).